

ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ

ВЫПУСК 2

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

**МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК**

ВИПУСК 22

**ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1971**

У випуску висвітлюється роль соціалістичної надбудови у створенні матеріально-технічної бази комунізму та деякі питання ленінської філософської спадщини.

Розрахований на викладачів філософії та наукового комунізму, аспірантів, студентів, а також тих, хто цікавиться питаннями марксистсько-ленінської філософії.

Редакційна колегія: чл.-кор. АН УРСР проф. Д. Х. Острянин (відпов. редактор), канд. філос. наук І. В. Бичко (відпов. секретар), канд. філос. наук Ю. О. Богданов, канд. філос. наук Ю. Ф. Бухалов, доктор філос. наук В. І. Войтко, доктор істор. наук Д. М. Гринишин, канд. філос. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філос. наук А. І. Клевцов (заст. відпов. редактора), канд. філософ. наук І. М. Карнаухов, канд. філос. наук М. Г. Козубенко, канд. філос. наук М. В. Логвинов, канд. філос. наук І. Ф. Надольний, доктор філос. наук М. М. Олексюк, канд. філос. наук О. П. Павелко, доктор філос. наук М. В. Смирнов, канд. філос. наук М. П. Редько, канд. філос. наук В. М. Чернокозова, канд. філос. наук І. І. Чорний, чл.-кор. АН УРСР доктор філос. наук В. І. Шинкарук.

РОЛЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ НАДБУДОВИ У СТВОРЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КОМУНІЗМУ

Згідно з матеріалістичним розумінням історії визначальним фактором суспільного життя є матеріальне виробництво. У радянській філософській і соціологічній літературі є чимало праць, в яких висвітлюється вплив способу виробництва на політичну та ідеологічну надбудову соціалістичного суспільства [2].

Що ж до зворотного впливу надбудови на матеріальне виробництво, то ця проблема, наскільки нам відомо, вивчається недостатньо.

В сучасних умовах головним економічним завданням КПРС і радянського народу є створення матеріально-технічної бази комунізму. Цей висновок зроблено виходячи з марксистсько-ленінської теорії, яка є істотним ідеологічним елементом соціалістичної надбудови.

Визначення суті матеріально-технічної бази комунізму, основних етапів і провідних тенденцій її розвитку також відноситься до компетенції соціалістичної надбудови. До речі, саме поняття «матеріально-технічна база комунізму» в нашій економічній і соціологічній літературі до останнього часу тлумачилося по-різному. Прийнятне з економічного погляду означення матеріально-технічної бази комунізму дане в Українській Радянській Енциклопедії, т. 8.

Більшість радянських соціологів і економістів (А. О. Зворин, О. С. Короїд та ін.) розуміють під матеріально-технічною базою суспільства лише речовий елемент продуктивних сил. Деякі автори схильні віднести до складу матеріально-технічної бази і людину, аргументуючи це тим, що без цілеспрямованої діяльності людини неможливо побудувати матеріально-технічну базу. Безумовно, що без людини ніщо в суспільстві не може бути створене, однак це не дає підстав включати людину до складу матеріально-технічної бази комунізму. Техніка, наприклад, не може розвиватися інакше як завдяки людській діяльності. Проте, кому прийде в голову включати людину в систему техніки. Включення людини до матеріально-технічної бази суспільства означало б неправомірне розширення цього поняття, і воно за своїм змістом збіглося б тоді з продуктивними силами, а отже, було б непотрібним.

На наш погляд, матеріально-технічна база є складовим елементом продуктивних сил, саме їх речовинним елементом. Іншими словами, до системи матеріально-технічної бази суспільства відносяться уречевлена праця і уречевлені знання. Крім цього, в суспільстві є ще жива людська праця. Матеріально-технічна база в сукупності з людиною, носієм праці, становлять продуктивні сили суспільства.

Матеріально-технічна база комунізму є системою знарядь праці і засобів виробництва, яка за своїми масштабами, структурою і технологічним рівнем здатна забезпечити найвищу продуктивність суспільної праці, створити достаток життєвих благ для трудящих і стати основою комуністичних суспільних відносин.

Це визначення є соціологічним, воно розкриває соціальну суть, суспільну мету і соціальну цінність матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. На нашу думку, воно матиме позитивне значення як для наукової розробки, так і для пропаганди в галузі марксистської соціології і теорії наукового комунізму.

У безпосередній практичній діяльності по успішному створенню матеріально-технічної бази комунізму ми керуємося, насамперед, економіко-технічним тлумаченням матеріально-технічної бази комунізму. З цього погляду матеріально-технічна база комунізму включає в себе високий рівень техніки і технології (автоматичні заводи і фабрики, радіоелектронні пристрої і кібернетичні автомати тощо), найбільш прогресивні матеріали і сировину (в тому числі синтетичні матеріали, одержані завдяки хімії), а також новітні енергетичні потужності (ГЕС, ТЕС, атомні і термоядерні станції).

Побудова матеріально-технічної бази комуністичного суспільства передбачає успішне розв'язання ряду важливих техніко-економічних і соціальних завдань, про що ґрунтовно сказано у Програмі КПРС (1961 р.) і в рішеннях XXIII з'їзду партії (1966 р.). Характерно, що соціалістична надбудова, зокрема своїм політичним та ідеологічним елементами, осмислила історичну необхідність і основні тенденції створення матеріально-технічного базису комуністичного суспільства.

Безпосередній вплив на створення матеріально-технічної бази комунізму справляє економічний базис соціалістичного суспільства. Надбудова, звичайно, стоїть далі від виробництва, ніж базис. Проте вона також, хоч і опосередковано, активно впливає на виробництво, зокрема на матеріально-технічну базу суспільства.

Ми розрізняємо два терміни: а) надбудова соціалістичного суспільства, куди відносимо всі ідеї і установи нашого суспільства, в тому числі і такі, як, наприклад, релігія і церква, що не сприяють соціалістичному базисові; б) соціалістична надбу-

дова, куди відносимо лише ті ідеї і установи, які активно сприяють утвердженню соціалістичного базису.

Соціалістична надбудова є сукупністю політичних, правових, філософських, моральних і естетичних поглядів марксизму-ленізму і відповідних їм установ.

Розглянемо коротко, як різними своїми елементами соціалістична надбудова впливає на матеріально-технічну базу суспільства.

Серед ідеологічних елементів соціалістичної надбудови виділяється діалектико-матеріалістична філософія і соціологія, комуністична етика і мистецтво соціалістичного реалізму.

Діалектичний та історичний матеріалізм обґрунтовує історичну необхідність переходу суспільства до комунізму, а також показує об'єктивну неминучість створення матеріально-технічної бази комунізму. Марксистська соціологія дає наукове визначення цієї важливої категорії, а теорія наукового комунізму розкриває якісні етапи становлення матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні. Початком будівництва матеріально-технічної бази комунізму слід вважати період, коли ХХІ з'їзд КПРС констатував вступ Радянського Союзу в період будівництва комунізму.

Перший період становлення матеріально-технічної бази комунізму передбачає здійснення таких якісних зрушень, як суцільна електрифікація країни і на її ґрунті комплексна механізація всіх галузей народного господарства.

Другий період характеризується переходом до комплексної автоматизації виробництва і широким впровадженням хімічної технології. На кінець цього історичного періоду матеріально-технічна база комуністичного суспільства в нашій країні має бути в основному побудована.

Третій період характеризується далшим удосконаленням і розвитком матеріально-технічної бази комунізму, яка з можливості уже перетворилася в реальну дійсність. Техніко-економічною характеристикою суспільства в цей період буде розгорнуте автоматизоване виробництво.

Звичайно, така періодизація етапів становлення технічного базису комуністичного суспільства є відносною, проте вона, на наш погляд, враховує якісні техніко-економічні зміни, що відбуваються в радянському суспільстві на шляхах його поступового переростання в комуністичне.

Історичний матеріалізм глибоко досліджує також соціальні наслідки створення матеріально-технічної бази комунізму, особливо соціальні наслідки сучасного науково-технічного прогресу, його вплив на продуктивність праці, стирання соціальних відмінностей між фізичною і розумовою працею, зміни у сфері суспільної та індивідуальної свідомості, суспільній психології людей тощо. Наукові дослідження в цьому напрямі успішно проводяться

на Україні, зокрема колективом кафедри філософії Київського політехнічного інституту, співробітниками Інституту філософії АН УРСР та ін. Осмислення соціальних наслідків побудови матеріально-технічної бази комунізму є надто важливою теоретичною і практичною проблемою сучасності. Адже для нас не байдуже, ціною яких зусиль буде побудована матеріально-технічна база комунізму, ми не можемо розтягувати це будівництво на досить тривалий відрізок часу. Йдеться про оптимізацію усіх процесів, зв'язаних з побудовою комуністичного суспільства. Марксистська теоретична соціологія відкриває об'єктивні закони будівництва комунізму, зокрема закон економічної і технічної оптимальності, а конкретно-соціологічні дослідження повинні сприяти виявленню так званого зворотного зв'язку, націлювати на відшукування найефективніших форм (техніко-технологічних, економічних, організаційно-господарських та ін.) для втілення в життя об'єктивних законів і комуністичних принципів.

Комуністичне виробництво створюється на базі новітніх здобутків енергетики, автоматики, машинобудування і передової технології.

В. І. Ленін ще на рубежі XIX і XX ст. підмітив, що велика машинна індустрія, відкидаючи ручне мистецтво, докорінно перетворює виробництво на нових, раціональних началах, робить необхідним систематичне застосування у виробництві здобутків науки. Що ж стосується сучасних продуктивних сил, то для приведення їх у рух першочергове значення мають наукові знання. Вони висунулися на перший план, відтіснивши трудові навички.

У світлі здобутків сучасного науково-технічного прогресу можна дати точніше визначення продуктивних сил в сучасних умовах.

Під продуктивними силами марксистсько-ленінська соціологія розуміє сукупність знарядь виробництва, з допомогою яких створюються матеріальні блага, а також людей, які приводять у рух виробництво завдяки науковим знанням, навичкам до праці і виробничому досвідові.

Принципово новим у цьому визначенні є фіксація того факту, що сучасне людство здійснює виробничий процес, головним чином, завдяки науковим знанням. Разом з тим це конкретно означає, що наука поступово перетворюється у безпосередню продуктивну силу соціалістичного суспільства.

Зміна пропорцій між науковими знаннями і трудовими навичками в сучасному виробництві накладає свій відбиток на інші соціальні сфери людської діяльності, зокрема на навчання студентів у вищій школі.

Щоб рухати вперед сучасне матеріальне виробництво, люди повинні володіти добрими науковими знаннями і вправними професійними навичками. Отже, для соціологів, економістів, організаторів виробництва, вищої освіти актуальним є вивчення діалектики взаємозв'язку знань і навичок у сучасних продуктивних

силах, з'ясування оптимальних пропорцій між знаннями і професійними навичками окремо для інженерів, техніків і кваліфікованих робітників. Все це має велике значення для успішного будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

Сила марксизму-ленінізму в тому, що він дає науково вірне відображення природних і суспільних процесів, з'ясував і з'ясовує тенденції та перспективи їх подальшого розвитку. Цю ж гносеологічну і соціальну функції успішно виконує нині марксистсько-ленінська теорія щодо осмислення перспектив і тенденцій побудови матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні.

Комуністична мораль виступає еталоном громадської і особистої поведінки людей, саме тих мільйонних мас трудящих, чийми руками і розумом створюються матеріально-технічні підвалини комуністичного ладу.

Для утвердження комунізму потрібна **суспільно-корисна праця**. Ось чому трудове виховання висунулось на передній план в системі морального виховання радянських людей, особливо молоді. Лише завдяки праці мільйонів можуть бути створені ті матеріально-технічні і духовні блага, без яких немислима комуністична цивілізація.

Науково-технічна революція породжує ряд важливих тенденцій у трудовому процесі. Найважливіші серед них: індустріалізація, інтелектуалізація і гуманізація праці. Індустріалізація праці означає посилення її енергетичної і інструментальної озброєності, інтелектуалізація ж — зростання питомої ваги розумових операцій в усіх видах трудової діяльності сучасної людини.

Обидва ці процеси свідчать про глибокі зміни в змісті і характері праці під впливом науково-технічного прогресу, що, в свою чергу, вносить якісні корективи в ставлення до праці.

У наш час важка фізична праця не тільки не викликає пошани до себе, а навіть породжує відразу. Її місце займає висококомеханізована і автоматизована праця, яка є втіленням таланту і розуму сучасної людини. Така праця підвищує відповідальність кожної людини в трудовому процесі, оскільки тепер від одного наладчика чи оператора нерідко залежить доля всього виробничого процесу.

Науково-технічний прогрес породжує ряд негативних соціальних наслідків (монотонна праця, шкідливість хімічних і радіоактивних процесів для здоров'я людини, високий ритм конвеєра тощо). В цих умовах об'єктивною необхідністю є гуманізація праці.

Суть гуманізації праці полягає у розробці і здійсненні таких технічних, економічних і соціальних заходів, які спрямовані на перетворення праці в джерело морального і естетичного задоволення людини.

Теорія комуністичної моралі повинна глибоко осмислювати ті

об'єктивні тенденції, які відбуваються в праці як під впливом науково-технічного, так і суспільного прогресу.

Ставлення до праці, до соціалістичного суспільства, висока відповідальність перед суспільством, перед епохою будівництва комунізму — все це стає невід'ємними рисами світогляду радянських людей.

У колективах комуністичної праці висунуто і успішно вирішується завдання — працювати і жити по-комуністичному. Боротьба за якість продукції, дисципліна і організованість, глибоке розуміння робітничої трудової честі — великі морально-політичні важелі сучасності, які творять чудеса на виробництві.

В умовах широкого розгортання битви за створення техніки і економіки комунізму зусилля радянського суспільства мають бути спрямовані на виховання активного будівника комунізму. Нинішнє покоління радянських людей відноситься до перших будівників комунізму.

Усвідомлення цього надихає на трудові подвиги, породжує трудовий героїзм, необхідний для успішного будівництва матеріально-технічної бази безкласового суспільства.

Будувати комунізм можна лише спираючись на наукові знання, які неминуче мають перетворитися у глибокі особисті переконання. Провідну роль у формуванні переконань відіграють суспільні науки, зокрема комуністична етика. Найпершим принципом нашого морального кодексу є відданість справі комунізму. Але конкретно, що таке відданість комунізму? Це, по-перше, осмислення об'єктивної необхідності і неминучості переходу всього людства на вищий, досконаліший етап свого розвитку — до комунізму. Проте це ще не все. Потрібні, крім цього, уміння і готовність віддавати всі сили і знання, досвід і працю справі будівництва комунізму, тобто не чекати, що нове суспільство з'явиться само собою, як роса в літню ніч, а робити все для того, щоб уже сьогодні наближати комуністичне завтра. Лише переконані, віддані робітничому класові і його партії люди здатні успішно створювати матеріально-технічну базу комунізму, бачити перспективи комуністичного прогресу всього людства.

Мистецтво соціалістичного реалізму виконує в суспільстві дві основні функції — теоретико-пізнавальну і виховну.

Реалістичне мистецтво завжди прагнуло до відображення прекрасного в природі, праці, в людських взаєминах. Кращі твори літератури і мистецтва соціалістичного реалізму відтворюють образ людини-творця, нашого сучасника. Через світосприйняття людини, її психологію і вчинки, втілені в образах, художник активно втручається в життя, кличе і спонукає до його зміни в напрямі соціального прогресу. Візьмемо для прикладу роман Г. Ніколаєвої «Битва в дорозі». Виробничо-технічна тема в романі виражена досить рельєфно, але перед нами не науковий трактат, а художній твір. Автору вдалося в чуттєво-емоційній формі, через

боротьбу нового (інженер Бахірев) проти віджилого (директор заводу Вальган) глибоко розкрити сутність процесів, які відбуваються в сучасному виробництві, показати шляхи розв'язання реальних суперечностей у розвитку техніки. Не доводиться сумніватися у благотворному впливі на матеріально-технічну основу суспільства, який опосередковано справляє роман «Битва в дорозі». З досвіду радянської літератури і мистецтва можна було б навести чимало прикладів, як мистецтво, узагальнюючи життєві процеси в художніх образах, потім з допомогою останніх справляє перетворюючий вплив не лише на духовне життя людини, але й на економічні стосунки і розвиток техніки (роман Д. Граніна «Іду на грозу», кінофільм «Твій сучасник» та ін.).

Отже, твори реалістичного мистецтва озброюють нас знанням конкретних процесів, що відбуваються у виробничо-трудовій, політичній і культурній сферах життя суспільства. А ще більше дають вони для формування високих естетичних смаків радянських людей, що надто важливо для виробництва. Не випадково, в останні десятиліття народилася і дістала право громадянства технічна естетика. Сучасне виробництво повинне давати людині не лише корисні і потрібні речі. Воно має задовольняти потреби людей в естетично досконалих речах. Ось чому як об'єктивна необхідність на стику між естетикою і технікою виникла виробнича (технічна) естетика. Думаю, що саме її неминуча поява є яскравим доказом того взаємовпливу, який має місце між таким надбудовним елементом, як естетика, і матеріально-технічним базисом нашого суспільства. Об'єктивна тенденція розширення сфери естетичного конкретно виявляється в тому, що прекрасне проявляє себе не лише в природі і літературі, а й владно проникає у виробництво, працю і побут радянських людей. Якщо в минулому людина, головним чином, споглядала прекрасне в природі, то тепер, пізнавши об'єктивні закони краси, вона є свідомим продуцентом прекрасного у виробництві і побуті.

Матеріально-технічна база комунізму створюється не лише за законами соціальної доцільності і економічної оптимальності, але й за законами краси. Соціальна функція технічної естетики полягає в тому, щоб пізнати, відкрити ці закони краси стосовно до виробничо-трудової діяльності людини і розробити систему практичних заходів щодо естетизації виробництва, праці, побуту і умов життя радянських людей.

У формуванні комуністичних переконань радянських людей — будівників комунізму велику роль мають відіграти література і мистецтво. Саме в цьому й проявляється виховна функція мистецтва соціалістичного реалізму. Людям радянського суспільства потрібне мистецтво, яке відображає правду життя, служить народові і в цьому вбачає вищий вияв своєї комуністичної партійності. Зайняті творенням нового суспільства, ми відкидаємо

формалістичні і абстракціоністські виверти в мистецтві. Адже абстракціонізм не має ні позитивної пізнавальної, ні позитивної виховної функції. Для нашого суспільства він соціально безплідний і шкідливий.

Правдиве зображення соціалістичної дійсності з її позитивними і негативними сторонами, добровільне служіння трудящим, висока відповідальність перед епохою будівництва комунізму — ось ті високі принципи, які запліднюють мистецтво і літературу соціалістичного реалізму, роблять їх могутнім важелем комуністичної перебудови світу.

Істотний вплив на матеріально-технічну базу соціалістичного суспільства справляють організації й установи соціалістичної надбудови. Розглянемо в цьому аспекті основні з них.

Комуністична партія. Їй належить керівна роль у системі всіх громадських і державних установ, які входять до соціалістичної надбудови. КПРС — найбільш політично і ідеологічно загартована організація радянського народу. У своїй діяльності вона керується науковим світоглядом — марксизмом-ленінізмом. Партія політично та ідейно згуртовує мільйонні маси трудящих всіх національностей на здійснення завдань комуністичного будівництва. Своєю світоглядною зрілістю, своїм авторитетом вона справляє керівний вплив на комсомол і профспілки, взагалі на виробничі колективи людей. Комуністична партія здійснює керівництво всіма масовими організаціями трудящих. У період будівництва комунізму в СРСР відчутно зростає організуюча і спрямовуюча роль Комуністичної партії. Велика роль її, насамперед, у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Партія ідеологічно обгрунтувала необхідність побудови матеріально-технічної бази комунізму. На березневому і вересневому Пленумах ЦК (1965 р.) і на XXIII з'їзді (1966 р.) розроблено конкретні шляхи господарського комуністичного будівництва в нашій країні (економічна реформа). Партія послідовно і наполегливо проводить у життя принципи економічної реформи, спрямованої на оптимізацію всіх видів економічної діяльності господарських організацій, підприємств, виробничих колективів трудящих. Партія добивається, щоб кожен комуніст відігравав авангардну роль на виробництві, був активним організатором робітників, колгоспників, інженерів і техніків, спрямовував їх енергію на створення технічного базису комуністичного суспільства.

Питання економіки, технічного прогресу, підвищення продуктивності праці посідають одне з провідних місць у діяльності партії. До них прикута увага всіх ланок партії — від первинних організацій, аж до ЦК КПРС.

На жовтневому Пленумі ЦК (1964 р.) було піддано рішучій критиці суб'єктивізм і волюнтаризм, некомпетентне керівництво окремими галузями виробництва. В керівництві економікою партія спирається на знання і досвід великої і кваліфікованої армії

спеціалістів. В їх колективному розумові, у практичному досвіді мільйонних мас трудящих партія черпає віру в комуністичне майбутнє, переконаність у правильності своєї політичної лінії. Політика КПРС є дороговказом для радянських людей у визначенні перспектив і тенденцій розвитку матеріально-технічної бази комунізму, а практичні успіхи у створенні останньої є, в свою чергу, об'єктивним критерієм істинності і життєвості економічної політики партії.

У розробці економічної і технічної політики КПРС керується методологічними настановами В. І. Леніна. Ще в 1907 р. у праці «Аграрне питання і «критики» Маркса» Ленін писав: «...економіст завжди повинен дивитися вперед, в бік прогресу техніки, інакше він негайно виявиться відсталим...» [1, 120].

Якщо поглянути на рішення XXIV з'їзду КПРС і пленумів ЦК, неважко переконатися, що всі вони пронизані цією ленінською настановою.

Науково-технічний прогрес спричиняється до глибокої галузевої спеціалізації сучасного виробництва, а це, в свою чергу, вимагає чіткого проведення в життя галузевого принципу управління народним господарством. Перспективи і тенденції науково-технічної революції істотно впливають на структуру, форми організації і практичні методи роботи партії, приковують увагу партійних організацій до найважливіших питань розвитку сучасної науки і техніки. КПРС турбується про гармонійний розвиток усіх галузей народного господарства.

Наприклад, у Примірному статуті колгоспу чітко сформульовані завдання колгоспів, їх роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму. До основних завдань колгоспу, зокрема, входить: «Збільшувати виробництво і продаж державі сільсько-господарської продукції шляхом інтенсифікації і дальшого технічного переозброєння колгоспного виробництва, впровадження комплексної механізації і широкого здійснення хімізації і меліорації земель...» [4].

На прикладі проекту Примірного статуту видно, як КПРС дбає про те, щоб форми і методи колгоспного виробництва відповідали сучасним вимогам.

Радянська держава. Як показує досвід, роль соціалістичної держави в економічному будівництві СРСР неухильно зростає. Держава здійснює поточне і перспективне планування народного господарства і тим самим добивається найефективнішого використання об'єктивного закону соціалізму — пропорційного розвитку народного господарства. Виходячи з потреб соціалістичного суспільства, врахування сировинних ресурсів і необхідності гармонійного розвитку усіх націй і народностей СРСР, Радянська держава планомірно розміщує осередки господарства в різних районах країни, виступаючи могутнім важелем

рівномірного і гармонійного розвитку всіх районів Радянського Союзу.

Планування народного господарства, контроль за виконанням цих планів здійснюється такими органами соціалістичної держави, як Держплан, міністерства і відомства, галузеві державні комітети, Ради депутатів трудящих.

Характерно, що народногосподарський план, будучи затвердженим державою, набуває форми закону і є обов'язковим для всіх державних і громадських організацій, для всіх трудящих. Питання створення матеріально-технічної бази комунізму вимагають не лише теоретичного обґрунтування, але й політичного і юридичного регулювання її захисту. Це завдання успішно може здійснювати і практично здійснює політична надбудова соціалізму — Радянська держава, яка органічно поєднує в собі примусову і виховну функції щодо громадян.

Держава фінансує народне господарство, здійснює матеріально-технічне постачання підприємств, контролює правильність обліку, розподілу і використання матеріальних цінностей. Нині першочерговим завданням Радянської держави є вивчення і впровадження в життя оптимальних пропорцій розвитку окремих галузей народного господарства, оптимальної структури фінансування різних галузей. У цій своїй діяльності Радянська держава спирається на численних спеціалістів в галузі економіки, соціології, планування тощо.

В умовах сучасної науково-технічної революції соціально важливим завданням соціалістичної держави є здійснення єдиної політики в галузі технічного прогресу.

Можливості проведення єдиної технічної політики зумовлені плановістю соціалістичної системи господарства. В чому коротко суть технічної політики?

Технічна політика соціалістичної держави спирається на об'єктивний аналіз провідних тенденцій розвитку сучасної науки, техніки, виробництва і передбачає оптимальне використання цих тенденцій для здійснення завдань комуністичного будівництва.

Політика в галузі технічного прогресу тісно переплітається з економічною політикою соціалістичної держави. В наш час не можна не враховувати гігантських масштабів розвитку продуктивних сил, епохальних зрушень в галузі науки і техніки. В цих умовах основні напрями технічної політики можна сформулювати так.

Об'єктивною основою технічної політики є закон оптимальності. Стосовно до галузей виробництва і напрямів науково-технічного прогресу це означає, що переваги повинні надаватися тим галузям виробництва, які при найменших затратах матеріальних засобів і людської праці дають найбільший техніко-економічний ефект.

Максимальне сприяння науково-технічному прогресові в нашій країні.

Розуміння того, що технічний прогрес має як позитивні, так і негативні соціальні наслідки. Радянська держава ставить мету послабити негативні соціальні наслідки сучасного науково-технічного прогресу, використати ті соціальні наслідки розвитку науки і техніки, які несуть радянській людині матеріальні і духовні блага, підносять її вище.

Оптимальне планування галузевої структури виробництва, встановлення науково обґрунтованих пропорцій між усіма галузями сучасного виробництва і техніки.

Оптимальне планування капітальних вкладень, які б стимулювали форсований розвиток тих галузей виробництва, які є технічно і технологічно найбільш прогресивними.

Виділення необхідних фінансових коштів для розвитку наукових досліджень. При цьому матеріальне стимулювання здійснюється не лише у відношенні тих наукових досліджень, які вже сьогодні можна запровадити в виробництво. Радянська держава повинна активно сприяти фундаментальним науковим дослідженням, підтримувати тих учених, які ведуть стратегічну атаку в науці, хоч плодами цієї атаки скористуються, можливо, наші потомки. Технічна політика має виробити оптимальні пропорції щодо питомої ваги безпосередньо практичних і перспективних досліджень в загальній системі науково-технічного прогресу.

Твереза оцінка місця і ролі спеціалістів у галузі науки і техніки в загальній системі суспільних відносин. Не фетишизувати їх ролі, як роблять прихильники технократії, і не принижувати їх ролі, як це було в умовах суб'єктивізму.

Створення і підтримання високого соціального престижу навколо тих професій і спеціальностей, які вирішують долю сучасного науково-технічного прогресу.

При виборі професії молодь, як правило, йде в так звані модні професії — космонавт, кібернетик, біонік, оператор автоматичної лінії. Але крім модних професій є старі базисні професії, в яких має потребу суспільство. Це професії робітника, хлібороба, торговельного працівника, водія міського транспорту та ін. Молодь без особливого піднесення ставиться до опанування цими базисними професіями, а вони ж є масовими і конче потрібними для суспільства. Нам необхідно і через органи соціалістичної держави, і через громадську думку розвивати в радянських людей розуміння соціальної значимості всіх професій, закликати молодь опановувати ці професії як соціально необхідні.

Забезпечення єдності всіх ланок виробництва. Принципи господарського розрахунку, принципи наукової організації праці повинні діяти на всіх рівнях — від окремого підприємства до цілої галузі і всього народного господарства країни.

Неухильне піднесення культури виробництва, що в наших

умовах конкретно виражається в агрегатному принципі побудови технічних систем, уніфікації вузлів і деталей, раціональному плануванні виробництва у просторі і часі, гнучкості технологічних схем, науковій організації управління тощо.

Перечислені основні напрями єдиної технічної політики Радянської держави відносяться до актуальних проблем створення матеріально-технічної бази комунізму.

Серйозну роль у створенні і зміцненні матеріально-технічних основ комунізму відіграють органи соціалістичного права. Кримінальне і цивільне законодавство в СРСР стоїть на сторожі суспільної власності, особистої недоторканості громадян, принципів соціалістичного співжиття, стверджує організованість і правопорядок в суспільстві. У грудні 1961 р. Верховна Рада СРСР затвердила «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік». В цьому документі завдання радянського цивільного права характеризуються так: «Радянське цивільне законодавство покликане активно сприяти розв'язанню завдань будівництва комунізму. Воно сприяє зміцненню соціалістичної системи господарства, соціалістичної власності і розвитку її форм в єдину комуністичну власність, зміцненню планової і договірної дисципліни, господарського розрахунку, своєчасному і належному виконанню планів капітального будівництва і підвищенню ефективності капіталовкладень...».

Радянське право виступає істотним важелем боротьби проти недоброякісного випуску продукції на підприємствах. Коли ми добиваємося реалізації на практиці вимоги: «Радянське, значить, відмінне», то тут і комуністична мораль, яка пропагує добросовісну працю на користь суспільства, і радянське право діють спільно, впливаючи на свідомість робітників та інженерів, а через неї — на якість вироблюваної продукції.

Ми справедливо підкреслюємо, що в умовах будівництва комунізму поступово відмирають політичні функції права. Однак з цього не випливає, що в майбутньому взагалі не потрібні будуть юристи. Наприклад, трудове право, авторське право не лише не відмирають, а сфера їх дії навіть розширюється. Скільки нових проблем виникло з охороною юридичних прав авторів відкриттів і раціоналізаторських пропозицій, а також у зв'язку з патентуванням наукових і технічних відкриттів всередині країни і в міжнародному масштабі. Експерти по праці, техніці і авторському праву будуть потрібні і при комунізмі. На нашу думку, навчені умови для розробки радянського авторського права для вчених, які працюють в галузі гуманітарних і суспільних наук.

Вище ми розглянули лише деякі аспекти впливу ідей і установ соціалістичної надбудови на процеси будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Та навіть і розглянутого досить, щоб переконатися, яким могутнім фактором в матеріально-технічному будівництві комунізму є соціалістична надбудова. Між

тим, у філософській і соціологічній літературі переважає одностороннє висвітлення цього питання: переважно аналізується вплив матеріально-технічної бази комунізму на надбудовні явища. Проте ми не повинні забувати, що не менше теоретичне і практичне значення має вивчення зворотного впливу ідей і установ соціалістичної надбудови на матеріальне виробництво. Це зумовлено, насамперед, тим, що в нашому суспільстві посилюється роль соціалістичної надбудови в усіх сферах суспільного життя.

Соціалістична надбудова покликана активно захищати економічний лад соціалізму і через нього сприяти глибоким і революційним перетворенням у виробництві — створенню матеріально-технічної бази комунізму. Всі елементи надбудови — і ідеологічні, і установні — спрямовані на утвердження комунізму і в цьому глибоке соціально-політичне значення соціалістичної надбудови.

Соціалістична надбудова ідеологічно узагальнює і закріплює ті історичні зміни, які відбуваються в соціалістичному виробництві на шляхах його перетворення в комуністичне, освітлює перспективи його подальшого розвитку. Тим самим соціалістична надбудова прискорює темпи комуністичного господарського будівництва, сприяє комуністичному прогресові нашого суспільства.

Краткое содержание

Объектом марксистского социологического анализа в настоящей статье выступает взаимосвязь и взаимовлияние социалистической надстройки и материально-технической базы коммунизма.

Дается определение таких категорий, как материально-техническая база, надстройка социалистического общества, социалистическая надстройка и др. Выделяются основные элементы социалистической надстройки и показано, как своей идеологической и учрежденческой сторонами эта надстройка влияет на процесс построения материально-технической базы коммунистического общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
2. А. А. Зворыкин. Наука, производство, труд. М., 1965; Базис и надстройка социалистического общества. Л., 1961; Проблемы формирования базиса коммунистического общества. «Научная мысль», 1965; В. І. Войтко, Марксистська соціологія як наука. «Научная мысль», 1968, Соціологічні проблеми сучасного технічного прогресу. К., 1968.
3. Г. В. Платонов. Коммунизм и наука. М., 1962; Е. М. Чехарин. Роль науки в создании материально-технической базы коммунизма. М., 1965; И. И. Артоболевский, С. В. Шухардин, Партия и научно-технический прогресс. М., 1968; О. С. Капто. Суспільна активність як моральна риса будівника комунізму. КДУ, 1968.
4. «Известия», 24 апреля 1969 г.

ДІАЛЕКТИКА ОБ'ЄКТИВНОГО І СУБ'ЄКТИВНОГО У ФОРМУВАННІ НАДБУДОВИ КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

У філософській та соціологічній літературі останніх років досить ґрунтовно висвітлено питання теорії базису і надбудови, хоч глибоких монографічних досліджень, зокрема про надбудову соціалістичного суспільства, у нас ще немає.

В опублікованих працях з теорії базису і надбудови¹, на наш погляд, вірно відзначається, що економічний базис є визначальною стороною щодо надбудови, він обумовлює напрям її розвитку, кожному базису відповідає своя надбудова, із зміною базису в процесі соціальної революції відбувається переворот у надбудові; остання є похідною від економічних відносин; зміна надбудови обумовлена економічним і соціальним розвитком суспільства, а надбудова відіграє активну роль у цьому розвитку. Вона зворотно впливає на базис, який породив її, цей вплив може сприяти розвитку базису, а може й гальмувати його, в класовому суспільстві надбудова має класовий характер. Разом з тим вона має відносну самостійність і спадкоємність у розвитку окремих елементів, зокрема науки, філософії, мистецтва, духовної культури в цілому, які в класовому суспільстві мають класовий характер, причому ця класовість виявляється по-різному в різних елементах надбудови.

Але при глибокому розгляді цих категорій часто виникають питання: чому в однакових умовах маємо різні результати практичної діяльності людей, чому за одних і тих же обставин по-різному розвивається суспільний процес, чим пояснити прискорення

¹ Г. Е. Глезерман. Базис и надстройка в советском обществе. М., 1954; Его же. Что такое базис и надстройка в обществе. М., 1957; Базис и надстройка социалистического общества. Л., 1961; За творческое изучение надстройки советского общества в период развернутого строительства коммунизма.— В сб.: Материалы теоретической конференции преподавателей философий вузов УССР. Харьков, 1961; А. И. Вербин. Базис и надстройка. М., 1964; В. М. Ковалгин. К вопросу о сущности надстройки.— «Вопросы философии», 1956, № 6; Б. И. Бродский. Взаимодействие базиса и надстройки.— «Вопросы философии», 1957, № 3; Проблеми формування базису комуністичного суспільства. Республіканський міжвідомчий збірник, за ред. П. Д. Ковалю. К., 1965 та ін.

чи сповільнення розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його сторін та багато інших. Пояснюється це тим, що на формування і розвиток базису й надбудови великий вплив мають об'єктивний і суб'єктивний фактори.

У нашій філософській літературі не існує єдиної точки зору щодо змісту об'єктивного й суб'єктивного факторів суспільного розвитку. У методологічному плані вихідним при аналізі діалектики об'єктивного й суб'єктивного повинно бути вірне розуміння об'єкта і суб'єкта. Під суб'єктом К. Маркс розумів людство, а під об'єктом — природу [2, 669]. Людина — продукт природи, вища форма її розвитку. На відміну від решти живих істот вона — істота соціальна, мисляча, що діє цілеспрямовано.

З допомогою знарядь праці і на основі життєвих потреб в процесі виробництва матеріальних і духовних благ людина активно впливає на навколишню дійсність. Вся діяльність людини, колективів, суспільства спрямована на задоволення різноманітних матеріальних і духовних потреб. За формою і змістом вони мають конкретно-історичний характер і обмежені рівнем розвитку матеріального виробництва і духовного життя суспільства, а в класово-антагоністичному суспільстві ще й експлуатацією людини людиною. Тому індивіда не можна розглядати поза суспільством, суспільними відносинами. Таких людей не було, нема й не буде. «Людина — писав К. Маркс, — не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це світ людини, держава, суспільство» [1, 384].

Справжнім суб'єктом виступає людина. Але оскільки поза суспільством немає людини, вона — його соціальна клітина, то суб'єктом пізнання і практики є все суспільство і людина зокрема як його складова частина. Вплив людини, колективу, суспільства на природу, її предмети, процеси, а також на саму себе має конкретно-історичний характер.

На наш погляд, невірно виділяти в діяльності людини якусь одну сторону і видавати її за самостійний суб'єктивний фактор.

Насправді багатогранна діяльність індивідів, колективів, суспільства нерозривні, не існують одне без одного. Суб'єктивний фактор включає свідому і стихійну діяльність та боротьбу людей, народів, класів, партій, державних і громадських організацій, осіб, їх духовне життя, організованість, здатність, рішучість, волю, енергію й активність, які спрямовані на втілення в дійсність об'єктивних можливостей, на здійснення (прискорення чи сповільнення) тих чи інших конкретно-історичних завдань відповідно до певних класових ідей, поглядів інтересів у цілому. Визначальним елементом у структурі суб'єктивного фактора є свідомість людини. На основі усвідомлення проявляються й інші його сторони, а також організаторська діяльність людей.

На наш погляд, має рацію Б. Р. Чагін, коли включає в

структуру суб'єктивного фактора «психологічну, ідеологічну, політичну, моральну й організаторську сфери діяльності людей» [9, 66].

Різні компоненти структури суб'єктивного фактора вступають у взаємодію і впливають на хід суспільного життя у процесі конкретно-історичної практики. На ґрунті потреб практичної діяльності суб'єктивний фактор і його складові частини розкривають свій зміст і впливають на об'єктивні умови життя людей. Тому практика є основою діяльності та змісту суб'єктивного фактора. У процесі практики виникла і розвивається взаємодія об'єктивного і суб'єктивного. «Результат діяння,— відмічав В. І. Ленін,— є перевірка суб'єктивного пізнання і критерій істинно-сушої об'єктивності». І далі: «...практикою своєю доводить людина об'єктивну правильність своїх ідей, понять, знань, науки» «Від суб'єктивної ідеї людина йде до об'єктивної істини *через* «практику» (і техніку)» [5, 202, 176, 185].

До об'єкта належать предмети, явища, процеси природи і суспільства, включені у сферу діяльності людини. Предмети природи об'єктивні у відношенні до людини, але об'єктом вони стають тільки тоді, коли вступають у взаємодію із суб'єктом. Взаємозв'язок суб'єкта з об'єктом є основою практичної та пізнавальної діяльності людини. У цій взаємодії активна роль належить людині. Активність людини робить її суб'єктом, що впливає на предмети, явища, процеси природи і суспільства, які стають об'єктом її діяльності. В основі взаємодії суб'єкта і об'єкта лежить пізнання суб'єктом об'єкта.

Отже, під об'єктивним фактором слід розуміти сукупність матеріальних тіл, предметів, процесів, явищ природи й суспільства, що перебувають у взаємодії з людьми, піддаються впливу з боку людей з метою їх зміни і використання в інтересах свого розвитку. За певних умов об'єктом може стати і якийсь елемент (чи їх сукупність) суб'єктивного фактора. Це має місце тоді, коли суб'єктивне стає предметом людського пізнання.

У нашій літературі інколи економічний базис суспільства відносять до об'єктивного фактора, а надбудову — до суб'єктивного. Таке ототожнення неправомірне. Категорії базису і надбудови характеризують глибше, всебічніше і конкретніше структуру суспільства, співвідношення між його економічним ладом, сукупністю виробничих відносин і породженою ними складною надбудовою, в яку входять суспільна свідомість, погляди, поняття, свідомість людей і відповідні їм численні організації та установи. Надбудова вміщує в собі як ідеологічні, так і політичні та юридичні форми, які відповідають економічному ладу суспільства.

Категорії об'єктивного і суб'єктивного факторів перебувають у взаємозв'язку з базисом і надбудовою і, разом з тим, мають свій специфічний, відмінний від останніх, зміст, форму і призна-

чення. До деякої міри ці категорії також відображають матеріальну і духовну структуру суспільства. Але об'єктивні і суб'єктивні фактори розкривають, головним чином, процес перетворення людиною суспільства, показують, яке місце займають об'єктивні і суб'єктивні умови в розвитку суспільства. А тому об'єктивне і суб'єктивне в розвитку суспільства ширші поняття, ніж категорії базису і надбудови. Вони розкривають співвідношення між свідомою діяльністю людей і тими об'єктивними умовами, в яких відбувається ця діяльність, характеризують собою правомірність і достатню підставу поставлених людьми цілей і можливостей їх здійснення, те, наскільки ідеальне підтверджується реальними, об'єктивними умовами і можливостями втілення в дійсність.

Будівництво комунізму відбувається на основі діалектико-матеріалістичного поєднання двох сторін життя суспільства — об'єктивної і суб'єктивної.

«...Щоб перейти від соціалізму до комунізму, необхідно створити відповідну матеріально-технічну базу, значно підвищити продуктивність праці, забезпечити достаток матеріальних і духовних благ, ліквідувати істотні відмінності між містом і селом, між працею розумовою і фізичною, утвердити науковий світогляд і комуністичну мораль. Тільки за цих умов можна здійснити основний принцип комунізму: «Від кожного — по здібностям, кожному — по потребах» [7, 27].

У виконанні цієї програми важлива роль відводиться суб'єктивному фактору, який покликаний відповідно до об'єктивних умов і діючих об'єктивних закономірностей свідомо спрямовувати розвиток економічних, політичних, правових, ідеологічних, моральних та інших відносин суспільства, сприяти найкращій діяльності організацій та установ у керівництві будівництвом комунізму.

Суб'єктивний фактор збагачує надбудову соціалістичного суспільства новим ідейним змістом, але нові ідеї самі собою можуть лише розширити у людей горизонт наявного світорозуміння. Необхідно ідейне доповнення суб'єктивним фактором підсилити практичною стороною, яка покликана матеріалізувати нові ідеї в діях мас, перетворити відображені в ідеях назрілі потреби економічного, політичного, суспільного і культурного розвитку в матеріальну силу. На такій діалектичній основі здійснювався у нашій країні процес формування нової, соціалістичної надбудови. В ході революції на основі ідей марксизму-ленінізму робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії зруйнував стару державну машину і на цій же основі зміцнював свою політичну владу, створював соціалістичну державу з її новими установами, удосконалював соціалістичну демократію, форми управління; розгортав боротьбу проти буржуазної ідеології та моралі.

Формування соціалістичної надбудови здійснювалось при широкій активності і високосвідомій діяльності трудящих В. І. Ленін відзначав, що зв'язок між надбудовою і народними масами при соціалізмі гнучкий, еластичний і міцний. На основі досвіду першого року революції він говорив, що «світ не бачив нічого подібного до того, що відбувається зараз у нас в Росії... колосальна... організація низів, безпосередня робота мас, творча будівнича діяльність...» [4, 427].

Бурхливе зростання творчої активності народних мас дозволило нашій партії, молодій соціалістичній країні в історично стислі строки розв'язати нелегке завдання створення соціалістичної надбудови.

Через об'єктивний фактор, при активній ролі надбудови здійснювався розвиток соціалістичної промисловості, зміцнювався союз робітничого класу з селянством, розширювалася радянська торгівля, кооперувалось індустріальне сільське господарство, поліпшувалось матеріальне становище трудящих. На 1936 р. стали безроздільно панівними соціалістичні виробничі відносини. Формування соціалістичного базису, як і надбудови, відбувалось у жорсткій класовій боротьбі.

Таким чином, формування базису і надбудови соціалістичного суспільства є тривалим, складним і суперечливим процесом, що перебуває у тісному взаємозв'язку та взаємодії із суб'єктивним і об'єктивним факторами розвитку суспільства.

В період будівництва комунізму на основі високого зростання культурного рівня всього радянського народу, його свідомості, активності, організованості, поліпшення діяльності всіх організацій і ролі Комуністичної партії суб'єктивний фактор справляє глибший і всебічний вплив на формування і діяльність надбудови комуністичного суспільства. Партія узагальнює досвід комуністичного будівництва. На цій основі збагачується і розвивається революційна теорія, в тому числі щодо удосконалення структури і форм діяльності організацій та установ. Відбуваються також зміни у формах суспільної свідомості, ідеологічних відносинах людей, а діяльність організацій і установ ефективніше і розумніше організовує маси на втілення нових ідей у життя.

Втілення нових ідей у життя приводить до нового періоду чи ступеня розвитку. Нові успіхи в житті колективів, суспільства знову теоретично узагальнюються, появляються нові прогресивні ідеї, суб'єктивний фактор виводить людей, суспільство за межу старих ідей, при цьому вдосконалюється і організаційна сторона надбудови. Нові ідеї через відповідні організації та установи матеріалізуються в діяльності мас, перетворюються у конкретну матеріальну силу суспільства. Цей процес супроводжується відмиранням як у базисно-надбудовних явищах, так і в об'єктивно-суб'єктивних факторах віджилого, застарілого і утверд-

ження нового, передового прогресивного. Тут яскраво виявляється закон заперечення заперечення. Так від сходинки до сходинки суспільство розширює свою діяльність, піднімається по спіральній драбині, наближаючись все ближче до комунізму.

Важливо, щоб взаємодія об'єктивно-суб'єктивних факторів із базисно-надбудовною структурою була органічною, чіткою, без взаємних відставань і забігань уперед. Такий взаємозв'язок є однією з гарантій від проявів суб'єктивізму і волюнтаризму в діяльності окремих осіб, організацій та установ, а також однією з умов наукового керівництва суспільством.

Особлива роль суб'єктивного і об'єктивного факторів відносно надбудови обумовлена також її складністю і суперечливістю у період будівництва комунізму. Надбудова охоплює різні за своїм змістом політичні, правові, філософські, технічні та інші ідеї і погляди людей, різні організації та установи. Тут і держава з юриспруденцією, апаратом, армією, органами безпеки, громадського порядку, і культурні установи — школи, бібліотеки, клуби, театри, кіно, радіо, телебачення, преса, видавництва, музеї, організації письменників, художників, композиторів, молоді, різні товариства і т. д.

В умовах соціалізму суб'єктивний фактор сприяє утвердженню і розвитку прогресивних ідей, позитивній діяльності організацій та установ, переборенню всього застарілого й віджилого. Через нього на основі нових економічних завдань і потреб змінюються політичні та правові ідеї, посилюється процес формування комуністичної моралі, на основі діалектико-матеріалістичного світогляду формується науковий світогляд у всіх радянських людей, в літературі та мистецтві метод соціалістичного реалізму допомагає відобразити всю велич змісту сучасної епохи, будівництва комунізму в СРСР. Через суб'єктивний фактор постійно вносяться зміни у зміст і форми діяльності організацій і установ, піднімаючи їх до рівня завдань і потреб комуністичного будівництва.

Розгляд структури базису і надбудови поза зв'язком з об'єктивним і суб'єктивним факторами суспільного розвитку спричинився до ряду невірних тлумачень змісту базису й надбудови. Окремі автори іноді включають у базис тільки виробничі відносини панівного класу в даному суспільстві, а не всю сукупність економічних відносин даної країни. Таке однобічне розуміння базису не дозволяє дати науковий аналіз співвідношення класових сил у країні, особливостей класової боротьби, політичної та ідеологічної надбудови. Є й такі випадки, особливо у пропагандистській практиці, коли в поняття базису включається спосіб виробництва в цілому. Таке ототожнення продуктивних сил і виробничих відносин не дає можливостей простежити вплив двох основних сторін виробництва на різні сфери суспільного життя.

Деякі автори до надбудови соціалістичного суспільства по-

чали відносити тільки ідеї, організації та установи даного базису, виключаючи з неї протилежні їм ідеї та організації. На цій основі, наприклад, марксистсько-ленінські ідеї та відповідні організації (комуністичні партії тощо) не включаються в надбудову буржуазного суспільства. Однокласове поняття надбудови не відображає дійсності і не розкриває справжньої картини складних та суперечливих надбудовних відносин.

Часто в дискусіях можна почути твердження, що соціалістична надбудова виникає ще в капіталістичному суспільстві, тобто задовго до соціалістичного базису. Насправді ж у надрах капіталізму створюються тільки економічні та політичні передумови соціалізму, а на їх основі виникають і розвиваються духовні передумови нового суспільства. Соціалістичний базис і надбудова починають своє існування з перемогою соціалістичної революції.

Таким чином, діалектика об'єктивного і суб'єктивного в історичному процесі допомагає доповнити аналіз економічного ладу аналізом соціальних, юридичних, політичних та ідейних надбудов, які класики марксизму-ленізму вчили розглядати як політичні, юридичні та ідеологічні форми суспільної свідомості, що виростають на економічній основі суспільства і змінюються слідом за змінами цієї основи, в свою чергу справляючи на неї та інші сторони життя суспільства зворотний вплив.

Організаціям і установам надбудовної категорії суб'єктивний фактор надає ідейної цілісності та організаційної єдності. Марксистсько-ленінська теорія, ленінські організаційні принципи і ленінський стиль роботи лежать в основі розвитку і діяльності всієї сфери надбудовної категорії. «Жодне суспільство,— говорить у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії,— не потребувало так наукової теорії, як соціалістичне суспільство. Тому теорія повинна і далі прокладати шлях практиці, забезпечувати строго науковий підхід до керівництва економічним і культурним життям радянського народу» [6, 79].

В умовах будівництва комунізму зростає вплив надбудови на базис, на виробництво, на культурне життя суспільства. Але діяльність надбудови зумовлена об'єктивними умовами. Якщо надбудові надається пріоритет перед базисом, перед об'єктивною стороною суспільного розвитку, то на практиці це веде до суб'єктивізму, до утвердження невірної погляду, начебто надбудова «все може» і їй не треба рахуватися із станом базису, рівнем розвитку продуктивних сил, реальними можливостями тощо.

Соціалістична надбудова активно сприяє формуванню, зміцненню і розвитку свого базису, ліквідації старого, капіталістичного базису і його надбудови. В період будівництва комунізму її активність ще більше зростає. Їй належить велика роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розвитку соціалі-

лістичної демократії та залученні мільйонних мас трудящих до активного політичного і суспільного життя, в комуністичному вихованні трудящих. Але вона діє з урахуванням об'єктивних законів розвитку економіки, наявності умов і можливостей, запитів і потреб мас, наявності об'єктивного фактора.

Ось чому, нам здається, що у вірних в своїй основі положеннях і цінних думках, висловлених І. Н. Куликовим про розвиток надбудови радянського суспільства в період будівництва комунізму, має в той же час місце намагання розглядати її однобічно, поза зв'язком з об'єктивним фактором і його вирішальною роллю, що веде до окремих перебільшень ролі надбудови, а інколи і до бажання бачити в ній визначальну силу суспільного розвитку. «Соціалістична надбудова,— пише І. Н. Куликов,— покликана не лише своєчасно виявляти закономірності, пов'язані з переходом до комунізму, і на основі цього науково обґрунтувати шляхи і визначити вірні засоби будівництва комунізму, але й, максимально використовуючи переваги соціалізму, форсувати це будівництво прискореними темпами і тим самим виграти час у мирному економічному змаганні з капіталізмом» [8, 6].

Намагання форсувати економічний розвиток з допомогою надбудови без урахування об'єктивного фактора породжували в недалекому минулому серйозні недоліки у керівництві народним господарством, недооцінку економічних методів керівництва, господарського розрахунку, неповне використання матеріальних і моральних стимулів, деякі прорахунки в плануванні, суб'єктивістський підхід до вирішення ряду економічних проблем, до послаблення економіки тощо. «Не можна прискорити те,— відмічав В. І. Ленін,— для чого ще не визріли історичні умови» [3, 94]. Жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.) справедливо засудив такі методи і форми керівництва. XXIII з'їзд КПРС вказав, що науковий підхід, колективність і діловитість у керівництві комуністичним будівництвом повинні лежати в основі керівництва суспільством [6, 182].

Структура надбудови складна. Кожний її елемент відіграє надзвичайно важливу роль і виконує своє призначення. Особливо велика роль держави як найважливішої частини надбудови. Вона виступає активною силою у вирішенні всіх завдань будівництва комунізму. Головною умовою поступально прогресивної діяльності соціалістичної держави є соціалістичний характер виробничих відносин і високоідейний вплив на нього суб'єктивного фактора.

У політичній частині надбудови важливе місце належить Комуністичній партії. На відміну від інших організацій, які входять в надбудову і обслуговують ту чи іншу сторону життя суспільства, Комуністична партія керує всіма сторонами суспільного життя. В умовах будівництва комунізму вона здійснює керівництво соціалістичним суспільством як цілісною соціально-еконо-

мічною системою, що охоплює основні форми життя країни. В системі суб'єктивного фактора Комуністична партія є одним із найважливіших його елементів. «Здійснюючи свою керівну роль через систему державних та громадських організацій, партія об'єднує і спрямовує їх зусилля до єдиної мети, діючи властивими їй методами організаторської та ідейно-виховної роботи. Партія всемірно розвиває ініціативу радянських і господарських органів, добиваючись якнайбільшої ефективності в їх діяльності» [7, 41].

Таким чином, формування надбудови комуністичного суспільства відбувається в нерозривному взаємозв'язку з об'єктивним і суб'єктивним факторами суспільного розвитку. Об'єктивний фактор спрямовує людей на те, щоб плани комуністичного будівництва виходили з реальних умов і можливостей, їх максимального використання, щоб вони не відривались від дійсності, але й не упускали її можливостей. Суб'єктивний фактор шляхом високої свідомості й організованості будівництва комуністичного суспільства покликаний сприяти втіленню цих планів в життя, збагачувати надбудову категорією діалектико-матеріалістичного змісту і високою організованістю у практичній діяльності.

Краткое содержание

В статье основное внимание уделяется диалектике объективного и субъективного факторов в формировании, изменении и развитии надстройки социалистического общества в период строительства коммунизма.

Отмечается зависимость содержания деятельности различных форм надстройки, с одной стороны, от экономического базиса, с другой — от степени сознательности, идейности, научного понимания действительности, организованности и других элементов субъективного фактора. Раскрывается противоречивый характер влияния объективного и субъективного факторов на развитие и совершенствование надстройки. По затронутым вопросам дана критика буржуазной, ревизионистской, догматической и сектантской точек зрения, а также некоторых неверных толкований в нашей литературе диалектики базиса и надстройки.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 22.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
6. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
7. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. Політвидав України. К., 1967.
8. Матеріали теоретичної конференції викладачів філософії вузів УРСР. Харків, 1961.
9. Б. А. Чагин. Ленин о роли субъективного фактора в истории, Л., 1967.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕТЕРМІНУЮЧУ РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Проблема детермінізму завжди була й залишається в центрі уваги представників суспільних наук, викликаючи серед них часом гостру полеміку. Проте її розв'язання, на наш погляд, багато в чому залежить від дослідження місця і ролі соціальних інтересів у процесі детермінації людської діяльності. Саме на цю сторону проблеми й треба звернути особливу увагу, бо її недооцінка може привести лише до негативних наслідків.

Відомо, що філософи вже давно догадувались про важливу роль інтересів у житті людей. Починаючи з Демокріта й Епікура, багато хто з них намагався навіть обґрунтувати своє вчення про державу, мораль, право, виходячи з існуючих в той час уявлень про інтерес. Так звана теорія «суспільного договору», яка сформувалась у XVII ст., бере свій початок з далекого минулого, коли вже існували ідеї про необхідність поєднувати інтереси для спільної користі, укладати договір з метою не шкодити один одному. Маркс і Енгельс підкреслювали, що в Епікура вперше зустрічається уявлення про те, що держава ґрунтується на взаємному договорі людей, на суспільному договорі [2, 120].

Італійський вчений Макіавеллі також обґрунтовував необхідність держави, виходячи з потреби приборкання нібито вічно егоїстичної природи людини, яка завжди прагне до особистого інтересу. У придбанні і захисті власності він бачив найповніше вираження боротьби людей за свої інтереси. Він казав, що люди швидше забудуть смерть батька, ніж втрату майна.

Подібні думки ми знаходимо у Гоббса й інших філософів XVII ст., які вважали інтереси головною причиною різних суперечок. На думку Гоббса, тільки математичне пізнання вільне від них, бо тут істина не стикається з інтересами. Нагадуючи ці думки філософа, В. І. Ленін писав, що «коли б геометричні аксіоми зачіпали інтереси людей, то вони напевно спростовувалися б» [4, 17]. Гоббс гадав, що держава виникла на основі суспільного договору, щоб примирити інтереси і вивести людей із стану «війни всіх проти всіх».

Найбільше писали про інтереси французькі матеріалісти XVIII ст., вважаючи їх навіть єдиною спокусою людських

вчинків. Їм здавалося, що нарешті знайдено ключ до розуміння історичних подій і внаслідок цього відпадає необхідність звертатися до надприродних сил для їх пояснення. Це були зародки матеріалістичних уявлень про суспільство, але під інтересом вони розуміли не соціальне, а психологічне явище, зводячи останнє до фізіологічної чуттєвості або потреби людини. Гельвецій вживав поняття інтересу до всього, що може доставити нам задоволення чи позбавити нас від страждання. А Гольбах називав інтересом об'єкт, з яким кожна людина пов'язує залежно від свого темпераменту і своїх ідей уявлення про щастя. Виходячи з поняття інтересу як себелюбства, Гольбах, Гельвецій і Дідро створили так звану теорію «розумного егоїзму», яка зводила всю діяльність індивідів у їх взаємному спілкуванні до «відносин корисності» і «взаємного використання». Відносно цього К. Маркс писав, що «існує така психологія, яка пояснює велике дрібними причинами; виходячи з вірної догадки, що все те, за що людина бореться, зв'язане з її інтересом, ця психологія приходить до невірного висновку, що існують тільки «дрібні» інтереси, інтереси незмінного себелюбства» [1, 68].

Таке суб'єктивно-психологічне (а часом і суто ідеалістичне) тлумачення інтересів не дало змоги домарксистським матеріалістам навіть уявити собі соціальні інтереси, не кажучи вже про з'ясування їх детермінуючої ролі. Спостерігаючи бурхливі соціальні події, в яких дуже помітно проявляли себе інтереси, вони вважали їх лише рисою психіки людини як абстрактної, біологічної істоти. Вони розглядали всю людську діяльність з погляду антропології або психології. Все це призвело до того, що вони взагалі стали вважати фізіологічні потреби єдиними великими вчителями людства. За словами Гельвеція, голод і любовні насолоди — звичайні причини людських вчинків.

Ось чому важко погодитися з тими дослідниками, які пишуть, що вже у Гольбаха, Гельвеція і Дідро поняття інтересу набуває характеру соціологічної категорії [7, 8]. Якраз соціологічного змісту інтересу вони й не розуміли, навіть вживаючи термін «матеріальний інтерес». До того ж багато хто з них взагалі заперечував реальне існування загального (класового, національного або суспільного) інтересу. Для того щоб зрозуміти «інтерес» як соціологічну категорію, треба було стати на позиції соціальної науки. А вона, як відомо, виникла лише з появою марксизму.

Старий матеріалізм, критикуючи ідеалізм і теологію, обмежився лише тим, що а) вказав на інтереси як на причину людських вчинків, б) зробив спробу пояснити інтереси з погляду психології або фізіології людини і в) марно тратив час на проповідь «розумного» поєднання інтересів в умовах приватної власності, тобто займався облудним моралізмом. Як відомо, буржуазні ідеологи ще й досі шукають «гармонію» інтересів, але ж неможливе те, чого немає в капіталістичній дійсності.

Домарксистські матеріалісти, на нашу думку, упустили такі важливі моменти, як: 1) матеріальна основа походження. існування і поєднання інтересів, 2) відмінність між соціальними інтересами й інтересами як рисою психіки людини, 3) співвідношення інтересів і потреб, 4) об'єктивний характер соціальних інтересів, 5) процес усвідомлення реалізації соціальних інтересів, 6) роль соціальних інтересів як рушійної сили суспільного розвитку і як невід'ємної ланки в ланцюгу історичної необхідності тощо.

Щоб з'ясувати детермінуючу роль соціальних інтересів, треба було, насамперед, зрозуміти їх суть і знайти ті причини, які обумовлюють їх виникнення та існування, а також боротьбу між ними. А це, як ми знаємо, неможливо зробити без розгляду матеріальних, виробничих відносин як первинних, що обумовлюють всі інші відносини. Зовсім не випадково К. Маркс писав, що коли йому в 1842—1843 рр. довелося вперше висловитися про так звані «матеріальні інтереси», то це поставило його в скрутне становище і дало перші поштовхи до його занять економічними питаннями, що й привело його, нарешті, до матеріалістичного розуміння історії [3, 5—6].

Замість окремих здогадок матеріалістів минулого про існування такого рушія історичних подій, як інтерес, походження і суті якого ніхто з них так і не зрозумів, К. Маркс і Ф. Енгельс встановили, що пояснення кожного суспільного явища треба шукати в матеріальних, життєвих відносинах і що інтереси є безпосередній прояв економічних відносин кожного даного суспільства. Цим самим був знайдений прямий зв'язок між інтересами людей і їх становищем у системі виробничих відносин. Але головним було те, що в складній структурі інтересів вони знайшли домінуючі, соціальні і, в першу чергу, економічні інтереси, які обумовлюють політичні, правові й ідеологічні, навіть психологічні інтереси. Кожна з цих категорій інтересу за своїм змістом і функцією зайняла відповідне місце, що дало змогу відрізнити основні причини від другорядних причин суспільного розвитку, знайти справжні рушійні сили історії.

В. І. Ленін, продовжуючи марксистське вчення і даючи відповіді на актуальні питання в нових історичних умовах, досить широко використовував соціологічну категорію «інтерес». Саме в інтересах він вбачав одну з найголовніших сил, яка визначає і спрямовує дії як окремих осіб, так і великих мас людей, рухає життя народів. «Неперевершений стратег і тактик пролетарської класової боротьби,— вказується у Тезах ЦК КПРС,— В. І. Ленін був якнайтісніше зв'язаний з трудящими, виходив з їх корінних інтересів, завжди відчував пульс народного життя, уважно вивчав соціальну психологію робітників і селян, всіх верств суспільства, зважаючи на все це при виробленні політичних рішень [6, 4].

Взагалі, треба сказати, що в багатій теоретичній спадщині Маркса, Енгельса, Леніна значне місце займають інтереси. Адже сама марксистсько-ленінська ідеологія є не що інше, як науковий вираз корінних інтересів робітничого класу, всіх трудящих, прогресу суспільства в цілому. Основоположники наукового комунізму вважали інтереси найважливішою соціологічною категорією, без з'ясування якої неможливо зрозуміти рушійні сили історичного розвитку. Саме вони вказали на матеріальне походження, соціальний зміст і об'єктивний характер соціальних інтересів. Вже цього було досить, щоб вирішувати питання про їх детермінуючу роль.

Але, на жаль, у нашій літературі це питання майже не розроблялось. Якщо проблема інтересу останнім часом зрушена з місця, то її окремі сторони ще не досить добре з'ясовані або перебувають в явному забутті. Деякі автори зовсім перестали вважати інтерес об'єктивним явищем, відносячи його лише до свідомості. Звідси головним фактором, що обумовлює поведінку людей, виступають тільки потреби [8, 33—63].

У зв'язку з цим слід ще раз підкреслити, що коли ми ведемо розмову про соціальні інтереси економічного, політичного або ідеологічного напрямку (не змішувати з поглядами й ідеями), але припускаємо їх виникнення, формування і зникнення в голові людини, її свідомості або психіці, нехай навіть під впливом матеріальних умов, то цим самим ми заплутуємо проблему. Виникає не менше, як три типи помилок: 1) змішуються соціологічна і психологічна категорії інтересу, внаслідок чого соціологічний аналіз підмінюється психологічним; 2) ототожнюється об'єктивне існування інтересу з його відображенням у свідомості людей, яке, до речі, може бути повним або неповним, істинним або ілюзорним; 3) під інтересом розуміється «усвідомлена потреба», що не відповідає дійсності.

Інтерес як соціальне явище має об'єктивний характер і виконує не меншу детермінуючу роль в суспільстві, ніж потреби. Факт об'єктивного існування соціальних інтересів і досить складного процесу їх усвідомлення й реалізації встановив марксизм-ленінізм і підтвердив досвід класової боротьби пролетаріату. Виключати інтереси із системи об'єктивних факторів, що обумовлюють діяльність суспільства, класів, соціальних груп або окремих осіб, в умовах, де немає жодної сутички, не зв'язаної з економічними, політичними або ідеологічними інтересами, є просто непорозуміння.

Звичайно, потреби — великий збудник дій кожного соціального суб'єкта і навіть всякої живої істоти. Вони викликають і активізують діяльність людей, спонукають їх шукати шляхи і способи добування необхідних для свого життя матеріальних і культурних благ. Але самі потреби не пояснюють надзвичайно складну людську поведінку, яка обумовлюється багатьма факторами

об'єктивного і суб'єктивного характеру. До того ж потреби, тяжіючи до безмежного зростання, аж до виникнення нерозумних, спотворених потреб, можуть штовхати й до розгулу пристрасті і свавілля, до різних аморальних вчинків і взагалі до всяких антисупільних дій. Все це добре відомо. Уже Кант і особливо Гегель, критикуючи утилітаристську етику французьких просвітителів, шукали силу, яка детермінує людську діяльність, спрямовує її у певне русло і дає змогу оцінювати її з погляду розумності, справедливості, моральності тощо. Але вони не знайшли її. Кант надавав великого значення інтересам обов'язку, але виводив він їх з якогось абстрактного «морального закону», що нібито діє з силою «категоричного імперативу». Гегель небезпідставно підкреслював, що «моральний закон» Канта також не дає відповіді на питання про зміст волі діючих людей, оскільки такі категорії моралі, як добро, право, обов'язок тощо, самі вимагають визначеності, тобто з'ясування свого змісту. Він показує, що всі ці категорії є не що інше, як вираз інтересу. Але ж сам інтерес, за Гегелем, є прояв необхідності світового розуму.

Марксистсько-ленінська соціологія вказала на соціальні інтереси як на такий об'єктивний фактор, який детермінує людську діяльність, цілеспрямовує дії кожного соціального суб'єкта, не дає розгулятися свавіллю потреб. Саме вони є та необхідність, яка обумовлюється соціально-економічними відносинами і яку кожний суб'єкт повинен враховувати, якщо він бажає забезпечити собі найкращі можливості для задоволення своїх потреб.

Отже, кожна людина перебуває під впливом потреб і інтересів, які за певних обставин можуть спонукати до дій навіть в протилежних напрямках. Наприклад, в умовах капіталізму потреби змушують найманого робітника і власника засобів виробництва «спілкуватися», складати «угоду», щоб могло функціонувати виробництво, і разом з тим виступати як конкурент по відношенню до своїх братів по класу. Інтереси ж, навпаки, спонукають до об'єднання з своїми побратимами і до боротьби проти класових ворогів. Внаслідок цього прискорюється процес інтеграції і диференціації консолідації і поляризації капіталістичного суспільства.

Потреби можуть з'єднувати людей, нації або народності в умовах капіталізму тільки тоді, коли один соціальний суб'єкт для другого стає об'єктом використання експлуатації або якоїсь іншої вигоди.

Таким чином, вони з'єднують не суб'єкт з суб'єктом, а одного носія споживної вартості з другим. Людські відносини виступають у формі речовин відносин. Товаром стає не тільки робоча сила, але й інші якості людини: совість, честь, особиста гідність тощо. І тільки в умовах соціалізму, де не існує приватної власності, потреби ведуть до інших наслідків. Задовольняючись за

рахунок розвитку суспільних продуктивних сил, вони з'єднують людину з людиною, породжують товариську взаємодопомогу, співробітництво для сумісного, найбільш цілеспрямованого виконання природних багатств і продуктивних сил суспільства. Людська особа перестає бути об'єктом експлуатації і стає дійсним суб'єктом — творцем історії.

Як бачимо, справа не в самих потребах, а в тих умовах, у яких діє цей збудник людської діяльності.

І тільки соціальні інтереси, будучи безпосереднім проявом матеріальних, економічних відносин, як об'єктивна необхідність, об'єднують людей у соціальні групи, класи та інші спільності і спрямовують їх діяльність. Саме вони, стикаючись один з одним, незалежно від свого усвідомлення і бажання людей, є основний детермінуючий фактор, який впливає на волю і свідомість людей, на їх поведінку, на формування їх психіки, різних почуттів і помислів. Вони обумовлюють моральні установи, ціннісні орієнтації, політичні і правові погляди, суспільну психологію й ідеологію, свідомість взагалі. Як вказував Ленін, за кожними моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками треба завжди знаходити інтереси тих чи інших класів [5, 7].

Боротьба економічних, політичних і ідеологічних інтересів в кінцевому підсумку обумовлює розвиток суспільства в цілому по шляху прогресу, знищує форми експлуатації і насилля, аж поки суспільство не звільняється зовсім від всякого соціального пригноблення. В умовах антагонізму інтересів ця боротьба не тільки неминуче, але й необхідне явище.

Отже, людина керується не тільки потребами. Над нею не можуть панувати, як запевняють буржуазні соціологи, сліпі сили тваринних потреб і розгул «гріховної» пристрасті, прихильності до зла і насильства. Насправді ж самі потреби і нахили людей є продукт певних суспільних відносин. Людина праці завжди прагнула до справедливості, до такого суспільного ладу, при якому кожен індивід матиме рівне соціально-економічне становище, рівні можливості для задоволення своїх потреб, рівну участь у управлінні суспільними справами, а труд стане джерелом суспільного багатства, радощів і натхнення. Але без боротьби за реалізацію своїх інтересів трудящі і експлуатовані маси не зможуть визволитися від соціального і національного гніту, покінчити з розбійницькими інтересами імперіалістів, з інтересами наживи за рахунок грабежу і насильства, колоніального рабства, воєн і руйнування всього того, що створено людською працею. За свої ідеали, породжені соціальними інтересами, треба боротися.

Ми не маємо змоги розглянути тут сам процес детермінації, але слід сказати, що людина перебуває під впливом як своїх особистих, так і класових, загальних інтересів, які породжені са-

мими умовами життя людей. І це поєднання інтересів треба знову-таки шукати не в голові людини, не в її моралі або свідомості, а в об'єктивній дійсності. Критикуючи безплідне моралізування буржуазних філософів відносно поєднання особистих і загальних інтересів, егоїзму й актуалізму, Маркс і Енгельс писали, що особисті інтереси завжди розвиваються всупереч волі особистостей у класові, спільні інтереси, які стають самостійними щодо окремих осіб. В рамках самого цього процесу, в якому особисті інтереси дістають самостійне існування як класові інтереси, особиста поведінка індивіда неминуче зазнає уречевлення, відчуження і одночасно існує як незалежна від нього, створена спілкуванням сила, перетворюючись у суспільні відносини, у ряд сил, які визначають, підкоряють індивіда. В рамках певних, звичайно, незалежних від волі, способів виробництва над людьми завжди стають чужі практичні сили, незалежні не тільки від розрізнених окремих осіб, але й від їх сукупності [2, 223].

Маркс вказував, що особисті й загальні інтереси є сторонами особистого розвитку індивідів, обидві породжені рівною мірою емпіричними умовами їх життя, обидві є лише вираження одного й того самого особистого розвитку людей і тому перебувають лише в позірній протилежності одна до одної. Що ж до того, яке місце випало на долю даного індивіда, чи являє собою індивід ту або іншу сторону протилежності, чи є він в більшій мірі егоїстом чи самовідданим, — це вже другорядне питання [2, 223—224]. «...комуністи, — писав Маркс, — не висувують ні егоїзму проти самовідданості, ні самовідданості проти егоїзму і не сприймають теоретично цю протилежність ні в її сентиментальній, ні в її виспиренній ідеологічній формі; вони, навпаки, розкривають її матеріальні корені, з зникненням яких вона зникає сама собою» [2, 224].

Підкреслюючи детермінуючу роль соціальних інтересів, не можна уявляти поведінку суб'єкта як щось фатально впливаюче з об'єктивних умов. Марксистсько-ленінська ідея детермінізму не тільки не принижує ролі свідомості і волі суб'єкта, а навпаки, підкреслює його можливості творчо, активно вирішувати проблеми, дає змогу зробити вибір прискорити чи загальмувати їх вирішення. З свободи вибору тих чи інших дій впливає історична відповідальність особи, соціальної групи, класу або нації за прийняті рішення. Вони можуть вести до прогресу або, навпаки, до регресу. Тут вирішальну роль відіграє суб'єктивний фактор, розум і совість людей. Інтереси суспільного прогресу повинні бути вирішальним мотивом у суб'єктивному виборі людиною певних дій, якщо навіть її особисті інтереси велять протилежно. Залежно від цього ми й даємо оцінку тій чи іншій діяльності.

Таким чином, соціальні інтереси є однією з найважливіших детермінант людської діяльності, без дослідження якої важко

навіть уявити взаємозв'язок між об'єктивним і суб'єктивним і вирішити проблему наукового керівництва суспільними процесами в умовах соціалізму і комунізму.

Краткое содержание

В статье рассматривается место и роль социальных интересов в процессе детерминации человеческой деятельности.

Будучи непосредственным проявлением материальных экономических отношений, интересы (как объективная необходимость) в конечном итоге обуславливают действия любого социального субъекта, влияют на формирование его сознания и воли, различных чувств и помыслов. Без исследования детерминирующей роли социальных интересов нельзя понять сложный характер человеческого поведения.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 15.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
6. Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». К., 1970.
7. А. Г. Здравомыслов. Проблема интереса в социологической теории. Л., 1964.
8. Д. А. Кикнадзе. Потребности. Поведение. Воспитание. М., 1968.

В. І. ЛЕНІН ПРО ПОБУТ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ОСОБИ

В. І. Ленін у своїх творах та практичній діяльності значне місце відводить питанням всебічного розвитку особи і ролі побуту в цьому процесі. Тісно пов'язуючи ці питання з революційною боротьбою трудящих, він розглядав їх як складову частину вчення про революцію та диктатуру пролетаріату. Розуміючи тісний взаємозв'язок між економікою, політикою, культурою і побутом, В. І. Ленін у своїх творах відмічає, що в умовах царизму людина не має таких матеріальних і побутових умов, які давали б їй можливість культурного зростання і гармонійного розвитку.

У 1902 р. В. І. Ленін критикує проект Програми РСДРП, складений Г. В. Плехановим, зокрема його положення про те, що заміна капіталістичного виробництва соціалістичним приведе до задоволення потреб членів суспільства. В. І. Ленін підкреслював, що соціалізм необхідний не «тільки для задоволення потреб членів, а для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всесбічного* розвитку *всіх* членів суспільства» [8, 36]. В. І. Ленін вказував, що поліпшення добробуту (а це, в свою чергу, приводить до поліпшення побуту) не є самоціллю, а спрямоване на виконання головної мети марксизму — вільного і гармонійного розвитку особи.

На відміну від антропологічних поглядів філософів-матеріалістів минулого, які розглядали людину тільки як частину природи, марксизм розкрив суспільну сутність людини. Дійсна сутність людини полягає в її суспільній природі, в тому, що вона є частиною суспільства, сукупністю суспільних відношень. Як біосоціальна істота людина гранично загальне поняття для позначення суб'єкта історичної діяльності та пізнання. На відміну від поняття «людина», поняття «особа» є переважно соціальним. Гносеологічно особа виступає як одиничне, яке є єдністю загального і особливого.

Бездоказовими є твердження буржуазних соціологів про «відокремлену особу», особу «взагалі», про незмінну природу особи. Марксизм доводить, що людина як конкретна істота зв'язана з класом, живе і діє у певному суспільстві, у певну

історичну епоху. К. Маркс відзначав, що «людина як така» існує як дійсно історична людина [2, 39]. Розвиваючи вчення К. Маркса й Ф. Енгельса, В. І. Ленін критикує суб'єктивну соціологію народників. «...ви про «живих осіб» говорите, а насправді берете за вихідний пункт не «живу особу» з тими «помислами і почуттями», які дійсно створюються умовами їх життя, даною системою виробничих відносин, а ляльку, і начиняєте їй голову своїми власними «помислами і почуттями». Зрозуміло, що від такого заняття виходять тільки невинні мрії, виявляється: життя осторонь від вас, а ви — осторонь від життя» [6, 371].

В. І. Ленін критично ставився до теорій, представники яких намагалися пояснити суспільні явища, в тому числі і особу, якінісь ізольованими від соціального життя, «внутрішніми» (звичайно біологічними) законами на тій єдиній підставі, що людина «дитя природи»; до теорій, які проповідують ворожість суспільства особі, її духовному світові. Цим незрілим теоріям суперечить цілий ряд даних науки й історичної практики. Разом з тим невірно розуміти це марксистське положення про суть людини як сукупність суспільних відносин, повністю відштовхуючись від суб'єкта, його особистої життєдіяльності та його внутрішнього духовного світу, при цьому зосередивши увагу лише на аналізі об'єктивних умов. Тоді з поля зору випадають конкретні особливості особи, її індивідуальність [18, 18]. Для людини як особи притаманний процес відокремлення. Тому вказуючи на відокремлення як важливу відмінну рису свідомої людини, В. І. Ленін пише: «Перед людиною *сіть* явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідомою людина виділяє...» [12, 79]. Тільки поєднання зовнішнього середовища і внутрішніх передумов розвитку людини може дати досить повну характеристику «системи особи». Становлення і розвиток особи проходить шляхом впливу діалектично взаємодіючих внутрішніх умов особи (психологічні та фізіологічні фактори) і зовнішнього середовища. Враховуючи велике значення внутрішніх передумов у розвитку і становленні особи, необхідно відмітити, що вирішальним у цьому процесі є соціальне середовище. Соціальне середовище включає в себе як матеріальні, так і духовні умови, які перебувають між собою в певному взаємозв'язку і взаємообумовленості, серед яких визначальними є матеріальні умови.

Пропагуючи і розвиваючи ідеї історичного матеріалізму, В. І. Ленін намагався якнайконкретніше уявити механізм, завдяки якому здійснюється закон: «Суспільне буття визначає суспільну свідомість». І справді, суспільне буття це не тільки виробництво матеріальних благ та відносин, які складаються між людьми в процесі даного виробництва, а й матеріально-побутові відносини. Враховуючи, що побут є елементом суспільного буття, зрозуміле значення його у формуванні суспільної та індиві-

дуальної свідомості особи. Як і інші соціальні фактори формування і розвитку особи (праця, культура і т. ін.), побут всебічно впливає на особу, формуючи її інтелектуальні, психічні, моральні та естетичні особливості, визначаючи індивідуальні риси її світогляду.

Основним соціальним фактором у формуванні всебічно розвинutoї особи є праця. Не припиняючи її значення, необхідно відмітити, що сам процес становлення особи починається не відразу на виробництві, а в побуті, де людина звичайно починає своє життя. Від того, як організований побут, залежить формування духовного і морального обличчя людини, продуктивність її праці, настроїв тощо. На XXII з'їзді КПРС відзначалось, що «не тільки економіка і політика, але й побут, культура, психологія, свідомість людей є полем активного формування нових відносин — відносин дружби, товариськості, взаємодопомоги і колективізму» [14, 80].

Між розвитком побуту і розвитком особи існує органічний зв'язок, взаємообумовленість. З одного боку, людина розвиває виробництво, науку, техніку, літературу, мистецтво прагнучи забезпечити розумне, упорядковане, культурне життя. Для цього вона впроваджує всі досягнення суспільно-історичної практики в побут, сприяючи його розвитку. Разом з тим вона сама розвивається під впливом побуту. Найповніше цей взаємозв'язок простежується у соціалістичному суспільстві, де він набуває дедалі гармонійнішого характеру. Центром уваги і турбот соціалістичного суспільства є людина, задоволення її матеріальних та духовних потреб. В той же час кожна особа працює з тим більшою енергією та ініціативою, чим повніше задовольняються її матеріальні і духовні потреби. К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що побут є не тільки фактором формування і розвитку особи, але й необхідною передумовою цього процесу: «...Люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло і одягатися, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т. д.» [4, 145].

В. І. Ленін, виходячи з цієї матеріалістичної концепції, надавав великого значення побуту в справі формування і розвитку особи. Він вказував, що формування пролетарського світогляду та психології можливі тільки при тривалому перебуванні даної людини на підприємстві через його «загальні умови економічного і соціального побуту» [11, 220]. В. І. Ленін підкреслює, що роль побуту в прогресі особи, насамперед, впливає з основної функції побуту як сфери задоволення матеріальних і духовних потреб особи. Матеріальні та духовні блага в процесі їх споживання є одним з важливих факторів створення нових потреб тому, що вже само «споживання, — за словами К. Маркса, — створює потребу як внутрішній предмет, як мету для виробництва» [3, 676]. Споживання знаходить свій суб'єктивний вираз

у психіці людини у вигляді інтересів, побажань, прагнень, потягів, цілей тощо. Кожна з цих форм усвідомлення потреб при певних умовах перетворюється в мотив поведінки особи, який, в свою чергу, служить джерелом для прийняття певного рішення і звершення тієї або іншої дії. Тому потреби є вихідним імпульсом активності особи. Потреби примушують людей працювати, боротися за поліпшення свого матеріального і соціального становища. «Найближчий розгляд історії,— писав Гегель,— переконує нас в тому, що дії людей впливають з потреб, їх пристрастей, їх інтересів, їх характерів і здібностей і притому так, що спонукальними мотивами в цій драмі є лише ці потреби, пристрасті і лише вони відіграють головну роль» [16, 20]. Основоположники наукового комунізму вказували, що людина нічого не робить, якщо її не спонукають до дії потреби, тому при поясненні її вчинків потрібно виходити насамперед із них. Виробництво визначає розвиток суспільства, людську історію не автоматично, а через задоволення потреб. Саме «та чи інша організація матеріального життя залежить, звичайно, кожного разу від розвинутих уже потреб, а породження цих потреб, так само, як і їх задоволення, теж є історичний процес...» [1, 66].

У процесі споживання людина пізнає якості та властивості матеріальних і духовних благ, взаємозв'язок між ними. Крім того, вона визначає їх корисність чи шкідливість, придатність чи непридатність для суспільного й індивідуального споживання, в результаті чого розширюється її кругозор. У людини, яка все своє життя перебуває у світі речей і предметів, виробляється до них ціннісне відношення, тобто здібність визначати ступінь необхідності, корисності даного предмета та його властивості [21, 11]. Завдяки ціннісному відношенню до предметів людина визначає напрям і характер їх виробництва. Без пізнання суті і призначення речей та предметів у людини не може вироблятися соціальна орієнтація, орієнтація в розумінні здійснення доцільних вчинків і дій [17, 16]. Повне задоволення розумних потреб у побуті сприяє всебічному гармонійному розвитку особи, збагаченню її інтересів і форм життєдіяльності, підвищенню внутрішньої культури, творчої активності, звільненню її від дріб'язкових повсякденних турбот, що віднімають багато сил та часу. «У марксистсько-ленінському розумінні матеріальні багатства створюються для задоволення розумних потреб людей і є необхідною передумовою розвитку людських здібностей і розквіту особи» [15, 47].

Велике значення у формуванні та розвитку особи має спосіб споживання. Для того щоб предмети принесли якусь користь, людина повинна оволодіти певними прийомами, способами, навичками задоволення потреб. Це відбувається не відразу, а протягом тривалого часу. Незнання різноманітних способів споживання приводить до підриву основ суспільного виробництва, яке

не може існувати без споживання продуктів, що випускаються. В цьому велике значення має наукова організація споживання, яка може допомогти особі виробити певні прийоми, способи і навички раціонального використання матеріальних та культурних благ. Побутові потреби особи виростають як в кількісному, так і в якісному відношенні. Завдяки цьому і відбувається розвиток способів задоволення побутових потреб, які з прогресом людського суспільства стають дедалі різноманітнішими.

Отже, основними моментами безпосереднього впливу побуту на становлення і розвиток особи є формування потреб, процес їх задоволення, а також оволодіння способами споживання матеріальних і духовних благ [17, 15—17]. Необхідно також враховувати те, що вплив побуту на розвиток особи в основному відбувається в результаті активної цілеспрямованої діяльності самої людини.

Вплив побуту на особу проявляється у всіх його формах. Становлення і розвиток особи не замикається в якій-небудь одній формі побуту. Вже з самого народження людини на неї діє сукупність матеріальних і духовних умов, що виявляються у всіх формах побуту. Це залежить від найрізноманітніших факторів, одним з яких є вікові особливості людини. Так, якщо в дитинстві і юності на формування і розвиток особи вирішальний вплив справляє домашній побут, то в зрілому віці — суспільний і виробничий. Разом з тим, перевага однієї з форм побуту в процесі розвитку особи не протистоїть іншим формам і не виключає їх. Виходячи з того, що життя людини починається у сфері домашнього побуту, зупинимося на його ролі у формуванні і розвитку особи.

Початок життя людини в суспільстві є початком формування її як особи. У процесі формування цільної особи домашній побут виконує важливу роль. Особа як явище динамічне відображає у своїй свідомості і нормах поведінки структуру сім'ї, повсякденний уклад життя, її моральні устої. Саме в домашньому побуті в дитинстві людина інтенсивно розвивається, формується її характер; інтереси, потреби, здібності, світогляд, фізична сила, загартованість. Сила та значення домашнього побуту в формуванні особи полягає в тому, що сімейне виховання, емоціональне за своїм характером, є провідником почуття батьківської любові, з одного боку, і почуття любові дитини до своїх батьків, з другого. Тому в перші роки життя людини, сфера домашнього побуту є найбільш сприятливою для розвитку особи. Роль домашнього побуту в формуванні та становленні особи визначається положення К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що «розвиток індивіда зумовлений розвитком усіх інших індивідів, з якими він має прямі або посередні стосунки...» [1, 419]. Особа не може формуватися і розвиватися саме без спілкування з іншими людьми. Домашній побут для людини є тією

сферою, в якій вона вперше вступає в систему міжособистих відношень, скріплених узами кровного споріднення та шлюбного союзу. В зв'язку з тим, що у дитини відсутній соціальний досвід, вона не може самостійно вступити у різнобічні відношення з іншими людьми. Тому тільки через дорослих у сфері домашнього побуту діти починають пізнавати навколишній світ, опановувати соціальний досвід. Батьки, організовуючи в різних формах діяльність дітей, залучають їх до діяльності людей, суспільства. Тому сфера домашнього побуту сприяє прискоренню та скороченню процесу засвоєння індивідом досягнень попередніх поколінь. Зрозуміло, що у розвитку особи дитини активною стороною є не тільки батьки, але й самі діти. Займаючи певне місце в сімейних відносинах, діти самі впливають на батьків та весь домашній побут в цілому, як на сферу власного розвитку. Домашній побут виконує роль сполучної ланки між особою і суспільством. А. С. Макаренко вірно відмічає, що тільки через сім'ю особа входить у суспільство [19, 215].

Отже, від того, як формується особа в домашньому побуті особливо залежать наслідки комуністичного виховання молодого покоління в цілому.

Людина перебуває вдома більшу частину свого життя. Тут у неї формуються такі соціальні якості, як: почуття батьківства і материнства, подружні почуття, почуття відповідальності один перед іншим і перед суспільством за забезпеченість та виховання дітей, почуття любові і довір'я до людей. Продовжують розвиватися моральні й естетичні почуття та смаки, запити, інтереси і потреби, характер, розум, тобто все духовне і фізичне обличчя людини. Тому розвиток особи неможливий без впливу на неї домашнього побуту.

На формування та розвиток особи значно впливає суспільний та виробничий побут. У домашньому побуті не можуть задовольнятися всі матеріальні та духовні потреби особи. Зараз у зв'язку з соціальним прогресом задоволення багатьох потреб особи проходить у сфері суспільного побуту. Цьому сприяє процес передачі багатьох функцій домашнього побуту суспільному. Крім того, у суспільному побуті людина отримує більше вражень ніж в домашніх умовах. Виходячи з цього, необхідно звернути увагу на те, що зовнішній вигляд міст і сіл, побутове обслуговування, суспільна система навчання та виховання, культурно-освітні побутові установи, безпосередньо виробництво, виробнича естетика, санітарно-гігієнічні умови виробництва тощо, тобто все те, що відноситься до суспільного та виробничого побуту, повинні бути розраховані на задоволення матеріально-побутових та естетичних потреб особи.

Так, красивий вигляд та благоустрій вулиць і площ, бульварів і парків, підприємств і установ сприяє поліпшенню настрою людини, заставляє її бути підтягнутішою, акуратнішою, впливає

на її поведінку. В. І. Ленін пропонував при плануванні міст і сіл враховувати зовнішній вигляд вулиць, вважаючи, що красива і чиста вулиця виховує людей. Після революції в умовах громадянської війни та розрухи Рада Оборони під головуванням В. І. Леніна 11 грудня 1919 р. прийняла постанову про створення Всеросійської комісії щодо покращення санітарного стану республіки. На місцях створювалися комісії чистоти, проводилися «дні», «неділі» і «місяці» поширення серед населення культурно-гігієнічних знань. Впровадження цих знань розглядалося як успіх у будівництві нового життя. Ленінські вказівки стали програмними для діяльності Комуністичної партії та Радянського уряду.

Значно впливає на розвиток особи вся система суспільного обслуговування (побутове, медичне, суспільна система освіти та виховання, громадське харчування, торгівля, культурно-освітні установи тощо), яка задовольняє різноманітні потреби людини. Рівень якості (ефективність і швидкість обслуговування, ввічливість, такт і т. ін.) роботи цих установ є важливим фактором, що визначає формування здорового чи нездорового настрою і є джерелом психічних зривів, або, навпаки, радості, бадьорого і оптимістичного світосприймання. В умовах соціалізму суспільне обслуговування має всі необхідні передумови для постійного і планомірного удосконалення системи економічних відносин обміну та розподілу, що дає можливість раціональніше задовольняти потреби трудящих. За таких умов плануючим організаціям необхідно більше уваги приділяти вивченню запитів і потреб населення, що допоможе не тільки враховувати динаміку смаків та вплив моди, удосконалити облік масового попиту і економічні важелі його регулювання, але й налагодити гнучкішу і ефективнішу систему підприємств та організацій суспільного обслуговування. Це дасть можливість повніше задовольняти потреби особи, що сприятиме всебічному і гармонійному її розвитку.

Певне значення у формуванні та розвитку особи має вільний час, який невіддільний від побуту. З вільним часом, як відомо, пов'язано задоволення багатьох потреб. Тому вільний час створює необхідні умови для всебічного розвитку особи, що, в свою чергу, сприяє підвищенню продуктивності праці. К. Маркс пов'язував збереження робочого часу із збільшенням вільного часу, який дається для повного розвитку особи, що, в свою чергу, як величезна продуктивна сила зворотно діє на продуктивну силу праці [5, 65]. К. Маркс і Ф. Енгельс пророкували, що при комунізмі багатство суспільства вимірюватиметься кількістю не робочого, а вільного часу. Саме вільний час дає можливість кожній особі підвищувати свої духовні та фізичні якості.

В. І. Ленін теоретично розвинув і практично здійснив положення К. Маркса й Ф. Енгельса про поліпшення побуту і,

зокрема, про збільшення вільного часу. В цьому він вбачав великі можливості для всебічного розвитку і формування особи.

У роботі «Новий фабричний закон» В. І. Ленін відзначає велике значення вільного часу в розвитку особи. Він вказує, що розвитку особи повинні сприяти не тільки кількісні, а й якісні зміни вільного часу. Прогрес особи робітника можливий тоді, коли їй буде дано досить часу «для відпочинку, для свого розвитку, для користування своїми правами, як людини, як сім'янина, як громадянина» [7, 265].

Зростання тривалості вільного часу стало однією з специфічних закономірностей руху радянського суспільства по шляху до комунізму. Вільний час дає можливість підвищувати освітній рівень особи, займатися наукою, мистецтвом і іншими видами творчої діяльності, що в свою чергу сприяє створенню нових матеріальних і духовних цінностей. Наше суспільство зацікавлене в розумній витраті вільного часу не менше, ніж у продуктивному витрачанні робочого часу.

Всебічний розвиток особи неможливий без мистецтва, без прекрасного, яке повинно проникати у всі сфери життя людини, в тому числі і в сферу побуту.

Досягнення мистецтва має стати надбанням всього народу, що іманентно природі комуністичної суспільно-економічної формації. В. І. Ленін відзначав, що з перемогою соціалізму досягнення науки і культури стають загальнонародним надбанням [9, 430]. В умовах соціалістичного суспільства багато творів мистецтва кінець кінцем проходять перевірку на цінність у побуті. Потреба в мистецтві, як потреба в насолоді красою природи і людини, в умовах соціалістичного ладу стала сильним надихаючим мотивом як у праці, так і в побуті. Мистецтво має не тільки естетичну, але й наукову, пізнавальну цінність, що розкриває перед людьми сутність природи і самої людини з цього особливого специфічного боку. Тому будівництво і розвиток побуту неможливі без мистецтва. Мистецтво, створюючи красиві, естетично досконалі форми будинків, одяжі, предмети вбрання і т. ін. прикрашає повсякденне життя людини. Прекрасне, прикрашаючи побут, перетворюється в духовну силу, формує смак особи, облагороджує її.

У Програмі КПРС з цього приводу сказано, що «художнє начало ще більш одухотворить працю, прикрасить побут і облагородить людину» [13, 114]. Бажання внести красиве в свій побут з новою небувалою раніше за своїм розмахом і за своєю масовістю силою спалахує і отримує величезні можливості для своєї реалізації в умовах будівництва комунізму. Особа у своїх естетичних стремліннях втілює в життя систему певних художніх смаків. Влаштовуючи свій побут, враховуючи ті чи інші смаки, людина вільно чи невільно змінюється сама, стає дисциплінова-

нішою, благороднішою у своїх вчинках, здатною відчувати прекрасне і насолоджуватися ним.

У своїх численних творах класики марксизму-ленінізму вказували на велике значення побуту в розвитку особи. Вони підкреслювали, що між побутом і особою існує органічний безпосередній зв'язок, і відзначали, що побут є не тільки одним із соціальних факторів суспільного життя, але й необхідною передумовою гармонійного розвитку особи.

Ми зупинилися лише на найважливіших аспектах величезного механізму, через який здійснюється вплив побуту на формування і розвиток особи, але навіть короткий розгляд показує велике значення побуту в цьому процесі.

Краткое содержание

В статье на основе ленинских положений рассматривается роль и значение быта в формировании и развитии личности. Показывается, что влияние быта связано с активной практической деятельностью самой личности, с формированием ее потребностей и потреблением материальных и духовных благ.

ЛІТЕРАТУРА.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II. К., 1953.
5. Из неопубликованных рукописей К. Маркса.— «Большевик», 1939, № 11—12.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 6.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
12. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
13. Програма КПРС. К., 1968.
14. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962.
15. Тези ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. К., 1970.
16. Гегель. Філософія історії. Введення. Соч., т. VIII.
17. Ф. Ф. Байкін. Побут і розвиток особи. К., 1969.
18. Л. П. Буева. Соціальна среда і свідомість особистості. М., 1968.
19. А. С. Макаренко. Книга для батьків. М., 1968.
20. Страны социализма и капитализма в цифрах. Краткий статистический справочник. М., 1966.
21. В. П. Тугаринов. Теория ценностей в марксизме. Л., 1968.

В. І. ЛЕНІН ПРО ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Принцип — основне, вихідне положення теорії, яке свідомо використовується суб'єктом в його пізнавальній діяльності. Принципи виступають методологічними знаряддями пізнання, оскільки теоретична система, з якої виводиться даний принцип, сама перевіряється суспільно-історичною практикою. Отже, принцип — не апіорна конструкція, яку нав'язують дійсності, а фундаментальне поняття, що узагальнює результати практики, завдяки чому може виступати певною нормою дальшого процесу пізнання. Ця особливість характерна і для принципів діалектичного та історичного матеріалізму. Принципи розкриваються через систему законів та категорій марксистської філософії.

Принципи марксистської філософії, застосовані для пізнання суспільних явищ, виступають як загальносоціологічні принципи історичного матеріалізму.

До найбільш значних принципів історичного матеріалізму, які мають велике методологічне значення для соціологічного дослідження, належать такі, як принцип матеріалізму, принцип розвитку (історизму), принципи конкретності, актуальності, партійності.

Поширюючи матеріалізм на сферу суспільних явищ, К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко і всебічно аналізували ці принципи, використовували їх для пізнання суспільної форми руху матерії. Революційним переворотом у філософії було створення нової філософської системи, яка, відкинувши вікові помилки у поглядах на сутність суспільства, довела, що основою його є не духовна, а матеріальна діяльність людей, в першу чергу виробнича. Процес матеріального виробництва обумовлює специфіку людської діяльності, формує зміст духовних запитів та інтересів суспільства. Основоположники марксизму довели, що життєдіяльність людей обумовлена їх виробництвом; спосіб виробництва, діалектика продуктивних сил та виробничих відносин є рушійною матеріальною силою суспільного прогресу; вони показали відмінність між матеріальними, економічними та духовними, ідеологічними відносинами, поставили соціологію

на наукову основу. Це був новий принцип, принцип матеріалізму в поясненні суспільства, його рушійних сил, напряду розвитку і т. д.

Принцип матеріалізму — один з найголовніших в історичному матеріалізмі. Методологічна функція його полягає в тому, що він, як відзначає В. І. Ленін в роботі «Карл Маркс», вимагає пояснення суспільної свідомості з суспільного буття, пояснює сутність ідейних мотивів діяльності класових груп, показує, як об'єктивні умови матеріального виробництва створюють основу всієї історичної діяльності людей.

У творчій спадщині Володимира Ілліча Леніна на основі аналізу нових явищ періоду імперіалізму розвинуто далі матеріалістичне розуміння історії, основи якого заклали Маркс і Енгельс. В. І. Ленін продовжив і розвинув ряд нових важливих теоретичних настанов марксизму, його наукову методологію, дав чудові зразки застосування принципів матеріалістичної діалектики до аналізу і розв'язання першочергових теоретичних і практичних завдань.

Матеріалістичне розуміння історії передбачає рух, розвиток суспільних процесів та явищ, що знаходить своє відображення у принципі історизму (розвитку). Цей принцип стосовно до пізнання суспільних об'єктів вимагає розгляду їх з точки зору закономірного процесу їх розвитку. Конкретно-історичний підхід В. І. Ленін вважає одним з суттєвих принципів марксистської гносеології. В листі до Інесси Арманд від 30 листопада 1916 р. він пояснює, що вся система марксизму вимагає «кожне положення розглядати тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (в) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії» [9, 200].

При вивченні конкретного історичного явища необхідно враховувати реальні зв'язки в системі цілого; особливо важливою є ця вимога для дослідника, який повинен вивчати об'єкт відповідно до його змісту, тому важлива навіть форма постановки проблеми, не говорячи вже про засоби. Критикуючи недоліки досліджень, проведених буржуазними економістами, В. І. Ленін вказує на необхідність «вміти видозмінювати постановку питання і прийоми дослідження стосовно до відмінностей *форми процесу*» [2, 45].

Повноцінність наукового дослідження, в першу чергу, визначається тим, наскільки глибоко пізнані закони розвитку об'єкта, наскільки всебічно охоплені суттєві зв'язки та відношення, в яких він перебуває. Всебічне, багатогранне розкриття досліджуваного явища виступає, за висловленням К. Маркса, як «синтез багатьох визначень», як «єдність різноманітного», тобто — конкретне.

Конкретність дослідження — принцип марксистської філософії. Сутність його аналізується Леніним у роботі «Ще раз про

профспілки», у «Філософських зошитах» тощо. Пізнання об'єкта — пізнання загального, а це можливо лише на основі наукового, об'єктивного аналізу фактів, дотриманні необхідних правил оперування ними. Володимир Ілліч неодноразово повертається до аналізу правил статистичної обробки та логічного аналізу фактичних даних, критикує буржуазних вчених за елементарні порушення вимог наукового аналізу в їх дослідженнях. Кожен факт може бути науковим базисом теорії, коли він розглядається в системі, у зв'язку з сукупністю інших фактів, тобто не абстрактно, однобічно, а конкретно.

Розглянемо кілька прикладів, в яких В. І. Ленін розвиває принцип конкретності соціальних досліджень. Абстрактність, однобічність та тенденційність багатьох буржуазних економістів значною мірою залежить від порушення елементарних статистичних принципів. Говорячи про групування матеріалу сільсько-господарських переписів буржуазними статистиками, В. І. Ленін зауважує: «Матеріал цей відзначається величезним багатством і повнотою відомостей про кожне окреме господарство. Але через невміле, непродумане, рутинне зведення і групування цей багатющий матеріал зовсім губиться, пропадає, обезбарвлюється і стає часто зовсім непридатним для вивчення законів еволюції сільського господарства» [2, 47]. Наукові факти в результаті подібних маніпуляцій не можуть дати конкретного, всебічного знання про закономірності даного об'єкта, оскільки порушуються закони пізнання.

В. І. Ленін доводить, що зібрання певної суми фактів по суті нічого не дає для науки, оскільки наука — не сума фактів.

Науковість, конкретність пізнання досягається тоді, коли наукові факти всебічно розкривають закономірності руху даних суспільних явищ та процесів, коли факти зібрані в усій повноті. «В галузі явищ суспільних, — говорить В. І. Ленін, — немає прийоми більш поширеного і більш неспроможного, як вихоплювання окремих фактиків, гра в приклади. Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою, або чимсь ще гіршим».

І далі В. І. Ленін продовжує: «...треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або добрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна»

...яння для виправдання, може, брудної справи. Адже це буде... частіше, ніж здається» [4, 252].

Наукова повноцінність дослідження зумовлена загальнометодологічними основами: ідеалістична філософія не може дати об'єктивного аналізу суспільства. Це й пояснює абстрактність і схематизм соціологічних систем, створених на основі ідеалістичних гносеологічних принципів. Але навіть дослідження, що базуються на діалектико-матеріалістичному світорозумінні, можуть бути абстрактними за своїм змістом, коли при цьому не застосовуються гносеологічні принципи марксистської філософії, коли відбувається виривання одиничного з системи. Дослідження ніколи не буде конкретним, якщо не буде проаналізовано вивчене явище з точки зору історії його розвитку, соціально-економічних факторів, що обумовили його рух і т. д. Ось чому В. І. Ленін підкреслює значення аналізу «історично конкретної обстановки фактів», які необхідно аналізувати на основі сукупності основних принципів матеріалістичної теорії пізнання. Об'єктивний аналіз дійсності неможливий без наукового дослідження об'єктів пізнання, тому «протилежний же спосіб міркування... тобто прагнення шукати відповідей на конкретні питання в простому логічному розвитку загальної істини... є опосередкування марксизму і цілковитий глум з діалектичного матеріалізму» [1, 12].

Таким чином, принцип конкретності реалізується в процесі пізнання суспільних явищ, коли всебічно розкриваються інші принципи марксизму — принцип розвитку, матеріалізму та ін. Соціальне дослідження характеризується також тим, наскільки актуальними, суспільно значимими є ті проблеми, які воно вирішує в сфері теорії чи практики. Ця особливість соціального дослідження знаходить свій вираз у принципі актуальності.

Принцип актуальності соціальних досліджень полягає в тому, що кожне дослідження має бути соціально значимим: вирішувати кардинальну проблему теорії та практики, не зводитись до аналізу другорядних явищ.

Перетворення соціалістичної системи у вирішальний фактор суспільного розвитку сучасності зумовлює той факт, що вивчення та узагальнення практики комуністичного та соціалістичного будівництва в СРСР і країнах соціалізму є генеральним напрямом розвитку соціальних досліджень.

Цінність теорії полягає в тому, наскільки глибоко відображає вона життя, наскільки вона виступає елементом цілеспрямованої практичної діяльності членів суспільства. Ефективність практичної діяльності зумовлена глибиною теоретичного знання, яке узагальнило конкретний досвід, спирається на точне знання фактів.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін спрямовував увагу партійних, радянських та ін. організацій

на вивчення та узагальнення практики соціалістичного будівництва в нашій країні, на вивчення творчої ролі народних мас, глибоке і всебічне розкриття сутності соціальних процесів. Аналіз лєнінських робіт того періоду свідчить, що основними проблемами, які він ставив перед новим суспільством, були проблеми соціалістичного будівництва.

Прекрасно розуміючи роль науки для нової формації, у проекті постанови Ради Народних Комісарів «Про соціалістичну Академію суспільних наук» В. І. Лєнін не випадково пропонував «одним з першочергових завдань поставити ряд соціальних досліджень» [5, 359]. Він надзвичайно високо цінував значення аналізу конкретного досвіду. «Тямущий економіст,— писав В. І. Лєнін,— замість пустих тез, засяде за вивчення фактів, цифр, даних, проаналізує наш власний практичний досвід і скаже: помилка там-то, виправляти її треба так-то. Тямущий адміністратор на підставі такого вивчення, запропонує або сам проведе переміщення осіб, зміну звітності, перебудову апарату і т. д.» [7, 115—116].

Щоб вірно діяти — треба знати, інакше — неминучий суб'єктивізм, поспішні рішення, непродумані витрати ресурсів, людської енергії тощо. В. І. Лєнін у своїх працях неодноразово вказував на необхідність «вивчати наш практичний досвід», не займатися «загальнопартійною балаканиною» без матеріалів, без фактів. Ця думка червоною ниткою проходить через всю лєнінську спадщину. Не випадково у статті «Маленька картинка для з'ясування великих питань» В. І. Лєнін тепло відгукується про «чудову книгу» Олександра Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом», в якій автор описує річний досвід діяльності керівників Весьєгонського повіту, де Радянська влада робила свої перші кроки. Ця робота, що стала своєрідним класичним прикладом конкретно-соціального дослідження у нашій літературі, свідчить про те, як вдумливо новий господар підходив до побудови нового життя, в ній узагальнювався перший практичний досвід молодой держави, на основі конкретних фактів висувались важливі пропозиції.

«Треба ширше розповсюдити цю книгу,— писав Лєнін,— і висловити побажання, щоб якнайбільше число працівників, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду. Видання кількох сотень або хоча б кількох десятків кращих, найбільш правдивих, найбільш безхитрих, найбільш багатих цінним фактичним змістом з таких описів було б безмірно більш корисне для справи соціалізму, ніж багато які з газетних, журнальних і книжних робіт записних літераторів, які часто-густо за папером не бачать життя» [6, 351].

Гостро засуджує В. І. Лєнін тих, хто замість вивчення діла, без знання фактів займається пустим базіканням, обманом партії і народу: «Нам дуже багато доводиться чути, мені особливо

з службового обов'язку, солоденької комуністичної брехні, «ком-брехні», кожнісінький день, і нудно від цього буває іноді нестерпно», — говорив В. І. Ленін у доповіді на XI з'їзді РКП(б). В цій же доповіді він неодноразово вказував на необхідність вчитись керувати державою, вивчати життя, спиратись на конкретне знання справи і тут же для прикладу знову посиляється на згадану вище «книжечку» Олександра Тодорського [8, 251—252].

Принцип актуальності соціальних досліджень виражається в єдності науки та практики, в дедалі зростаючому процесі перетворення науки в безпосередню продуктивну силу.

Глибокий науковий аналіз дійсності — основа практичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. В доповіді, присвяченій 47-ій річниці Жовтня, Л. І. Брежнев говорив: «Вся наша планова і господарська діяльність повинна будуватись на фундаменті об'єктивних оцінок, точної інформації, на правильному використанні економічних законів соціалізму і досягнень науки. Життя не раз доводило, що там, де науковий підхід до справи підмінюється суб'єктивізмом, довільними рішеннями, там неминучі невдачі, неминучі помилки».

Існує зв'язок між принципом актуальності та принципом партійності; актуальність дослідницької проблематики полягає у вирішенні центральних суспільно-економічних, політичних та ін. соціальних проблем, які виникають в результаті об'єктивного процесу розвитку суспільства, в той час як суспільство поділено на класи — групи людей, що переслідують у своїй діяльності свої економічні та соціальні інтереси, це знаходить вираз в конкретно-історичних матеріальних, духовних, ідеологічних відносинах, у формах і методах їх діяльності, у змісті завдань, які вони ставлять перед собою. Світогляд відображає основні принципи класу, його корінні інтереси, розуміння свого значення і місця в суспільстві, відносини з іншими групами людей, співвідношення своїх інтересів з їхніми і т. д. і т. п.

Принцип партійності виражає класову оцінку дійсності, сприйняття її через призму класових інтересів, розуміння суспільної ролі даної соціальної групи в суспільстві. Оскільки є завжди класи, що реалізують історичну необхідність, виступають як прогресивні і такі, що виступають гальмом суспільного розвитку, тобто уособлюють консервативні сили, то, отже, важливо, який клас визначає історичний поступ, діє відповідно до об'єктивної закономірності, необхідності. Партійність — це наслідок дійсно наукового об'єктивного аналізу, який встановлює критерії прогресу і вказує сили, що йому сприяють. Науковий аналіз свідчить про те, що класова, партійна точка зору притаманна науковим системам, особливо тим, які вивчають суспільство. В. І. Ленін у роботі «Матеріалізм та емпіріокритицизм» відзначав, що сучасна філософія така ж партійна, як і дві тисячі

років назад, і що діалектичний матеріалізм включає в себе партійність, зобов'язуючи під час оцінки явища відверто ставати на точку зору певної суспільної групи [3, 364].

Суттєвою стороною принципу партійності в сучасних умовах є боротьба проти буржуазної ідеології та різноманітних форм ревізіонізму, догматизму, опортунізму, проти сучасної буржуазної філософії та соціології — ідеологічних знарядь боротьби проти комунізму.

Цікаві ідеї зустрічаємо в передмові до першого видання праць В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», в якій він розкриває деякі принципи дослідження поставленої проблеми: по-перше, досліджувана проблема обмежується вивченням окремих, найсуттєвіших сторін розвитку капіталізму в Росії і зводиться до аналізу лише економічного становища (внутрішнього ринку), дослідження охоплює лише пореформену епоху і обмежується «виключно самою лише економічною стороною процесу» [1, 5]. У методологічному плані аналіз ленінських зауважень дає можливість сформулювати такі гносеологічні принципи пізнання суспільних явищ, які мають універсальне значення для соціального дослідження, зокрема такі, як: а) постановка проблеми дослідження, б) вибір об'єкта дослідження, в) всебічність аналізу зв'язків та відношень, у яких перебуває досліджуваний об'єкт, г) строге визначення межі дослідження, д) конкретно-історичний аналіз досліджуваного об'єкта — його розвиток, причинно-наслідкові зв'язки і т. д.

Розвиток науки, особливо про суспільство, вимагає розробки методології соціальних досліджень відповідно до сучасного рівня розвитку науки. Творча спадщина В. І. Леніна повинна розроблятися представниками конкретних соціальних та конкретно-соціологічних, прикладних досліджень.

Чимало цікавого можна знайти в класичній спадщині про методику та техніку соціальних досліджень, що важливо з точки зору пріоритету марксизму в сфері наукового аналізу соціальних явищ. Але, на жаль, ці питання розроблені недостатньо; крім того, у соціологічній літературі останнім часом зустрічається аналіз одних і тих же творів, в той час як значна кількість ленінських праць, в яких міститься багато цінного матеріалу для методологів аналізується ще недостатньо.

Глибше вивчати і використовувати великий доробок Ілліча — важливе і почесне завдання радянських і зарубіжних філософів та соціологів-марксистів.

Краткое содержание

В статье анализируются некоторые гносеологические принципы, влияющие на объективность социального исследования, высказанные и развитые В. И. Лениным в ряде работ. В частности, рассматривается ленинский анализ принципов материализма, историзма, конкретности, актуальности, партийности социального исследования и их роль в познании общественных явлений.

1. В. І. Ленін. Твори, т. 3.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 22.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 23.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 28.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 32.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 35.

ОСОБА ЯК ОБ'ЄКТ КОНТРОЛЮ І УПРАВЛІННЯ В БУРЖУАЗНІЙ ЕМПІРИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

На окремих історичних етапах увага буржуазної суспільної думки зосереджується на різних аспектах дійсності. Пояснюється це як внутрішньою логікою ідеологічного розвитку, так і зміною соціального замовлення буржуазії, залежного від суспільно-політичних потреб історичного періоду. Зміна об'єкта соціального дослідження (посиленна увага до одних сторін дійсності та ігнорування інших) диктує відповідну зміну в засобах, прийомах і методах дослідження.

Найбільш помітна переорієнтація у буржуазній суспільній теорії відбулася в таких напрямках: відмова від цілісного вивчення суспільства як єдиної органічної єдності і перехід до аналізу окремих сторін соціальної дійсності як ізольованих і причинно незалежних; перехід від історико-перспективних теоретичних моделей до емпіричного описання другорядних процесів з наступними рекомендаціями вузько прикладного характеру, утилітаризація буржуазного суспільствознавства, перетворення його в знаряддя соціального управління і контролю (останнє нині є пануючою тенденцією, особливо тих його напрямів, котрі ґрунтуються на методологічних принципах позитивізму).

Завдяки своєму панівному становищу буржуазія виступає як організатор основних сторін суспільного життя. В зв'язку з цим вона має потребу в таких засобах соціальної дії і контролю, які б дозволили їй маніпулювати людиною згідно з власними інтересами. Це стосується виробництва, розподілу і політичної практики, де необхідність долати перешкоди буржуазної демократії ставить це завдання особливо гостро. «Звідси,— пише радянський дослідник В. Г. Афанасьєв,— набуває велетенського значення управління поведінкою людей, їх справами і думками з тим, щоб скерувати діяльність індивідів і соціальних колективів у бажане для правлячого буржуазного класу русло» [4, 54].

Усвідомлення позитивістською соціологією необхідності вирішення проблем контролю і управління як практичного втілення дійсного класового інтересу відбулося поступово, шляхом

все більшої концентрації уваги навколо цього кола питань. Цей процес супроводжується ілюзіями необхідності іншої, неідеологічної позитивної науки, яка б мала суто прикладне значення. Ідеологічні питання проголошуються псевдопроблемами. Методи природознавства штучно переносяться в незмінному вигляді в сферу соціальних досліджень.

У зв'язку з новими історичними завданнями кардинальний переробці піддається історія соціології та предмет її дослідження. Суспільні теорії, що займалися проголошенням буржуазних цінностей чи ставили питання про їх відповідність соціальній дійсності, оголошуються донауковими. Навіть засновників методологічних принципів О. Конта і Г. Спенсера сучасні історики називають «протосоціологами», а їх наукову діяльність — «процтвом». В «Сучасній соціологічній теорії» за редакцією Г. Беккера і А. Боскова читаємо: «Хоч багато з цих теорій мали перед собою чудову з наукової точки зору мету і, таким чином, являють собою крок вперед... їх концептуальних засобів було досить, щоб дати достовірні висновки» [8, 17]. Спрямування сучасної соціології буржуазні автори уявляють досить чітко: «Результати цих спеціальних досліджень... часто приховано чи явно містять керівництво до дії для тих, хто може оцінити приховані вказівки» [8, 47].

У своєму розвитку соціологічний позитивізм пройшов такі етапи: «поміркований» еволюціонізм Конта і Спенсера, соціалдарвінізм, соціал-психологізм, «соціологізм» Е. Дюркгейма, еклектизм М. Вебера і сучасна емпірична соціологія. Всі теорії засновників позитивізму відрізняють від теорій їх сучасних послідовників такі основні моменти: 1) вони розглядали суспільство за аналогією з організмом як певну цілісність, де спостерігається взаємний зв'язок явищ; 2) визнавали за історією поступальний рух від менш складних до більш досконалих станів. Але в їх системах проглядають і такі твердження та ідеї, які потім стали платформою для тих, хто намагався звести соціологію до соціальної інженерії. Це, по-перше, різке розмежування між соціальною філософією та «позитивною» соціальною наукою. По-друге, розмежування соціальної дійсності на дві відносно самостійні сфери: статику та динаміку, які, на думку О. Конта, потребують диференційованого підходу при дослідженні.

Що значить оволодіти суспільними процесами і встановити над ними свій класовий контроль? Носієм суспільних відносин є люди. Через їх діяльність проявляють себе ті чи інші тенденції розвитку. Отже, оволодіти суспільними процесами означає встановити контроль над людською поведінкою. Тому зміна об'єкта теоретичної уваги в буржуазній соціології відбувається не тільки через заперечення еволюції, але й шляхом відмови від цілісного «глобального» вивчення історії до посиленого

аналізу конкретних мотивів людської діяльності. Вже психологічна школа в соціології є першою такою спробою.

Пізнання психології має виступати як передумова контролю над напрямом масових суспільних рухів через вплив на фактори колективної поведінки. Іноді фактичний вплив народних мас в умовах буржуазної дійсності на хід тих чи інших політичних подій навіть перебільшується аби попередити, сигналізувати про ту небезпеку, яку вони несуть для панівного класу. «Маси диктують урядові його поведінку,— пише французький соціолог Г. Лебон,—і саме до їх бажань він і намагається прислухатись. Не на засіданнях госуларів, а в душі натовпу кується тепер доля націй [13, 155]. Тому, за його думкою: «Знання психології натовпу складає в наш час останній засіб, наявний в руках державної людини., щоб не давати їм (масам.— І. Г.) занадто багато волі над собою» [13, 159].

Коли суспільство як система інститутів і цінностей оголошується незмінною даністю, увага соціології неминуче переключачється на людину. Виникає питання: якщо навколишнє середовище є незмінним в своїй основі, то чому існують суспільні конфлікти, суперечності, дезорганізація, на які така багата буржуазна дійсність? Чому не всі приймають наявну соціальну організацію, піддають теоретичній чи практичній критиці існуючий порядок речей? До того ж ця критика існуючого має не поодинокий, а масовий характер. Чи можна усунути ці конфлікти, не піддаючи сумніву правомочність даної соціальної дійсності?

Спочатку увага буржуазних соціологів спрямовується на явища масової психології. Висувається мета контролю над масовим рухом шляхом впливу на мотиви колективної поведінки. Цим в основному займалися соціальні психологи кінця минулого століття Уорд, Тард, Гіддінс, У. Росс.

Уорд першим звертає увагу на важливість «психологічних сил», що мають певне суспільне втілення, на важливість почуттів, емоцій, бажань. Правда, для нього рушійною силою масових рухів ще виступає біологічна енергія людини, трансформована в певні соціальні дії.

В такому ж напрямі мислить і Тард. Він розглядає культуру (інститути і цінності) як незмінну в своїй основі. Індивід має не заперечувати дійсність, а сприймати її. У випадках виникнення конфлікту підсудною стороною має бути людина, бо причина цього — її обмежена соціалізованість. Тард першим ставить питання про механізм пристосування людини до безконфліктної діяльності в умовах соціальних структур (соціалізація). Основним психологічним механізмом приведення індивідуальної поведінки в узгодження з владою, волею (воля панівного класу) має бути процес наслідування. Цей термін він розуміє досить широко, зводячи до нього по суті сукупність соціальної діяльності індивіда. З його точки зору існуюча сус-

пільна дійсність висуває певні зразки, еталони поведінки (мету, засоби), мотиви, яким наслідує окрема людина, намагаючись відтворити загальноприйняте індивідуально. Тому типовим соціальним відношенням для Тарда є відношення вчителя і учня. Модифікація цього відношення може протікати як наслідування, адаптація, видумка та опозиція (неприйняття позиції вчителя).

Отже, суспільна діяльність у Тарда виступає як більш чи менш вдале наслідування вчителя учнем. Соціологія виступає як соціальна педагогіка, завдання якої — усунути можливість видумки та опозиції. Зрозуміло, які ідеологічні наміри приховуються за цією символікою. Панівний клас (буржуазія) — це той, хто вчить, керує, виступає зразком наслідування. Учень, народні маси, мають наслідувати їх поведінку, а не ставати в «опозицію».

Для Тарда ще характерний цілісний погляд на суспільство. Він намагається вивести такі залежності між суспільними явищами, які могли б лягти в основу всієї практики соціального управління. Для його послідовників (Тенніс, Дюркгейм, Самнер, У. Росс) характерна відмова від всеохоплюючої теорії і зосередження уваги на часткових проблемах. Декларацію О. Конта про необхідність позитивного суспільного знання вони розуміють як відмову від постановки і вирішення ідеологічних (ціннісних) та масштабних соціальних проблем. Виходячи з цього принципу і маючи на меті проблеми контролю та управління, вони спрямовують зусилля на відшукування шляхів маніпулювання масовою поведінкою. Тенніс, наприклад, намагаючись наблизити соціологію «до людини», ставить питання про природу тих людських об'єднань (мікрогруп), які приводять її до аналізу типів спілкування, бо в своєму зовнішньому вигляді контроль над поведінкою людини виступає як контроль над процесами спілкування. Тенніс підмічає ту особливість, що в різних групах вона має відмінний характер. Тому він розглядає два типи спілкування, а значить, і два типи людських об'єднань: суспільство (*Gesellschaft*) і суспільність (*Gemeinschaft*). Відношення суспільності, за Теннісом, ґрунтуються на сентиментальній точці зору (почутті духовної близькості або кровної спорідненості). Спілкування тут ґрунтується на внутрішньому бажанні учасників і переважають злагожденість та традиція. Відношення суспільства існують в тих об'єднаннях, які ставлять перед собою певну раціональну (розсудкову) мету. В цих об'єднаннях переважають відношення офіціальності, формальності, цілеспрямованості та обмеженої участі. Почуття довіри, інтимності замінені розсудком та розрахунком [8, 33].

Соціальний зміст вживаних Теннісом понять ясний. Він описав досить помітний на той час факт відчуження громадського суспільства як суто людського об'єднання від бюрократичних

організацій і політичних установ капіталістичної держави. Протиставлення суспільства і суспільності означає ідеологічний вираз відчуження людини і державного бюрократичного апарату, який дедалі набуває характеру знаряддя промислової і фінансової олігархії.

Доречно зауважити, що значно раніше К. Маркс вже описав це явище. В роботі «До критики гегелівської філософії права» читаємо: «Щодо кожної окремої особи виявляється, чим є тут *загальний закон*. Громадянське суспільство і держава відірвані одне від одного. Отже, і громадянин держави відірваний від громадянина як члена громадянського суспільства. Людині, таким чином, доводиться піддати саму себе *істотному роздвоєнню*. Як *дійсний громадянин* людина знаходить себе в подвійній організації: в *бюрократичній* — ця організація являє собою зовнішнє формальне визначення потойбічної держави, урядової влади, яка не зачіпає громадянина та його самостійної дійсності, — і в *соціальній*, в організації громадянського суспільства. Але в останній людина, як *приватна особа*, стоїть поза державою; ця організація не зачіпає політичної держави як такої» [1, 287—288].

З факту відчуження громадської суспільності і бюрократизованого суспільства К. Маркс робить революційний висновок про необхідність знищення буржуазної державної машини і майбутньої заміни її суспільним комуністичним самоврядуванням. Теннісі його односторонні роблять прямо протилежний висновок: необхідно державно-бюрократичне управління особистістю доповнити суспільним контролем над його поведінкою з боку груп його «інтимного» оточення, перетворивши ці групи в носіїв буржуазної системи цінностей.

Ця тенденція яскраво проглядає вже в соціологічних поглядах Е. Дюркгейма. Він висуває перед соціологією завдання перейти від загальних тверджень про природу суспільства (тобто від оцінки суспільної дійсності з точки зору її відповідності потребам історичного розвитку) до його «наукового» розгляду. Під соціальними фактами він розуміє феномени колективної психології та ідеології (пануючі в групі почуття, образ мислення, загальновизнані способи діяльності), які виступають по відношенню до окремої людини засобом суспільного контролю та виховання конформістського стилю життєдіяльності. Завдання соціології Дюркгейм вбачає в детальному вивченні механізмів взаємодії індивідуальної та групової свідомості з метою найбільш тісного пристосування особистості до беззастережного виконання колективної волі. «При цій умові, — пише Дюркгейм, — він (індивід. — І. Г.) перестає шукати в собі самому єдину мету своєї діяльності і зрозумівши, що він засіб (!) для досягнення мети, яка лежить вище його, зрозуміє також, що він має певне значення» [9, 516].

Процес усвідомлення соціологією проблем управління і контролю як практичного класового завдання, що до цього відбувався стихійно, виступає вже більш усвідомленим в працях Е. А. Росса. В 1901 році в Нью-Йорку виходить його твір «Соціальний контроль». Для Росса ієрархічна організація сучасного суспільства (наявність класів, панування і підкорення, майнова нерівність та ін.) є відображенням «найвищого» ступеня соціального порядку. Тому його цікавлять проблеми, швидше пов'язані з підтриманням соціального порядку, ніж з його (порядку) наслідками [8, 38].

Таким чином, поняття солідарності і згуртованості, які ще займають увагу його попередників, для Е. Росса є другорядними по відношенню до соціального контролю. Він відкидає пошуки його попередниками (зокрема Тардам) таких психологічних механізмів, діючи на які можна було б добитися бажаних форм поведінки. Внутрішній стан людини, як об'єкта зовнішнього примусу і управлінських маніпуляцій, для нього не суттєвий. Головне — виробити найефективніші засоби зовнішнього примусу. В цьому відображено той факт, що буржуазія на цей час втрачає останню довіру мас, тому не може впливати на напрям людських думок і почуттів через інтимно-психологічні канали комунікації. Вона має зосередити увагу на механізмах зовнішнього примусу і контролю. Але при аналізі типів соціального контролю розрізняється два контексти послуху: особово-неофіційний і безособово-офіційний. Тому його заява про другорядне значення психологічних механізмів підкорення суперечить виявленому ним же особово-неофіційному типові контролю.

Виправив цю «помилку» його співвітчизник Ч. Кулі. Його цікавлять, головним чином, психологічні механізми конформістської поведінки. Тому він звертає особливу увагу на так звані первинні групи — інтимно-неофіційні людські об'єднання. На думку Кулі, первинна група є тим безпосереднім суспільним середовищем, звідки індивід черпає свої ціннісні установки, орієнтації, ідеали та точки зору, що лежать в основі суспільної солідарності і порядку.

Отже, в цих основних об'єднаннях проходить первинна соціалізація (пристосування до суспільної діяльності) індивіда, закладаються основи соціального характеру. Тому основне завдання суспільної теорії Ч. Кулі вбачає у відшукуванні засобів контролю над первинними групами.

На залежність результату групової діяльності від наявного в даному об'єднанні психологічного «клімату» звертає увагу Дж. Морено. На його думку, в групах, що відзначаються високою мірою згуртованості, де члени «добре пригнані» один до одного (їх індивідуальна своєрідність не веде до виникнення конфлікту, а спілкування має характер інтимності, довіри)

результативність групової діяльності вище. Ця думка Дж. Морено, яка в частковостях не суперечить даним марксистської соціальної психології, була широко підхоплена. Починається процес «соціометризації» соціології. Своє завдання послідовники Дж. Морено вбачають у створенні безконфліктних людських об'єднань, які б відзначалися високою мірою групової згуртованості, солідарністю, безконфліктністю. Це потрібно для ефективного виконання тих завдань, які висуває буржуазія.

Особливого поширення набуває соціометричний метод на виробництві. Це впливає з основного економічного інтересу буржуазії. Соціологія перетворюється в теорію «організованого послууху», яка повинна встановити на підприємстві систему бажаних «людських відносин». Засоби, якими при цьому користуються, нескладні: виявлення «міжіндивідуальних напружень», що можуть призвести до конфлікту, і «психотерапія» — «звільнення» негативних емоцій і переорієнтація мотивів у більш бажаному напрямі. Техніка теж проста: інтерв'ю з об'єктом маніпуляцій, «душерятівна» бесіда, дріб'язкова допомога і штучна, настирлива увага до внутрішнього світу людини.

Теза Дюркгейма та інших соціологів про груповий контроль над індивідом знайшла своє практичне втілення в настирливому вихованні основ конформістської поведінки, у створенні нетерпимості до будь-яких індивідуальних відхилень. Вони негайно оголошуються такими, що виходять за межі «норми», патологічними за своїм характером. Навколо цієї людини (в зв'язку з мобілізацією посиленої уваги до неї) створюється атмосфера підозрілості, двозначності, лицемірного співчуття. Це скеровує її увагу на свій внутрішній стан. Підвищений самоаналіз створює внутрішню напруженість, непевність, неприязнь до власної «оригінальності», бажання позбутися цієї вад и повернутися до спокійної поведінки загального конформізму.

Яких разючих результатів досягає практика капіталістичного маніпулювання людською поведінкою, може засвідчити наведена нижче класифікація найбільш поширених типів особистості, яку дає радянський дослідник Ю. Замошкін [10, 316]. Правда, при цьому треба зважати, що сама капіталістична дійсність в усій своїй сукупності творить буржуазну особистість. Але не останню роль відіграють тут і дослідження та рекомендації соціології.

Ю. А. Замошкін, проаналізувавши відповідну літературу (Д. Рісмен, М. Лернер, Е. Фромм, П. Гудмен, Х. С. Брідж-більш поширеними в умовах капіталістичних суспільних відносин: 1) мораліст-егоїст (не визнає ніяких суспільних норм, постійно порушує їх у власних інтересах, 2) індивідуаліст (розчарований, духовно спустошений, здатний лише на ірраціональний бунт), 3) зовнішньо орієнтований (позбавлений всякої інди-

відуальної позиції, діє лише по зовнішній вимозі), 4) «риночна особистість» (використовує власні гідності як предмет купівлі — продажу), 5) ескапіст (втікач від соціальної дійсності в сферу насолоди або ілюзій), 6) споживач, 7) стандартизована людина [10, 317—318].

За спрямуванням діяльності їх, в свою чергу, можна поділити на два загальних типи: 1) людина, яка втратила оригінальність, позбавлена внутрішньої позиції, здібна лише на найпростіші реакції, продиктовані даною конкретною суспільною ситуацією, 2) постійний порушник суспільних настанов, маніпулятор суспільними цінностями у власних інтересах.

Таким чином, перетворення державно-бюрократичної форми відносин у суто людські досягається двома шляхами. Індивідів першого типу вимоги бюрократизованої суспільності, акумульовані «всередину», позбавлять всяких проявів свого внутрішнього світу, перетворюючи в раба за переконанням, в персоніфіковану функцію професійної організації. Особливий драматизм полягає в тому, що «професійний ідіотизм» такої особистості простягається із сфери виробництва на всі інші прояви життєдіяльності. В сфері побуту, який для пролетаріату, за Марксом [3, 561], виступає єдиним полем свободи, хай ілюзорної, недійсної, бо є засобом відтворення скоріше тваринної, аніж власної сутності людини, для «професійного кретина» втрачає і цю свою особливість. Він вже не здатний проявляти свою індивідуальність, навіть задовольняючи свої матеріальні потреби, які, за К. Марксом, в абстракції, що відриває їх від кола іншої людської діяльності і перетворює їх в останні... мають тваринний характер [3, 564]. «Зовнішньо орієнтований» на виробництві він не може компенсувати втрачену самостійність навіть при відпочинку. Його по суті рабська свідомість суб'єктивно відчувається як «щаслива». Цю метаморфозу фіксує певною мірою Г. Маркузе в роботі «Людина єдиного виміру».

Для другого типу вимоги соціального середовища (система цінностей) взагалі не перетворюється у внутрішні фактори поведінки залишаючись суто зовнішніми приписами. Маючи автономне до них відношення, особистість маніпулює ними у власних інтересах. В залежності від ситуації вона може бути і їхнім палким поборником і порушником.

Обидва ж ці типи особистості об'єднує повна внутрішня спустошеність. В першому випадку бюрократично-державне, відчужене; «чуже» набирає форми людського і витісняє в людині людину, в другому — ніщо зовнішнє, в тому числі і суто людське, не стає внутрішнім, людина не досягає свого дійсного рівня.

Отже, здобуваючи певні знання відносно механізмів соціалізації і цим самим сприяючи вихованню такої особистості, яка перебуває у суперечності з дійсною сутністю людини, емпірична

соціологія яскраво ілюструє власну межу наукового та ідеологічного аспектів. Людина є продукт соціальних обставин. Тому дійсно наукова теорія соціалізації повинна починатися саме з них. Якщо людина дістає всі свої знання, відчуття та ін. з чуттєвого світу, то треба, значить, зробити навколишній світ таким, щоб людина в ньому пізнавала і засвоювала справді людське, щоб вона пізнавала себе як людину [2, 138]. Інакше складається парадоксальна ситуація. Чим ефективніше буде перенесена «хвора» соціальна дійсність в душу людині, тим більш хворого індивіда маємо в результаті. «Соціальні терапевти», намагаючись вилікувати суспільство шляхом лікування лише однієї сторони — індивіда, тільки ускладнюють хворобливий процес.

Краткое содержание

В статье анализируется прикладное значение эмпирической буржуазной социологии. Показывается, в частности, что по своим задачам она выступает как дисциплина, изучающая механизмы социального контроля и управления человеческим поведением. Раскрывается классовое содержание теоретических изысканий в области проблем социального управления и контроля. Показывается, что поворот буржуазного обществоведения от философии истории к решению задач прикладного значения вызван классовым заказом, стремлением овладеть общественными процессами и направить их в желаемое для капитализма русло. В статье раскрывается отрицательное влияние капиталистического манипулирования поведением личности на развитие ее человеческих качеств.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
4. В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом. М., 1968.
5. Г. М. Андреева. Буржуазная социология в поисках теории. М., 1966.
6. Г. М. Андреева. Современная буржуазная эмпирическая социология. М., 1965.
7. Ю. А. Асеев и И. С. Кон. Основные направления буржуазной философии и социологии XX века. ЛГУ, 1961.
8. Г. Беккер и А. Басков. Современная социологическая теория. М., 1961.
9. Э. Дюркгейм. Самоубийство. СПб. 1912.
10. Ю. А. Замшкин. Кризис буржуазного индивидуализма и личность. М., 1966.
11. И. С. Кон. Позитивизм в социологии.— «Луг», 1964.
12. Н. М. Кейзеров. Единство и различие понятий, управление и власть.— «Философские науки», 1969, № 2.
13. Г. Лебон. Психология народов и масс. СПб., 1896.

НАУКА І МАТЕРІАЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО В УМОВАХ СУЧАСНОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Характерною рисою сучасності є швидкий розвиток науки і техніки, досягнення яких суттєво впливають на всі сторони суспільного життя, зокрема на матеріальне виробництво. Проблема співвідношення науки і матеріального виробництва у філософській літературі є дискусійною. На думку деяких дослідників, наука цілком детермінована виробництвом і в першу чергу — технікою.

Справді, виробництво визначає розвиток науки, яка уявляється сферою людської діяльності, де виконуються «соціальні замовлення» продуктивних сил. Б. М. Кедров твердить, що, починаючи з епохи Відродження, можна говорити, що «техніка породила науку» [9, 333]. Це ж стосується й таких галузей наукового знання, як фізика, хімія, біологія, геологія. Прихильники такої точки зору, як правило, посилаються на висловлювання Ф. Енгельса про те, що оскільки техніка значною мірою залежить від стану науки, то ще більшою мірою наука залежить від потреб техніки [1, 166].

Протилежна точка зору на співвідношення науки й техніки полягає в тому, що наука, яка має внутрішню логіку розвитку, хоч і залежить від техніки, але йде, в крайньому випадку в сучасних умовах, попереду технічних потреб. Наука «стає нині провідною, визначальною» силою, яка революціонізує виробництво, тоді як техніка стимулює переважно прикладні дослідження, що випливають з уже створених фундаментальних теорій і дозволяють реформувати виробничий процес» [6, 140]. У зв'язку з цим висловлювання Ф. Енгельса оцінюється як застаріле, відірване від життя та суспільної практики [8, 54—55].

На наш погляд, суперечка прихильників цих різних точок зору може бути вирішена тільки на підставі розгляду історичних змін характеру співвідношення науки і сфери матеріального виробництва. В первісному суспільстві елементи знань були вплетені безпосередньо у виробничий процес. Тому існування науки як соціального явища починається тоді, коли заняття наукою виділяється в самостійну сферу діяльності, яка істотно

відрізняється від виробничої. Матеріальні передумови для цього створюються лише в рабовласницькому суспільстві.

Наука, яка щойно створилася, містила в собі всі знання в їх цілісності: вона була інформацією про світ, світоглядною системою ціннісних орієнтацій людини в природі та суспільстві. Тому в неї включалась також і філософія. «В античності філософія... ще не методологія пізнання, оскільки не існує науки відмінної від філософії, вона — саме пізнання» [10, 81].

Первісний (античний) науці були притаманні дві внутрішньо суперечливі тенденції, що яскраво виявилися пізніше. Перша тенденція — це злиття античних знань з практикою: творчість Архімеда, Геродота, єгипетських землемірів, древньокитайських астрономів. Друга тенденція — умоглядна інтуїтивна уява про світ: Піфагор, Платон. В умовах феодального суспільства перша тенденція виявилась в тому, що обмежений обсяг знань був безпосередньо поєднаний з трудовими процесами, вивчення секретів кожного ремесла відбувалося емпірично. Друга тенденція вилилася в розквіт схоластики, умоглядних спекуляцій тощо. В XVI—XVII ст. під впливом потреб зростаючого виробництва докорінно змінюється орієнтація науки, міцніє її зв'язок з практикою. Потребами виробництва визначається розвиток природознавства. Саме до цього періоду відноситься цілком справедливе зауваження Ф. Енгельса про те, що технічні потреби суспільства, а не університети з їх філософсько-спекулятивним навчанням були головними прискорювачами науково-технічного прогресу. Природничонаукові знання набувають характеру світоглядних, філософських положень. Ф. Бекон, Р. Декарт, французькі матеріалісти XVIII ст. вважали природознавство зразком наукового мислення взагалі. Навіть філософія мала натурфілософський характер. Стійкою соціальною орієнтацією науки на тривалий період стає обслуговування виробництва.

Отже, умови для поєднання науки і виробництва вперше в історії створює капіталізм. Машинне виробництво — це не тільки втілення емпіричного, віками нагромадженого досвіду, але вже значною мірою і реалізація наукових ідей, результатів природознавства. Наука стає функцією виробничого процесу. Але і в цей період зберігається спекулятивно-умоглядна тенденція в розвитку науки, існуючи начебто затушковано, під машкарою природничонаукового знання. Наприклад, у творчості Лейбніца фізико-математичні знання органічно злиті з монадологією і теодицеєю, у Фіхте наукове пізнання опосередковане етично-споглядальним ставленням людини до природи і матеріальних наслідків своєї діяльності, у Шелінга — естетичним ставленням тощо.

Розвиток науки і виробництва в умовах капіталізму спричинив виникнення і загострення внутрішньої суперечності в її

відношеннях із сферою матеріального виробництва. Основною метою науки є вдосконалення виробництва матеріальних і духовних благ в інтересах людини. Ще Б. Спіноза розглядав науку не як самоціль, а як засіб вдосконалення людського суспільства. Він писав: «Я хочу спрямувати всі науки до однієї мети, а саме до того, щоб ми прийшли до вищої людської вдосконаленості... Тому все те, що в науках не просуває нас до нашої мети, потрібно буде відкинути як некорисне» [12, 324].

Капіталізм породжує антагонізм фізичної і розумової праці, науки як могутнього засобу інтелектуалізації суспільства і маси найманих робітників — безпосередніх продуцентів матеріальних благ, для посилення експлуатації яких все ширше використовуються наукові досягнення. Машинне виробництво в умовах капіталізму стає сферою пригноблення розумового розвитку робітників, перетворюючи їх в придаток машин, наділених свідомістю. Старий, мануфактурний поділ праці, коли робітник був приречений виконувати одну механічну операцію, ще більше поглиблюється і закріплюється капіталістичним машинним виробництвом.

Таким чином, співвідношення науки і матеріального виробництва в умовах капіталізму внутрішньо суперечливе, антагоністичне. З одного боку, відбувається інтелектуалізація виробництва, що пов'язано із застосуванням науки, з другого — головна виробнича сила суспільства — людина — дезінтелектуалізується. Буржуазна культура, зокрема філософія, відображає цю роздвоєність, розірваність двох антагоністичних тенденцій суспільного буття людини капіталістичного суспільства у вигляді співіснування непримиренних світоглядних елементів: наукових, заснованих в першу чергу на досягненнях природознавства і технічних наук, та ірраціональних, містичних. Протистояння цих двох тенденцій в філософії буржуазного суспільства виражається в наявності сциєнтизму (зведення філософії до проблематики конкретних природничонаукових і технічних наук, наприклад в неопозитивізмі) і антисциєнтизму (розгляд дійсності з позиції людини, яка трагічно бореться з ворожими силами навколишнього світу, в тому числі і з наукою). Друга тенденція в сучасній буржуазній філософії репрезентована Ніцше, Хайдеггером, Ясперсом. На думку прихильників радикального антисциєнтизму, прогрес науки веде до тоталітаризму в суспільному житті (А. Бернс, Ч. Сільберман, Дж. Барнхем), а досягнення природознавства загрожують самому існуванню людства (Г. Барде, Ж. Бернанос, П. Кліттер, Ф. Ларройо, Р. Аллерс, П. Брентон).

Суперечливе поєднання в сучасній буржуазній філософії елементів науковості та ірраціоналізму, віри і знання не можна вважати випадковістю. В ньому відображається внутрішній антагонізм протилежностей об'єктивної суперечності відношення

науки і сфери матеріального виробництва в умовах буржуазного суспільства. Ця суперечність ще більше поглиблюється і загострюється сучасною науково-технічною революцією. Автоматизація виробництва неминуче ставить питання про нового працівника, який управляє виробничим процесом творчо, на основі ґрунтовного знання наукових досягнень. А це означає всебічний розвиток особистості робітника, що неможливий в умовах капіталістичного способу використання техніки.

Характер взаємовідношень між наукою і матеріальним виробництвом змінювався на всіх етапах суспільного розвитку, але тільки в умовах соціалізму суперечності, що історично склалися між сферою виробництва знань і матеріальних благ, розв'язуються. Соціалізм звільняє безпосередніх виробників матеріальних і духовних цінностей суспільства від соціального ґніту. Процес перетворення науки в безпосередню продуктивну силу поєднується із завданням всебічного інтелектуального розвитку трудящих, перетворенням трудової діяльності в науково-технічну творчість.

Отже, характер відношення між наукою і матеріальним виробництвом залежить від соціально-економічних умов, визначається відповідним рівнем розвитку матеріальних продуктивних сил суспільства.

Сучасна науково-технічна революція відбувається в усіх промислово розвинутих країнах — як капіталістичних, так і соціалістичних. Її соціальні наслідки, вирішальні напрямки та перспективи визначаються соціально-економічними умовами, в яких відбувається науково-технічна революція. Але в аналізі характеру взаємовідношень науки і матеріального виробництва деякі риси науково-технічної революції доцільно розглянути в «чистому вигляді», тимчасово абстрагуючись від того впливу, що спричинює на цей процес суспільний лад. До такого методу звертався К. Маркс в «Капіталі», аналізуючи еволюцію зміни характеру праці в міру розвитку продуктивних сил суспільства.

Сучасній науці властиве зближення її як системи знань з виробництвом. Внаслідок цього створюється стійка єдність у формі науково-виробничого комплексу: промислові підприємства і науково-дослідні установи органічно поєднують свої зусилля по досягненню одних і тих же завдань науково-технічного прогресу суспільства. Цей процес пов'язаний з такими двома обставинами: зростанням індустріальної могутності перетворюючої світ людської діяльності та індустріалізацією науково-дослідної праці. Зростання наукових знань є наслідком все більшого оволодіння суспільством силами природи. Об'єктом наукового пізнання виступає не природа взагалі, а природа, перетворена людською діяльністю, промисловістю. В процесі такого перетворення набуваються знання про природу, розвивається інтелект, мова, методи наукового пізнання, а знання у вигляді

акумульованого досвіду, оформленого як наука, передаються від покоління до покоління. Одночасно промисловість інтенсивно вдосконалюється під впливом процесу матеріалізації наукових знань. Наукові знання виникають, перевіряються і вдосконалюються в процесі предметно-практичної діяльності людини, в першу чергу, в сфері промислового та сільськогосподарського виробництва. При цьому матеріально-виробнича діяльність людини не є зовнішнім, чужорідним фактором наукового пізнання. Вона виступає іманентним джерелом науки.

Таким чином, сфера матеріального виробництва — це джерело і критерій істинності наукових знань і в такому розумінні — невід'ємний аспект науки. Виробництво в умовах сучасної науково-технічної революції — це експериментальна, матеріально-творча і предметно-втілена наука [3, 61]. Наука все більше перетворюється в постійно зростаючу матеріально-виробничу практику. В. І. Ленін підкреслював: «Істина є процес. Від суб'єктивної ідеї людина йде до об'єктивної істини *через* «практику» (і техніку)» [2, 185]. Чим більш розвинуті технічні засоби матеріальної виробничої діяльності людини, тим активніше її вторгнення в природу. Це, в свою чергу, веде до бурхливого зростання наукових знань, інтенсивного розвитку науки як цілісної системи. Нині стійкою тенденцією є подвоєння обсягу наукової інформації кожних 10—15 років, тобто зростання кількості джерел інформації відбувається за експоненціальним законом розвитку. Відповідно збільшується загальна чисельність наукових працівників країни, фінансові затрати на наукові дослідження, засоби на наукове обладнання тощо. Наприклад, в Академії наук Української РСР за 15 років (1950—1965 рр.) загальна чисельність співробітників наукових закладів зросла в 4,2 раза (з 5,9 до 25 тис. чол.), річний бюджет — в 5,5 раза (з 10 до 50 млн. крб.), а обсяг витрат, які щорічно асигнуються на придбання наукового обладнання, зріс більше ніж в 11 разів (з 0,72 до 8,2 млн. крб.) [7, 26].

З поглибленням науково-технічної революції наука дедалі більше перетворюється у безпосередню продуктивну силу суспільства, одночасно відбувається зворотний процес матеріально-виробничої діяльності в сфері науки. Відбувається індустріалізація науково-дослідної діяльності. Наукові дослідження в сучасних науково-дослідних інститутах здійснюються як пошук нових знань з допомогою розвинутих комплексів технічних засобів. Багато досліджень в таких важливих галузях науки, як ядерна фізика, молекулярна біологія, геофізика, космічна медицина тощо стали можливими завдяки процесу індустріалізації науково-дослідної діяльності.

Значення наукового обладнання, зокрема вимірних приладів, в сучасній науці настільки важливе, що в дослідженні необхідно враховувати взаємодію приладу та об'єкта, що пізнається.

У класичній фізиці, наприклад, не існувало будь-якої відповідності між приладом, вимірними процедурами та фізичним об'єктом. Фізичний об'єкт в механіці І. Ньютона уявляється чимось зовнішньо існуючим поза суб'єктом і тими технічними засобами, за допомогою яких досліджується фізичне явище. В механіці прилад і вимірні процедури еліміновані. Інша справа в квантовій механіці. Тут (та й не тільки в цій галузі науки, але також і в генетиці, хімії) між приладом, вимірними процедурами і об'єктом, який підлягає дослідженню, існує певний зв'язок. Відносно цього В. М. Свириденко пише таке: «Будь-яке висловлювання про «атомний процес», що містить яку-небудь інформацію, є разом з тим деяким висловлюванням про (відповідний) квантовий прилад; одночасно висловлювання про «властивості» квантового приладу (властивості, пов'язані з роботою приладу) є деяким висловлюванням про властивості атомних процесів (поведінку атомних об'єктів). Разом з тим категорія приладу в силу логічного протиставлення приладу атомному об'єкту не може бути елімінована з цих висловлювань. «Властивості приладів» є необхідною логічною формою виразу властивостей атомних процесів (поведінки атомного об'єкта)» [11, 82].

Ця думка підтверджується історією розвитку квантової фізики. Один із її засновників, Н. Бор, підкреслював, що в атомних явищах неможливе «різке розмежування між поведінкою об'єктів самих по собі і їх взаємодією з вимірними приладами» [5, 87].

Такий підхід не означає зведення науки до виробництва, суб'єктивізації матеріально-виробничої практики як основи наукового пізнання і критерію істини. Діалектичне «злиття» науки та сфери матеріального виробництва полягає у взаємопроникненні одного та іншого, в їх єдності. Це, зокрема, виявляється в організації та управлінні наукою. Якщо раніше науково-дослідні установи уособлювали «чисту» науку, де мало враховувались потреби промисловості, то нині жодний інститут або університет не можуть нормально функціонувати, якщо їх діяльність не координується з потреби та запитами матеріального виробництва. Єдність науки та виробництва особливо характерна для соціалістичних країн.

У Радянському Союзі система організації та управління наукою складається із взаємозв'язаних підсистем, які відносно автономні, але функціонують як єдине ціле. До першого рівня системи управління радянською наукою відносяться структурні підрозділи науково-дослідних інститутів, вузів, конструкторських бюро та інших організацій, до другого — самі організації, що здійснюють науково-дослідну роботу. Науково-дослідні інститути, вузи, конструкторські бюро та інші наукові організації управляються міністерствами та відомствами. Крім того, існують галузеві науково-дослідні інститути, які обслуговують

окремі галузі промисловості. Значна частина вузів веде наукові дослідження на основі господарських угод, укладених з окремими промисловими підприємствами. На великих підприємствах створені заводські лабораторії, які здійснюють значний комплекс наукових досліджень. Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо підвищення ефективності роботи наукових організацій і прискорення використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» [4] передбачено далі зміцнення зв'язків науки і промисловості в нашій країні. Зокрема, постановою передбачено створення науково-виробничих об'єднань, комплексних наукових інститутів, в яких дослідження завершуватимуться проектуванням та впровадженням технологічних процесів.

Можна зробити з проведеного аналізу деякі висновки. Між наукою та сферою матеріального виробництва не існує жорсткого причинно-наслідкового зв'язку. Наука розвивається відносно автономно під впливом внутрішньої логіки свого розвитку. Свої внутрішні закономірності становлення має і сфера матеріального виробництва. Співвідношення науки і виробництва в умовах сучасної науково-технічної революції підкоряється дії багатьох факторів і являє собою стохастичний процес, якому властивий не механічний (лапласівський) детермінізм, а об'єктивні імовірнісні закони (ансамблеві закономірності). Такий процес, як відомо, має форму кореляційних зв'язків: квазі-причинні, або субпричинні, і співвідносні. Квазі-причинні кореляції пов'язують наслідок з якими-небудь необхідними, але недостатніми умовами. Співвідносні кореляції виражають паралелізм в мінливості явищ, форму їх супровідного характеру змін.

Між наукою та матеріальним виробництвом існують саме співвідносні кореляційні зв'язки: їх розвиток відбувається паралельно, відносно автономно, хоч нерідко під впливом одних і тих же причин. Ці зв'язки зовнішньо виступають як координація, взаємне погодження, певний порядок супутніх змін розвитку науки і виробництва. Вони забезпечують стійкість їх співвідношення як конкретної цілісності. Але в дійсності ця стійкість визначається субординацією, тобто підпорядкованістю, нерівноцінністю значення та функцій окремих компонентів у відношенні науки та виробництва як цілісної системи. В цій системі провідним моментом виступає субординація: якщо раніше техніка визначала в цілому розвиток виробництва, то в умовах сучасної науково-технічної революції провідною стороною революційних змін виробництва є наука. Б. М. Кедров зазначає, що «тепер наука іде попереду технічного прогресу, очолює його» [9, 337].

Отже, співвідношення між наукою і сферою матеріального виробництва є наслідком дії їх елементів на основі координації та субординації, виражених деякою сумою корелятивних співвідносних зв'язків. Прогрес матеріального виробництва безпо-

середньо впливає на перетворення науки в продуктивну силу суспільства. В свою чергу, розвиток сучасної науки все більше залежить від розвинутої її матеріально-технічної бази, міри індустріалізації науково-дослідної діяльності.

Краткое содержание

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы изменения характера связей науки и сферы материального производства в условиях современной научно-технической революции, анализируется диалектика «сращения» промышленности и науки, рассматривается влияние социально-экономических условий на соотношение производства и научных знаний, устанавливаются соотносительные коррелятивные связи, координация и субординация элементов производства материальных и духовных благ современного общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
3. Из неопубликованных рукописей К. Маркса.— «Большевик», 1939, № 11—12.
4. «Правда», 23 октября 1968 г.
5. Н. Бор. Атомная физика и человеческое познание. М., 1961.
6. Г. Н. Волков. Социология науки. Социалистические очерки научно-технической деятельности. М., 1968.
7. Доборов и др. Потенциал науки. К., 1969.
8. М. М. Карпов. Основные закономерности развития естествознания. Ростов-на-Дону, 1963.
9. Б. М. Кедров. Взаимосвязь науки и техники.— В кн.: Противоречия в развитии естествознания. М., 1965.
10. Л. К. Науменко. Монизм как принцип диалектической логики. Алма-Ата, 1968.
11. В. М. Свириденко. Изменение категориальной формы объяснения в физике.— «Вопросы философии», 1969, № 8.
12. Б. Спиноза. Избранные произведения в двух томах, т. I. М., 1936.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ДУХОВНИХ ПОТРЕБ

Духовні потреби людей зв'язані з духовними цінностями, продуктами духовного виробництва і в свою чергу визначаються умовами розвитку матеріального виробництва. В той же час вони перебувають у безпосередній залежності від умов суспільного життя, від становища, яке займає індивід у системі матеріального виробництва, від його відношення до засобів виробництва.

Система духовних потреб людей визначається:

Способом виробництва матеріальних благ. На первісних ступенях культури продуктивні сили праці мізерні, але такі самі і потреби, що розвиваються разом із засобами їх задоволення і в безпосередній залежності від розвитку цих останніх [1, 482].

Духовним світом індивіда, змістом тих духовних цінностей, які складають духовне багатство суспільства, характером ідей, що панують у суспільстві, системою розподілу духовних багатств суспільства, ступенем залучення народних мас до культури. Робітнику необхідний час для задоволення інтелектуальних і соціальних потреб, обсяг і кількість яких визначається загальним станом культури, відмічає К. Маркс у 1 томі «Капіталу» [2, 515].

Співвідношення розумової і фізичної праці в суспільному виробництві.

Визначальною ланкою у формуванні духовних потреб людей виступає матеріальне виробництво. Від характеру і розвитку виробництва залежить рівень розвитку культури, освіти, системи охорони здоров'я, смаки людей, всі ті основні елементи, які в своїй сукупності характеризують суспільні й особисті потреби людей. Матеріальне виробництво впливає і на самих робітників. У процесі праці людина підвищує свою кваліфікацію, нагромаджує знання, досвід, розвиває свої здібності. Такі зміни викликають до життя нові прояви трудової активності, що, в свою чергу, впливає на розвиток особи та її фізичні і духовні здібності, стимулює формування і виникнення нових потреб. Певний вплив на них має сукупність суспільних зв'язків, що склалися в даному суспільстві.

Духовні потреби людей виникають і формуються в умовах певного соціального середовища і мають історичний характер. Їх виникнення пов'язане з виникненням людського суспільства і тому духовні потреби необхідно розглядати в зв'язку з конкретними історичними умовами, з суспільними відносинами. К. Маркс відмічає, що духовні потреби людей «визначаються... суспільним становищем, яке залежить, в свою чергу, від організації суспільства в цілому» [3, 79].

Процес розвитку і удосконалення духовних потреб людей безпосередньо обумовлюється змінами не тільки у системі матеріального виробництва, але і в інших сферах суспільного життя. Чим вищий ступінь розвитку суспільства, тим складніший духовний світ людини, тим змістовніші духовні потреби членів цього суспільства. Спосіб виробництва і суспільне життя є широкою базою формування і розвитку духовних потреб людей, які тісно пов'язані з суспільним буттям. «Людина, як особа за своєю сутністю — це не замкнуте в самій собі соціальне утворення, а складна, відкрита система, що охоплює собою як усі компоненти внутрішнього світу людини, так і зовнішнє соціальне середовище, яке... входить в систему особи лише остільки, оскільки воно відображається в системі уявлень, понять, установок, потреб та інших соціально-психологічних компонентів її структури» [4, 21].

З встановленням соціалістичного способу виробництва відбувається переворот у всій системі духовного виробництва, залучення народних мас до свідомої, цілеспрямованої творчості, до участі у розвитку соціалістичної культури. Культура стає внутрішньою потребою трудящих. Відбувається процес якісних змін всіх елементів, сторін суспільного життя, в тому числі і системи духовних потреб радянських людей. Духовні потреби трудящих ускладнюються, збільшується їх обсяг. Цей процес зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку соціалізму: побудовою матеріально-технічної бази, розвитком виробничих відносин, культури.

Сучасна науково-технічна революція характеризується двома процесами: науковими відкриттями та їх широким використанням. Це веде не тільки до корінних технічних змін виробництва, але й до змін організаційних. Процес розвитку науки і техніки веде до якісної зміни складу робітничого класу, його кваліфікації, майстерності, до підвищення загального культурного рівня, освіти. Такі зміни впливають на мотивування поведінки людини у процесі формування її життєвого середовища, на її духовний світ, а значить, і на духовні потреби (їх зміст, характер, обсяг). Важливим фактором у процесі формування та розвитку духовних потреб людей є збільшення вільного часу. Необхідно враховувати не тільки кількість вільного часу, а і його зміст, раціональність. Раціональне використання вільно-

го часу дає можливість максимально задовольнити духовні запити, що, в свою чергу, впливає на їх зміст, спосіб задоволення, облагороджує ці потреби.

Інтенсивний розвиток науки і техніки впливає на загальний розвиток особи, зокрема на її духовні потреби, інтереси. Людина одержує все більше й більше інформації про навколишній світ. Прийом, передача і збереження цієї інформації шляхом застосування нових принципів розширюють межі особистого життя, зміцнюють контакти між людьми і в той же час ускладнюють їх. Такі зміни не тільки впливають на духовні потреби людей, але й стимулюють виникнення нових суб'єктивних потреб, які відповідають розвитку особи і суспільства в цілому.

У період науково-технічної революції виникає потреба у дальшому пізнанні навколишнього світу. Це потреба загальна, вона властива більшості членів соціалістичного суспільства і проявляється в інших потребах, зокрема в творчій праці, освіті, підвищенні культури, товариських відносинах. При соціалізмі створюються умови для максимального задоволення духовних потреб трудящих. А задоволення їх веде до формування нових потреб. Це і є той процес, в який може включитись цілеспрямована активність суспільства і особи, що відповідає вимогам науково-технічної революції і одночасно опосередковує її вищу динаміку.

Формування духовних потреб радянських людей — процес якісних змін духовного життя суспільства, в ході якого кожний індивід перетворюється в духовно багату особу, здатну свідомо брати участь у процесі виробництва матеріальних благ, у керівництві всіма справами суспільства, створенні умов для творчої активності трудящих як у сфері виробництва, так і в галузі соціальних відносин, духовного життя. Залучення членів суспільства до активної праці на основі усупільнення засобів виробництва, а також ліквідація класового антагонізму стимулюють збагачення духовних потреб. Із зміною місця і ролі трудящих у системі духовного виробництва відповідно змінюються їх духовні потреби. В ході побудови комуністичного суспільства трудящі виступають безпосередніми творцями духовних цінностей. Елементи духовного виробництва перестають бути соціально відособленими один від одного і набувають нової якості — стають загальнонародними. Навколишнє оточення вносить певні кількісні і якісні зміни в духовний світ людини, а отже, і в її потреби. До таких змін відносяться: збільшення кількості і обсягу духовних потреб людей, нагромадження знань, зростання потреб у знаннях, освіті, зміна одних потреб іншими, підвищенні майстерності, кваліфікації.

У розвитку духовних потреб меж практично не існує. Їх зростання (наприклад, у пізнанні навколишнього світу, сприйнятті моральних і естетичних цінностей) — безмежний процес, як

безмежне моральне й естетичне удосконалення вільних від експлуатації людей.

Отже, в умовах соціалістичного способу виробництва спостерігається швидке зростання духовних потреб народних мас. Цей процес обумовлюється об'єктивними і суб'єктивними факторами.

До об'єктивних факторів відносяться: існування суспільної власності на засоби виробництва; збільшення виробництва матеріальних благ; підвищення добробуту населення; різносторонній розвиток членів соціалістичного суспільства.

Разом з тим, важливе місце займають і суб'єктивні фактори розвитку потреб людей: прагнення особи до оволодіння знаннями, культурними цінностями; підвищення культурного рівня; усвідомлення особою своїх духовних потреб.

Якісна зміна складу робітників, зростання технічного, загальнокультурного, а також професійного рівня є важливими стимулами в розвитку духовних потреб.

Про це свідчать відповіді робітників Івано-Франківського приладобудівного заводу. З 200 робітників на питання: «В яких моральних і естетичних цінностях Ви відчуваєте потреби?» — відповіли: підвищення освіти, кваліфікації, майстерності — 18,9%; займатись раціоналізаторською роботою — 12,1%; наукових і технічних знаннях — 7,3%; більше читати художньої літератури, займатися спортом, мистецтвом — 12,2%; частіше відвідувати кіно — 20%; не знаю — 8,5%; не відповіли на питання — 21%.

Необхідно проаналізувати специфіку цих потреб у різних груп робітників. Зміст їх потреб, насамперед, пов'язаний з рівнем освіти, віком, кваліфікацією, роботою, яку виконує робітник на виробництві, умовами праці. Можливість підвищення освіти хвилює робітників віком 18—25 років, підвищення кваліфікації, майстерності, раціоналізаторська діяльність — віком 28—32 роки. Робітники з освітою 4—6 класів, які мають вузьку спеціальність і виконують одноманітну роботу, свій вільний час в основному проводять біля телевізорів або відвідують кіно. Ця частина робітників в основному не може відповісти на питання анкети (21%) або не знає (8,5%), в яких матеріальних і моральних цінностях вони відчувають потребу.

Отже, духовний світ людини, обсяг її інтелектуальних потреб перебуває у прямій залежності від освіти, роботи, яку виконує людина, умов праці.

Розвиток духовних потреб тісно зв'язаний з високою інтелектуальністю і загальною освітою людей, естетичною культурою, а також з процесом формування наукового світогляду і вимагає розвитку громадської і моральної свідомості, виховання гуманних моральних принципів і поглядів. В цьому процесі важливу роль відіграє не та сума знань, яку має людина,

а вміння повсякчасно застосовувати їх на практиці. Участь в політичному і суспільному житті, праця на благо всього суспільства, свідоме ставлення до праці, моральне задоволення від роботи, активна участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму — все це повинно стати внутрішньою необхідністю для радянських людей. В умовах науково-технічної революції все більшого значення набуває розумова діяльність людей.

Науково-технічна революція веде не тільки до зростання кваліфікації і майстерності робітників, до виникнення різних нових професій і підвищення ролі знань, але й скорочує робочий час. Збільшення вільного часу дає можливість трудящим якнайповніше задовольняти духовні потреби, разом з тим, дедалі більшого значення набуває правильна організація вільного часу. Так, за даними опитування, робітники Івано-Франківського приладобудівного заводу більше вільного часу віддають такому виду відпочинку, як кіно (80%), читання художньої літератури (60%), значно менше відвідують театр, філармонію (30%). Дуже мало приділяється уваги такому виду відпочинку, як заняття музикою, мистецтвом, туризмом тощо.

Отже, перед державними суспільними організаціями стоїть надзвичайно важливе завдання — організація раціонального використання вільного часу трудящих. Створення матеріально-технічної бази комунізму веде до освоєння нових районів, побудови нових міст, а це означає, що туди все більше й більше прибуває людей. Тому перед радянським суспільством стоїть завдання рівномірного розподілу духовних цінностей між містом і селом, різними категоріями населення. Про це свідчить аналіз соціологічних досліджень, проведених Київським державним університетом.

Відвідування культурно-освітніх установ

	Молодь с/шк	Молодь шкіл обласного центру	Випускники шкіл робіт. молоді	Студенти вузів	Робітнича молодь	ІТП	Колгоспна молодь
Кіно	73	45	68	73,3	56	54,6	80
Драмтеатр	—	10	4	30,1	16,8	11,3	—
Опера	—	10	4	11,7	6,3	11,3	—
Симфонічні концерти	—	1	—	3,7	2,1	4,4	—
Естрада	—	26	24	24,2	31,5	25	15

Таким чином, спостерігається нерівномірне розповсюдження [5, 160] духовних цінностей, а звідси і нерівномірне розповсюдження духовних потреб людей і можливості їх задоволення.

Спочатку засвоюються ті, що ближче до повсякденного життя людей.

Отже, в період побудови матеріально-технічної бази комунізму необхідно, в першу чергу, збільшити кількість культурних закладів: кінотеатрів, філармоній, клубів, бібліотек, музеїв, сприяти дальшому розвитку художньої самодіяльності.

Соціалізм створив умови для всебічного розвитку трудящих. Радянська держава багато приділяє уваги народній освіті, естетичному вихованню трудящих, розвитку їх творчої ініціативи. Це сприяє все більш широкій участі трудящих у науково-технічній революції.

Краткое содержание

Современная научно-техническая революция оказывает влияние на все стороны общественной жизни, а также на формирование и развитие духовных потребностей людей. Учет этого процесса — одно из условий научного руководства обществом и формирования новой личности.

В статье подчеркивается, что содержание духовных потребностей находится в прямой зависимости от образования, квалификации, условий и характера труда. Высокая интеллектуальность и общее образование человека, эстетическая культура — факторы, которые оказывают влияние на развитие духовных потребностей людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
2. К. Маркс. Капітал, т. I. К., 1953.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
4. Л. Сохань. Духовный прогресс личности и коммунизм. К., 1961.
5. Духовний світ молоді радянської людини. К., 1968.

СВОБОДА ВИБОРУ І ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ

Проблема «свободи вибору» дедалі частіше привертає до себе пильну увагу дослідників. Останнім часом вийшов цілий ряд праць, автори яких в тій чи іншій мірі звертаються до цієї проблеми. Вкажемо на деякі з них [3; 4; 6; 9; 11]. Слід однак, відмітити, що питання про свободу вибору розглядається, як правило, у зв'язку з іншими проблемами і майже ніколи не ставиться самостійно. Винятком, мабуть, є праця В. І. Бакштановського «Свобода вибору в конфліктній ситуації» [2].

Свобода вибору є психологічною проблемою, однак вона має і філософський (гносеологічний), і соціально-етичний аспекти. Ми зупинимось, головним чином, лише на її третьому, соціально-етичному, аспекті. Однак попередньо зробимо одне важливе, на наш погляд, зауваження. Якщо у гносеологічному плані свобода вибору розглядається з точки зору детермінованості, обумовленості її об'єктивними законами і можливості свободи вибору, а в психологічному плані з точки зору розкриття «механізму» вибору як психологічного процесу, то в третьому плані вона розглядається у зв'язку з поведінкою людини. Природно, центральне місце в цьому випадку займає моральна поведінка людини. «Саме моральність в першу чергу,— справедливо відзначає В. Давидович,— з'ясовує сам процес прийняття рішення, волі в свободному вчинку» [4, 176].

У нашій літературі поки що немає більш-менш сталого визначення поняття свободи вибору. Нерідко його ототожнюють з поняттями «свобода волі» або «свобода», іноді з поняттям «прийняття рішення». Однак в жодному з цих трьох випадків таке ототожнення неправомірне. Всі ці три поняття стикуються, схрещуються з поняттям свободи вибору, залишаючись за своїм обсягом або ширшими, або вузкими від нього. Не збігаються вони і за своїм призначенням та роллю, яку вони виконують у життєдіяльності людей. В першому випадку таке ототожнення неправомірне, оскільки свобода волі виступає як складовий момент свободи вибору, в основному ж на свободу волі покладається інша задача — філософське (гносеологічне) обґрунтування можливості людиною робити вільний вибір. У другому випадку

ототожнення неправомірне тому, що свобода є фактичною основою для свободи вибору як одиничного духовного акту в поведінці людини і, разом з тим, основою для наступних актів свободи вибору. Що ж стосується третього випадку, то тут прийняття рішення людиною виступає тільки на одному з етапів свободи вибору. Отже, в перших двох випадках поняття свободи вибору вужче в останньому — ширше за своїм обсягом по відношенню до розглядуваних понять.

Таким чином, поняття «свободи вибору» має свій певний зміст. По-перше, свобода вибору є духовним актом діяльності людини. Виникає і проходить він, очевидно, з урахуванням ряду факторів. З одного боку, він пов'язаний із задоволенням певних потреб, інтересів і цілей людини, з другого — самі ці потреби, інтереси і цілі зумовлені об'єктивними умовами, в яких перебуває людина. По-друге, цей духовний акт діяльності людини наділений відносною свободою і спрямований на пошук і прийняття певного варіанту поведінки. По-третє, шукана поведінка повинна відповідати потребам і цілям людини і загальноприйнятим нормам суспільних відносин. Виходячи з цих міркувань, можна дати таке визначення свободи вибору.

Свобода вибору — це об'єктивований соціально-суспільними відносинами акт духовної діяльності людини, спрямований на пошук і прийняття такого варіанту поведінки, яка відповідала б потребам, інтересам і цілям даної людини і загальноприйнятими нормам суспільних відносин.

Особливо велике значення вибір має у конфліктній ситуації. Навіть якщо людина віддає перевагу активній дії чекання — це теж вибір. Що ж стосується питання, вільний даний вибір чи ні, то це залежить від цілого ряду обставин. Очевидно, що не кожен вибір є вільним, за винятком тих випадків, коли людина взагалі позбавлена можливості вибирати, наприклад, у випадку фізичного насильства. Свободним він буде при наявності в крайньому разі наступних фактів: по-перше, якщо людина розуміє ситуацію, що склалася, по-друге, якщо є можливі варіанти поведінки, які відповідають потребам і цілям людини, якщо, нарешті, можливі варіанти поведінки, що узгоджуються з загальноприйнятими нормами поведінки.

Свобода вибору пов'язана тільки з конфліктною ситуацією. Більше того, конфліктна ситуація, як правило, обмежує свободу вибору. Вона «гасить напівтони і напівтіні, не залишає можливості для еклектично-компромісних рішень, крім альтернативного «так» або «ні» [3, 5]. У повсякденному житті частіше зустрічаються звичайні, буденні ситуації, але це не означає, що людина може ставитись до них байдуже. Навіть більш-менш тривала зустріч з другою людиною — це вже нова ситуація, яку необхідно визначити і обміркувати. Більшість вчинків людини, за винятком чисто механічних, є наслідком свідомого вибору

їх, навіть у тому випадку, коли акти вибору набули форми звичок, що не вимагають втручання розуму і волі. Варто людині зустрітися з умовами, що ледь змінилися, як відразу ж вона розпочинає пошук найбільш прийнятної поведінки.

Чому саме варіанту поведінки? Справа в тому, що поведінка, як пише, наприклад, Д. А. Кікнадзе, є «сукупність вчинків, звершених індивідом на протязі життя» [6, 56]. Близьке до цього визначення поведінки дане в короткому словнику з етики. Воно розглядається там як «сукупність вчинків людини, що мають моральне значення, що вершаться нею у відносно тривалий період часу в постійних умовах її життя або таких, що змінюються» [8, 325]. Звідси випливає, що поведінка не є чимось сталим. З одного боку, вона змінюється в часі, з другого — в «просторі».

У побуті, наприклад, поведінка людини нерідко зовсім інше, ніж, скажімо, на виробництві або в суспільних місцях. І все-таки в цілому вона залишається сталою. В цій діалектиці мінливого і сталого криються як труднощі, так і можливості пізнання людини (характер людини, її якості розкриваються через вчинки, в кінцевому підсумку через поведінку). Ось чому, знаючи поведінку людини, можна в загальному вигляді передбачити, який саме вибір вона зробить в тій чи іншій конкретній ситуації.

Це, звичайно, не означає, що так буває завжди. В житті може скластися така ситуація, коли вибір, зроблений людиною, докорінно змінить всю її наступну поведінку. Наприклад, релігійна людина прийшла до висновку, що її релігійні переконання — помилка. В результаті цього вона відмовляється від релігії. Разом з тим змінюється і вся її поведінка (той факт, що людина не зразу, очевидно, прийшла до цього рішення, не змінює суті справи. Десь у процесі довгих пошуків і вагань був вирішальний момент, коли цей вибір завершився).

Моральна поведінка людини — процес складний і суперечливий. Визначається вона в крайньому разі трьома основними факторами: об'єктивними умовами, моральною самосвідомістю особи і психо-вольовою активністю людини.

У першому випадку мається на увазі середовище, умови, в яких перебуває людина. Під впливом середовища і людей вона знайомиться з моральними нормами поведінки, засвоює моральні звички, що переростають потім у моральні потреби.

Під впливом середовища з'являються у неї певні інтереси і цілі. Середовище, суспільство, люди прагнуть прищепити людині такі норми моральної поведінки, виховати такі потреби, пробудити такі цілі, які відповідали б інтересам і цілям самого суспільства. Але суспільство неоднорідне. Людина, насамперед, зв'язана з мікросередовищем, з людьми, що її оточують, і тільки через них із всім суспільством в цілому. Особливо це

характерно для дитячих років, коли посилено формуються моральні якості характеру. Не так просто розібратися людині у всій складності відносин, зрозуміти, що правильно з точки зору загальноприйнятих норм моралі, а що неправильно і т. д.

У другому випадку мається на увазі ступінь свідомості моральності своєї поведінки. Людина може засвоювати моральні норми, звички, інтереси і цілі, не усвідомлюючи їх. Іншими словами, на поведінку людини великий вплив справляє моральна самосвідомість особи. Чим глибше людина розуміє свою поведінку і вимоги до неї з боку суспільства, тим висоморальнішою буде її поведінка. Хоч-так, звичайно, буває не завжди.

У третьому випадку мається на увазі здібність людини слідувати моральним нормам і переконанням, виховувати у себе моральні звички, інтереси і цілі, які відповідали б інтересам суспільства, доводити поставлені перед собою задачі до кінця. Тут багато що залежить від психо-вольових якостей і стану людини, від її активності, вміння переборювати труднощі. «...Історична, соціальна обумовленість поведінки людини,— підкреслюють цей момент В. Іванов і Н. Рибаківа,— не виключають особистої активності, наслідування виробленим переконанням або, навпаки, зради їм» [5, 39].

Але, якщо це так, якщо дійсно існує, з одного боку, зумовленість людської поведінки історичною необхідністю, з другого — відносна свобода у виборі людиною поведінки, то існує, отже, суперечність між свободою поведінки людини і тими обмеженнями, які виражені в моральних нормах на даному етапі розвитку суспільства. Ця суперечність дійсно існує.

Але є і вихід — не «помічати» цієї суперечності, точніше кажучи, не обтяжуватися обмеженнями, що забороняють людині порушувати моральні норми поведінки. Цей вихід виявляється в тому, що людина може усвідомити необхідність виконання моральних вимог і привчити себе виконувати їх добровільно, без зовнішнього і внутрішнього насильства над собою. Обмеження не означає втрату свободи дії. Якби уявити справу таким чином, що обмеження поширюється на людину, тоді б дійсно таке обмеження сприймалось нею як втрата свободи. Оскільки ж обмеження поширюється на всіх людей, то кожний від цього тільки «виграє», якби не було всіх цих обмежень, пише Т. В. Хвостова, сваволя, створена неприборканим егоїзмом кожного, породила б абсолютну несвободу людини [11, 111]. І далі вона додає, що не всяка заборона, навіть якщо вона пов'язана з окремо взятою людиною, звужує її свободу. «...Наявність заборони якоїсь форми діяльності не зменшує мою свободу, якщо я за своїми нахилами, розвитком, обставинами життя не прагну до діяльності цілого роду. І, з другого боку, якщо цього прагнення у мене немає, ліквідація заборони практично не дає мені звільнення» [11, 111—112].

Таким чином, моральні обмеження, якщо вони усвідомлені людиною і якщо вона виробила у собі звичку виконувати моральні норми добровільно, не позбавляють її моральної свободи.

Що ж стосується необхідності усвідомлення своєї поведінки і добровільності виконання моральних норм, без насилля і примусу, — ці ознаки моральної свободи в нашій літературі з етики є загальновизнаними. Так, наприклад, у «Короткому словнику з етики» говориться: «Суб'єктивною стороною моральної свободи є розвиток особистої свідомості людини. Завдяки їй людина стає здатною самостійно без зовнішнього насильства, підкоряючись власному почуттю обов'язку і на свій власний розсуд, робити такі вчинки, які вона вважає найбільш доцільними для суспільства. В цьому випадку зовнішня моральна необхідність перетворюється у внутрішню, суб'єктивну необхідність» [8, 397—398]. Однак, як правило, ще недостатньо приділяється уваги диференційованому підходу до моральних норм поведінки. У літературі, як правило, обмежуються тільки вказівкою на те, що моральна свобода має історичний характер, але цього явно недостатньо. В суспільстві на будь-якому етапі його розвитку співіснують різні норми поведінки: і передові, і відсталі, і прогресивні, і реакційні, що втратили своє прогресивне значення. Перші сприяють розвитку суспільства, другі стримують його. Отже, морально вільна тільки та людина, яка орієнтує свою поведінку на прогресивні норми моральності. На це не раз вказував В. І. Ленін. Особливо характерний у цьому відношенні його виступ на III з'їзді комуністичної спілки молоді [1].

Правильне розуміння моральної свободи має велике теоретичне і практичне значення для аналізу як окремих сторін, так і всієї поведінки в цілому (мотивів вибору, змісту і характеру вчинків, значення їх наслідків для індивіда і т. д.). Ще більше значення воно має для правильного розуміння виховання моральної поведінки особи. Ми часто говоримо, що людина — продукт обставин, що моральна поведінка людини обумовлена, насамперед, суспільними відносинами, моральною необхідністю і т. д. Це, звичайно, правильно. Якщо навіть у звичайній ситуації, незважаючи на «автоматичність» деяких людських дій, поведінка має цілеспрямований характер, тим більше цілеспрямована вона в незвичайних ситуаціях. Перш ніж щось зробити людина обмірковує свій вчинок, зважає всі «за» і «проти» і тільки після цього приймає рішення. Природно, вона прагне при цьому, щоб її інтереси збігалися з інтересами інших людей, у всякому разі вона ніколи не байдужа до того, як вони оцінюють її вчинки і поведінку. І все ж таки люди часто роблять помилки. Чому? По-перше, тому, що людина не завжди може зрозуміти ситуацію, знайти правильну лінію поведінки. В цьому нічого дивного немає. «...І в суспільному житті і в сфері наукового

пізнання дійсності,— відмічає І. В. Бичко,— людина постійно стикається з такими об'єктивними процесами і явищами, які нею ще не освоєні, чинять опір її практичній дії і тому панують над нею [3, 107].

Навіть якщо людина думає, що вона розуміє, якою повинна бути лінія її поведінки в даній конкретній ситуації, це ще не означає, що вона обов'язково зробить все саме так. Людина як біосоціальна істота являє собою єдність взаємопов'язаних між собою, однак різних за характером і виконанням функцій, складних систем: механічної, фізіологічної, психологічної і т. д. Якась з них в силу певних причин може в даний момент бути активнішою і придушити або загальмувати активність інших систем. Тому, перебуваючи в одній і тій же або подібних ситуаціях, людина може реагувати на них по-різному. Цю особливість людської психіки добре підмітив Спіноза. «Різні люди,— писав він,— зазнають з боку одного й того ж об'єкта різних афектів, і одна й та ж людина може в різні часи зазнавати від одного й того ж об'єкта різних афоректів» [10, 116]. Її власна оцінка ситуації і своєї ролі в ній може не збігатися з оцінкою інших людей. «Словом «я»,— пише І. С. Кон,— позначають два різних, хоч і пов'язаних між собою явища: 1/я — як суб'єкт, як діяч, як прогрес і 2/я — як суб'єкт самопізнання. В першому значенні я — це динамічна цільність діяльності і психічних процесів, що їх безпосередньо переживає суб'єкт, незалежно від ступеня свідомості. У другому значенні я — це індивід, яким він бачить себе, яким він відомий самому собі, яким він себе уявляє» [7, 15]. Це друге «я» часто переоцінює або недооцінює себе в ситуації і тим самим затрудняє її вирішення.

Всі ці три питання є кардинальними у вирішенні проблеми моральної поведінки людини. Справа в тому, що моральна поведінка людини залежить від середовища, на наш погляд, не прямо, а опосередковано, головним чином через виховання. Не випадково ж вихідці з одного й того ж середовища різко відрізняються один від одного за своїми моральними переконаннями і поведінкою, хоч за біофізіологічними даними особливої різниці між ними немає.

Соціальне середовище завжди залишається базою визначальних фактів у поведінці людини. Будучи у постійному русі і зміні, вона виступає по відношенню до кожної людини джерелом все нових і нових ситуацій, які вона має вирішити. У їх вирішенні виявляється творчий характер людської діяльності. Нерідко їй доводиться мати справу з новими явищами у суспільному і моральному житті суспільства, наприклад із зародком нових традицій, звичаїв, норм поведінки. Однак, від того як вона поведе себе в даному випадку, багато що залежить від самої людини, від її вміння стримувати свої почуття і настрої, правильно розбиратися у самій собі, не переоцінюючи, але і недо-

оцінюючи себе у складних взаємовідносинах з людьми. Все це не є природженим, воно здобувається людиною в результаті життєвого досвіду, в процесі виховання.

На закінчення слід підкреслити, що свободу вибору слід розглядати завжди конкретно, в певних історичних умовах, в класовому суспільстві враховувати класовий зміст її.

Краткое содержание

В статье рассматриваются различные аспекты понятия свободы выбора, дается определение свободы выбора, раскрывается роль и значение нравственной свободы в поведении человека.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
2. В. И. Бакштановский. Свобода выбора в конфликтной ситуации.— В сб.: На путях строительства коммунизма. Тюмень, 1968.
3. И. В. Бычко. Познание и свобода. М., 1969.
4. В. Давыдович. Грани свободы. М., 1969.
5. В. Иванов и Н. Рыбакова. Что такое этика. М., 1963.
6. Д. А. Кикнадзе. Потребности, поведение, воспитание. М., 1968.
7. И. С. Кон. Личность как субъект общественных отношений. М., 1966.
8. Краткий словарь по этике. М., 1965.
9. Г. В. Мальцев. Социалистическое право и свобода личности. М., 1968.
10. Бенедикт Спиноза. Этика. М.— Л., 1932.
11. Т. В. Хвостова. Свобода как моральная ценность.— В сб.: Моральные ценности советского человека Л., 1968.
12. А. Ф. Шихин. Основы марксистской этики. М., 1961.

СПІВВІДНОШЕННЯ АБСОЛЮТНОГО І ВІДНОСНОГО В СУДОВІЙ ІСТИНІ

Навряд чи якась інша методологічна проблема права привертала до себе таку пильну увагу філософів і юристів, як проблема гносеологічної природи судової істини («абсолютна» судова істина чи «відносна»? Чи вона є те й інше?).

Підвищений інтерес до проблеми судової істини та її гносеологічної природи пояснюється не тільки теоретичною значущістю проблеми і її практичною цінністю, а й певними політичними обставинами. Радянська філософська і правова думка справедливо розцінила концепцію А. Я. Вишинського, який твердив, що результатом судового пізнання є відносна істина (або навіть не істина, а імовірне знання), як спробу теоретично «обгрунтувати» порушення соціалістичної законності, які були в минулому. Борючись проти суб'єктивістських, волюнтаристських поглядів Вишинського, частина радянських філософів і юристів, однак, впала в іншу крайність, висунувши положення про те, що судова істина містить тільки абсолютне, є абсолютною істиною. Нарешті, приблизно з кінця 50-х років стала пробивати собі дорогу третя концепція, згідно з якою (у повній відповідності з діалектичним матеріалізмом) судова істина містить у собі і абсолютне, і відносне [2, 3, 4, 5]. Однак позиція прихильників цієї концепції хвибує певною абстрактністю.

У принципі правильно розв'язуючи питання про характер судової істини прихильники цієї концепції або взагалі не брались за з'ясування тих зв'язків, залежностей, які надають судовій істині відносного (поряд з моментами абсолютного) характеру (наприклад, О. І. Трусов), або обмежувались вказівкою лише на деякі зв'язки (В. Я. Дорохов і В. С. Ніколаєв, автори «Теорії доказовості в радянському кримінальному процесі»). Тим часом завдання полягає якраз у тому, щоб з'ясувати конкретне співвідношення абсолютного і відносного у специфічному виді пізнання, яким є судове пізнання.

Протиставляючи суб'єктивізму буржуазного права концепцію об'єктивної істинності результатів судового пізнання, ми тим самим протиставляємо у даному питанні ідеалізму матеріалізм. Це протиставлення — акт принциповий, необхідний, про-

те недостатній для послідовно наукового розв'язання проблеми істини в суді. Визнати об'єктивно істинний характер людського пізнання і на цьому поставити крапку — значить залишитись на позиціях старого, домарксівського метафізичного матеріалізму з усіма властивими йому недоліками, зокрема з його невмінням з'ясувати співвідношення між абсолютним і відносним у пізнанні. Хиби старого матеріалізму, як відзначали Ф. Енгельс і В. І. Ленін, спритно використовувались ідеалізмом для різного роду спекуляцій — якщо говорити про пізнання, то для спекуляцій, спрямованих проти об'єктивної істини. «Щоб рушити матеріалізм вперед...», — писав В. І. Ленін, — треба вміти діалектично поставити і розв'язати питання про співвідношення абсолютної і відносної істини» [1, 115].

Те ж саме в судовому пізнанні. Мало визнати об'єктивну істинність його результатів. Треба з'ясувати співвідношення між абсолютним і відносним у судовій істині. Без такого з'ясування проблема судової істини не може вважатися розв'язаною з позицій діалектичного матеріалізму, без такого з'ясування зберігається ґрунт для тлумачення цієї проблеми в суб'єктивістському дусі, що зрештою приводить до заперечення самої об'єктивної істини як необхідного результату судового пізнання.

Судове пізнання в основі своїй є пошук, покликаний відповісти на таке питання: чи є досліджувана подія конкретним, одиничним проявом тих соціальних відносин, які в узагальненому, суттєвому вигляді відображені нормою матеріального права? Створюючи норму права, ми йшли від одиничного до загального, від явища до сутності. В судовому дослідженні буває зворотний зв'язок, а саме: рух від пізнаного загального, пізньої сутності до одиничного, до явища з метою ідентифікації сутностей — тієї, яка міститься в даній одиничній події, і тієї, яка відображена нормою права. Звичайно, це лише принципова схема пізнання. Насправді справа значно складніша, бо явище багатосуттєве. Тому на практиці доводиться ідентифікувати ряд сутностей (склад злочину, форми вини, певні моменти загальної частини КК або ЦК та ін.) та до того ж ідентифікувати в різних поєднаннях.

У цьому зв'язку не можна не відмітити поширеної помилки, яку допускають деякі автори при обґрунтуванні можливості пізнання істини судом. Звичайно при цьому посилаються на позитивне розв'язання діалектичним матеріалізмом другої сторони основного питання філософії. У даному разі таке посилення безпредметне, бо, ствердно відповідаючи на питання, чи пізнаний світ, діалектичний матеріалізм має на увазі пізнання ще не пізнаного, тоді як у суді відбувається встановлення буття сутності, раніше вже пізнаного і тому відображеного нормою права. Якщо конкретне судочинство не може з тих чи інших причин встановити істину, то ця обставина аж ніяк не є

свідченням принципіальної неможливості для суду встановити істину взагалі. Прикладне пізнання відрізняється від науково-теоретичного, оскільки його мета — відкривати не нові сутності, їх зв'язки, а використовувати наявні знання. Якщо говорити про кримінальне судочинство — викорінювати суспільно небезпечні дії.

Розуміння сутності судового пізнання як процесу ідентифікації сутностей дозволяє відмежувати даний вид пізнання від інших видів. Думається, що судове пізнання відрізняється від інших видів пізнання принаймні в таких відношеннях:

— від теоретичного пізнання, призначення якого полягає в тому, щоб відкривати нові сутності, їх зв'язки, нові закономірності, — як практичне або прикладне пізнання, покликане виявити в конкретному явищі наявність (чи відсутність) уже пізнаних сутностей;

— від інших видів прикладного пізнання (наприклад, лікарського) як вид пізнання, з допомогою якого явища, в одиничному відшукується тільки така сутність, таке спільне, яке відображене нормами права;

— від інших видів правового пізнання (наприклад, адміністративного) — як такий вид пізнання, який здійснюється в специфічній, а саме — процесуальній формі. Не розкриваючи тут мети і змісту правового регулювання процесу судового пізнання оскільки це не входить в наше завдання, необхідно підкреслити, що в інтересах достовірного встановлення істини процесуальна форма встановлює таку процедуру судового пізнання, при якій суд завжди досліджує не наявне явище, а минуле, яке підлягає відновленню.

Із специфіки судового пізнання випливає, що в пізнавальній діяльності суду може бути виділено дві стадії (або ступені, частини): а) відтворення явища та б) ідентифікації деяких сутностей, які містяться в даному явищі, з сутностями, схопленими нормами матеріального права. Ці стадії лежать в основі «розподілу праці», який існує в суді між особами, що відтворюють явища, і особами, що ідентифікують сутність, наприклад між експертом і судом. Відмінність між вказаними стадіями чітко фіксується судовим вироком — його описовою і результативною частинами, з яких перша відтворює явище, друга — фіксує факт ідентифікації сутностей.

У вигляді загального правила можна твердити, що абсолютним у судовій істині буде все те, що встановлює належність досліджуваного об'єкта до матеріальної субстанції. Ця належність встановлюється з допомогою істинної констатації буття об'єкта. Констатуючи буття, ми тим самим визначаємо, що об'єкт «був», «мав місце», що це — не плід фантазії, а «кусок» об'єктивної реальності, і в цій своїй якості він виступає як абсолютне. Але констатувати буття об'єкта, значить встановити

його просторово-часову характеристику, оскільки простір і час — основні форми буття матерії. Отже, констатація буття об'єкта виступає, насамперед, як визначення його просторово-часових координат.

На різних стадіях судового пізнання об'єкт констатації буде різним. У процесі відновлення явищ об'єктами констатації будуть його (явища) сторони, властивості, відносини — той складний і строкатий матеріал, з якого в перспективі має бути зроблений висновок про наявність чи відсутність у даному явищі сутностей. Звичайно відмічають, що констатація буття об'єкта хоч і необхідний, проте дуже бідний ступінь пізнання. Це, безперечно, так. Проте в судовому пізнанні цей ступінь відіграє першорядну роль, бо без відтворення буття явища немислима ідентифікація сутностей, яка складає мету судового дослідження. Зрозуміло, що констатація буття тих чи інших об'єктів пролизує діяльність слідства і суду і знаходить своє відображення в таких процесуальних діях, як огляд, експертиза, допит свідків, інакше кажучи, доказовість гносеологічно є не що інше, як процес констатації буття цілого і його частин.

Значення абсолютного на цій стадії судового пізнання навряд чи можна переоцінити. Воно відіграє роль опорних пунктів, використовуючи які, ми пізнаємо сутність. Не можна, проте, абсолютизувати абсолютне. Всякий доказ, тобто всяка істинна констатація буття об'єкта, несе в собі абсолютне, але не всяке абсолютне є доказ. Перед нами два істинних судження: «Постріл мав місце о 12. 03 з вікна 4-го поверху будинку номер 15» і «Постріл мав місце між 12 і 13 годинами з протилежного боку вулиці». Оскільки обидва судження істинні, просторово-часова характеристика в обох випадках абсолютна. Очевидно разом з тим, що ступінь точності констатації буття в них різний. Може бути, що в рамках однієї справи нас може влаштувати перше і не влаштувати друге, хоч воно, друге судження, теж абсолютне.

Отже, вирішити абстрактно, який ступінь точності необхідний, неможливо. Можна лише сказати, що в принципі бажаний найбільший ступінь точності констатації, до того і прагнуть слідчі і судді, проте вказати заздалегідь, який саме, не можна. Це можуть бути і метри, і кілометри, і години, і місяці. Все залежить від характеру досліджуваного явища. Тому вислів типу «абсолютно точно» не тільки не прояснює, а, навпаки, лише затемнює справу. Якщо «точно» вживається як синонім «істинного», то «абсолютне» тут ні до чого. Воно виступить неодмінно, якщо об'єкти констатовані істинно. Якщо ж слово «точно» покликане характеризувати якийсь граничний ступінь точності, то це взагалі позбавлено змісту, оскільки такої межі не існує.

Стосовно ідентифікації сутностей абсолютним буде висно-

вок суду про те, що досліджувана подія є конкретний прояв відомих сутностей, відображений нормами права. Гносеологічно цей висновок означає знову-таки не що інше, як констатацію буття відомої сутності, що проявилася конкретно. І цього висновку суду, тобто істинного судження про те, що тут мала місце суспільно небезпечна дія, вчинена навмисно і т. д., не можуть змінити ніякі майбутні обставини.

Як тільки ми визнали об'єктивно істинний характер результатів судового пізнання і встановили ті моменти, які виступають в даному пізнанні як абсолютне, особливого інтересу і особливої значущості набуває проблема відносного в судовій істині як проблема умов, зв'язків, відносин, що формують цю істину.

Відносність судової істини принаймні проявляється:

В неповноті судового пізнання. Предмет пізнання в суді — одинична подія, явище, з якого ми прагнемо дізнатись про сутність її ідентифікації з сутністю, відображеною нормою права. Але сутність бідніша за явище, її пізнання не вимагає пізнання явища вичерпно. Те ж саме в суді. У процесі встановлення сутності значна частина індивідуально-особливих моментів залишається поза рамками судового дослідження. Ми пізнаємо індивідуальне лише в таких межах, які необхідні для встановлення сутності. До того ж завдання полягає в тому, щоб дізнатися про всі сутності, які нас цікавлять. Ці межі визначаються об'єктивною діалектикою явища і сутності, а не «розумом» судді, як нерідко пишуть. Ще більшою помилкою є поширене уявлення, нібито явище (подія) пізнається в суді «повно і всебічно з усіма її індивідуальними особливостями». Це, звичайно, не так. І вимога ст. 14 Основ має на увазі аж ніяк не повноту індивідуальних моментів.

В залежності результатів судового дослідження від норми права, від системи права в цілому. Якщо судове дослідження в основі своїй є ідентифікація сутностей, то з цього випливає, що воно ведеться лише остільки і лише в таких межах, оскільки і в яких межах це диктується нормою матеріального права. Якщо норма права неправильно узагальнює соціальні відносини і кваліфікує як злочин таке діяння, яке об'єктивно не має суспільно небезпечного характеру, або, навпаки, не вважає за злочин те, що насправді є таким, то в обох випадках правосуддя битиме мимо цілі, а його висновки не матимуть характеру об'єктивних істин.

Істинність результатів судового дослідження перебуває у прямій залежності від істинності норми матеріального права. Без урахування цієї залежності не можуть бути зрозумілими ні соціальний зміст, ні обсяг, форми і методи судового дослідження, не можуть бути правильно оцінені його кінцеві результати. Конкретне судове дослідження може бути проведене бездоган-

но, сутності, відображені нормами матеріального права, можуть бути встановлені вірогідно, і все-таки висновки суду не будуть об'єктивною істиною. Це може статися в тому разі, якщо норма матеріального права не відображає об'єктивних закономірностей, потреб розвитку суспільства, не є, отже, об'єктивною істиною. На відміну від соціалістичного суспільства, де суперечності між об'єктивними законами і нормою права є винятком, бо тут інтереси трудящих і визначуваний ними зміст права збігаються з об'єктивним розвитком суспільства, в умовах капіталізму така суперечність є правилом. Висновки буржуазного суду завжди є не більше, ніж «юридична істина», бо ці висновки відповідають таким нормам права, які не тільки не відображають об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, а, навпаки, разом з іншими реакційними елементами капіталістичної надбудови гальмують прогрес суспільства. На практиці це виглядає так, що об'єктивно прогресивна діяльність комуністів Західної Німеччини в кривому дзеркалі боннської юстиції виявляється суспільно небезпечною, тоді як діяння справді суспільно небезпечні (наприклад, підступи реваншистів) такими не визнаються.

Отже, об'єктивна істинність норми права (і системи права в цілому) — дуже важлива попередня умова істинного судового пізнання. Значить, для того, щоб у суді була досягнута істина, ми зобов'язані йти не тільки по лінії поліпшення судочинства, а й по лінії удосконалення норм матеріального права, які повинні адекватно відображати об'єктивні закономірності, потреби розвитку нашого суспільства.

Отже, істинність результатів судового дослідження перебуває в прямій залежності від істинності норми права. В цьому разі на питання, чи є вирок істиною, може бути дана така відповідь: так, якщо він відповідає істинній нормі права. Врахування цієї залежності набуває в наші дні особливої значущості у зв'язку з такими обставинами: а) боротьбою партії проти суб'єктивізму в усіх галузях суспільного життя, у тому числі — в галузі права; б) появою сучасних математичних і кібернетичних методів дослідження, які дозволяють створювати норми права на дійсно науковій основі.

Відносність судової істини проявляється у відносності критерію практики, який за самою природою, поряд з абсолютним, неминуче дає нам відносне — конкретне невичерпне знання.

Із специфіки судового пізнання випливає, що критерій практики тут повинен розглядатися двояко: а) як ті сторони, моменти відтворюваного явища, що виступають у вигляді доказів, на основі яких робиться висновок про наявність чи відсутність у явищі, яке пізнається, відомих сутностей; б) як соціальна ефективність норми права.

Обидві сторони критерію взаємообумовлені, взаємозалежні. Не те або інше, а й те, й інше. І в кожному разі ми дістаємо і

абсолютне як вираження субстанціональної сутності досліджуваного, і відносно як конкретне невичерпне знання.

Таким чином, істинність результатів судового пізнання перевіряється (або встановлюється) не тільки «фактичними обставинами», а й цілою системою державних заходів, покликаних визначити соціальну ефективність норми права. Отже, твердити з повною підставою, що висновок суду є об'єктивна істина, ми можемо лише тоді, коли в суді доведена правильність цього висновку, а в масштабі всього суспільства встановлено, що норма правильного відображає об'єктивні закономірності суспільного розвитку.

Краткое содержание

Статья посвящена методологическим вопросам права, прежде всего — проблеме судебной истины. Дается трактовка судебного познания как процесса идентификации сущностей, выявляется специфика судебного познания, проводится анализ абсолютного в судебной истине и др. Дается критика ошибочных представлений по ряду моментов исследуемой проблемы.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
2. В. Я. Дорохов, В. С. Николаев. Обоснованность приговора в советском уголовном процессе. М., 1959.
3. А. И. Трусов. Основы теории судебных доказательств. М., 1960.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая. М., 1966.
5. Материалы симпозиума, посвященного вопросам объективной истины. Вестник Московского университета. Серия VIII. Экономика, философия, 1963. № 4 и др.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СМИСЛ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИ»

Методологічним проблемам у період активного розгортання соціологічних досліджень та інтенсивної роботи в розвитку соціологічної теорії належить провідна роль.

Зупинимось на з'ясуванні змісту поняття «соціалізація особи» і характеристиці дефініцій даного поняття в марксистській і буржуазній соціології. Від наукового розуміння об'єктивного змісту, внутрішньої структури цього поняття залежить правильність вирішення проблем, які стосуються різних сторін і процесів суспільного життя та особи. Це також обумовлено і тим методологічним значенням, яке має дане поняття для інших наук, що вивчають людину і суспільство, зокрема для психології, педагогіки.

Немає потреби доводити, що поняття, категорії і принципи в науці виникають в результаті творчої функції людського розуму. В свою чергу, вони служать «основою синтетичної діяльності мислення» і спрямовують «рух думки не від знака до знака, а від одного поняття до іншого, яке глибше і всебічно охоплює об'єкт» [5, 173—174]. Кожне наукове визначення у стислій логічній формі відображає суть певного класу явищ або процесів, що відбуваються в об'єктивній дійсності, та вказує шляхи їх дальшого дослідження, тобто понятійний апарат має об'єктивний зміст і здатний забезпечити успіх нашої практичної та теоретичної діяльності.

Будь-яка теоретична система будується на основі певної структури понять, категорій. Зміст їх відображає рівень досягнень науки свого часу. Зміна рівня теоретичного знання потребує зміни категоріального та понятійного апарату, а також можливо дещо іншої інтерпретації існуючих категорій і понять. Зміна рівня теоретичного знання залежить від міри, глибини охоплення людською думкою зв'язків об'єктивного світу, розкриття таємниць природи і суспільства. В. І. Ленін підкреслював: «Утворення (абстрактних) понять і операції з ними уже включають в собі уявлення, переконання, свідомість закономірності об'єктивного зв'язку світу» [3, 164]. Однією і тією ж системою категорій і понять неможливо користуватися вічно.

Визначення поняття підпорядковується загальній гносеологічній закономірності і має двояку спрямованість: являє собою підсумок попереднього розвитку знання людини, а також — вихідний принцип його дальшого руху. Дефініція поняття «соціалізація особи» також підпорядковується цій загальній гносеологічній закономірності.

Розглянемо існуючі визначення поняття «соціалізація особи» і спробуємо розкрити сутність процесу соціалізації під кутом зору їх методологічної спрямованості.

Насамперед, слід відзначити той факт, що в нашій соціологічній літературі питанню соціалізації особи приділяється надто мало уваги. На наш погляд, таке ставлення до даної проблеми несправедливе, оскільки вона включає цілий комплекс важливих питань. Це — залучення індивіда до суспільного життя, утвердження себе як особи, соціальні зміни у процесі розвитку особи, розвиток індивідуальності, вплив соціалізуючого індивіда на колектив, збільшення його контактів з іншими людьми, взаємозв'язок і солідарність індивіда та груп і т. д.

Для розкриття теми даного дослідження необхідно з'ясувати не тільки зміст самого поняття «соціалізація» та його основні функції, але й докладніше розкрити сутність самого процесу соціалізації особи. Для цього коротко зупинимося на характеристичі деяких буржуазних визначень поняття «соціалізація особи», розкриємо їх сутність і визначимо ставлення до них.

Визначне місце у зарубіжній немарксистській літературі займає вчення про соціалізацію особи. Провідними теоріями в буржуазній філософській та соціально-психологічній думці є фрейдизм, неофрейдизм, біохевіоризм і структурно-функціональний аналіз.

Які основні методи використовують буржуазні соціологи і психологи для визначення поняття «соціалізація» та як вони розкривають сутність даного процесу?

У буржуазній соціології та психології використовується так званий «описовий» метод визначення поняття «соціалізація», тобто дане поняття трактується довільно, і кожний теоретик включає в нього риси і ознаки, які він вважає найбільш важливими і допустимими для його теорії. Таке ставлення до дефініції «соціалізація» найчастіше пояснюється боязню і неприязню до широких абстрактно-теоретичних визначень та узагальнень. Це викликає суб'єктивізм іншого порядку — операціоналізм. Наприклад, прихильники і послідовники фрейдизму, розглядаючи процес поступової соціалізації людини, беруть за вихідне особливості раннього розвитку дитини в сім'ї та структуру особи за Фрейдом (Воно, Я, Зверх-Я). Теорія особи Фрейда однобічно фіксує увагу на внутрішньому динамізмі особи, абсолютизує суперечності, між свідомим «Я» і несвідомим «Воно», яке в кін-

цевому результаті виявляється визначальним, бо «Воно» значно сильніше, ніж «Я» і «Зверх-Я». Таким чином, «індивідум уявляється нам,— пише З. Фрейд — як непізнане і несвідоме Воно, яке поверхово охоплене «Я» [9, 20—21].

Первинні імпульси, що зосереджуються у «Воно», незмінні і виявляються джерелом розвитку особи, а вплив суспільства зводиться лише до придушення природжених імпульсів і потягів. Незмінні інстинкти є, за Фрейдом, єдиним джерелом людської поведінки, а суспільство придушує їх. Отже, весь процес соціалізації особи є конфліктним, в ньому особа виступає як утверджуюче себе начало, а суспільство — як агресор. Суспільство сприяє нівелюванню особи, пригнічує її, припинює. В суспільстві людина втрачає себе, стає автоматом. У неї поступово «Припинюється також інтелектуальна діяльність завдяки причетності людини до натовпу»,— підкреслює З. Фрейд [10, 13]. Людина, яка соціалізується, опускається на кілька східців нижче по сходинках цивілізації, стає варваром, виявляє нахил до свавілля, буйства, люті, тобто вплив соціального оточення на людину має негативний характер, але величезну силу і вирішальне значення для дальшого формування особи у процесі соціалізації має ранній інфантильний досвід. Фрейдівська концепція особи побудована на основі хибної інтерпретації здобутих психоаналітичним методом фактів. Його психоаналітичний метод виник як засіб пояснення і лікування невротичних симптомів, але пізніше був поширений також на пізнання нормальної психіки і перетворився в біологізаторську концепцію особи, а згодом в метафізичну філософську систему.

Якщо фрейдизм, а пізніше до деякої міри і нсофрейдизм, заперечували роль соціального оточення у формуванні особи, то біхевіоризм занадто однобічно і механістично підкреслює його універсальну роль у процесі соціалізації особи. Прихильники біхевіоризму протиставляють свої концепції матеріалізму, і незважаючи на незгоди, які між ними виникають, тяжіють до одного філософського напрямку — позитивізму.

Так, відомий американський учений Т. Шибутані у роботі «Соціальна психологія» намагається розібрати і вирішити ряд важливих питань, що тісно зв'язані з складним і суперечливим процесом соціалізації особи. Насамперед, Т. Шибутані пропонує розглядати соціалізацію особи «як процес розвитку, що продовжується протягом всього життя людини» [11, 386].

У процесі соціалізації Шибутані особливо виділяє етап раннього дитинства, оскільки в дитинстві найяскравіше виявляється гнучкість людського організму, пластичність його психіки. У дитячі роки формується основа для наступної соціалізації. Якщо ж дитина з ранніх років позбавлена людського середовища, то в подальшому вона буде не здатна до соціалізації. Заслуга автора «Соціальної психології» в тому, що він не обмежує

процес соціалізації раннім дитинством, а розглядає його як процес, що здійснюється протягом всього життя.

Визначення ж поняття «соціалізація» у Шибутані якраз і є зразком «описового» методу, поширеного у буржуазній соціології. Так, у параграфі «Вступ до символічного оточення», де йдеться про символічну комунікацію та її роль у придбанні конвенціональних значень, Шибутані дає таке визначення соціалізації: «Соціалізація — це безперервний процес комунікації, в ході якого новачок вибірково вводить в свою систему поведінки ті шаблони, які санкціоновані групою» [11, 404].

Нам здається неправомірним зведення процесу соціалізації лише до «безперервного процесу комунікації», адже комунікація передбачає односторонній зв'язок, тобто повідомлення, які одержує індивід від певної соціальної групи. Цікаво звернути увагу на таку сторону у визначенні, як вибірковість індивіда в процесі засвоєння тих шаблонів, традицій, які склалися в групах. Це уже до деякої міри передбачає активність особи в процесі соціалізації. Але процес соціалізації зведено Шибутані тільки до комунікативного процесу. Виходячи з цього, активність особи розуміється ним як пасивна активність, тобто тільки як вибіркове відношення до того потоку інформації, який надходить від групи, і відсутність зворотного зв'язку та впливу.

Але Шибутані не послідовний в своїх теоретичних викладах. Так, далі він дає іншу дефініцію «соціалізація», підкреслюючи, що «соціалізацію, як і мотивацію, можна пояснювати з точки зору пристосувальних тенденцій, які притаманні живим організмам» [11, 409]. І якщо в попередньому визначенні соціалізації виділяє вибірковість у системі засвоєння шаблонів, то в даному визначенні процес соціалізації являє собою неперервний процес адаптації живого організму до навколишнього середовища. З даного визначення не зрозуміло: чи властивий процес соціалізації тільки людському живому організму, чи взагалі будь-якому живому організмові. Людині, з її фізіологічним і психічним складом, властивий процес адаптації, але «сутність» окремої особистості «становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість» [1, 228].

Підхід з позицій соціального біхевіоризму до процесу соціалізації особи формулює справді важливу задачу: відшукати об'єктивні основи поведінки, вчинків і дій особи у процесі соціалізації. Але порочним є само розуміння «об'єктивна основа». До об'єктивної основи прихильники біхевіоризму відносять такі фактори поведінки, які не можна віднести до «суб'єктивного» моменту. Іншими словами, об'єктивну основу соціальної діяльності людей намагаються відшукати інтегруванням об'єктивних основ поведінки індивіда. Слід відзначити, що такий підхід до проблеми соціалізації та односторонню інтерпретацію «об'єктив-

ного» піддавали критиці не тільки марксисти, але й деякі буржуазні соціологи.

Так, відомий американський соціолог Т. Парсонс відмічає, що всю складність реальних соціальних зв'язків людини неможливо вивчити однопланово, «нерозумно прагнути проводити складні аналізи динамічних процесів, коли не з'ясовано чітко характер структурних елементів орієнтацій, що становлять основу тієї системи, в межах якої відбувається даний процес (соціалізації.— *Л. С.*), який обумовлює характер самої соціальної ситуації» [8, 26]. Сам же процес соціалізації Парсонса полягає у «здібності індивіда грати соціально значимі ролі» [8, 26]. Таке визначення соціалізації дає можливість зробити висновок, що індивід має можливість виконувати кілька ролей у процесі своєї соціалізації і що тільки через ці свої різні ролі «цей індивід, як особа, бере участь у процесах соціальної взаємодії» [8, 30]. У Парсонса ми не бачимо різниці між об'єктивними і суб'єктивними процесами. Крім того, сама соціальна система, за Парсонсом, складається із ролей, які «організуються і з'єднуються, щоб утворити колективи, а останні, в свою чергу, керуються все вищими й вищими порядками узагальнених інституціоналізованих норм. На вершині системи знаходиться суспільство...» [8, 30].

Таким чином, за Парсонсом, процес соціалізації являє собою «неперервний ряд», який зв'язує «низ (низ моделі соціальної системи базується у Парсонса на людському індивіді як фізичному організмі.— *Л. С.*) та вершину моделі (на ній знаходиться суспільство як цілісна система.— *Л. С.*)» [8, 59].

Парсонс, розрізняючи рівні соціалізації особи залежно від її віку та рівня структурної організації, намагається подолати вплив психологічних ідей. Але ця спроба марна. Його намагання показати залежність структури особи від соціальних факторів всякого суспільства по суті обмежується лише аналізом психічного стану особи. Парсонс аналізує процес соціалізації особи з тих же методологічних позицій, що й представники фрейдизму та неофрейдизму.

Погляди представників функціональної школи в соціології ґрунтуються, головним чином, на методологічних принципах позитивізму. Звідси і невизнання причинної залежності праці як першопричини самої можливості виникнення людини та процесу її соціалізації, зведення змісту відношень поміж індивідами, індивідами і соціальними групами лише до виконання певних ролей. Потреби людей, їх інтереси та бажання є основним внутрішнім джерелом процесу соціалізації. Насправді ж самі інтереси, бажання, потреби обумовлюються економічними відносинами між людьми.

У працях радянських філософів і соціологів, а також у творах зарубіжних філософів-марксистів домінуючою є діаметраль-

но протилежна точка зору на «природу форм і засобів соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп у процесі соціалізації» [6, 180].

Проблеми людини завжди були в центрі уваги марксизму-ленінізму. Змінювались лише форми, в яких ці проблеми стояли в різні історичні періоди. І така постановка проблеми особи, як процес її соціалізації, є не «моду» чи захопленням, а диктується потребами суспільного прогресу.

Поняття «соціалізація особи» все частіше починає вживатися в радянській та зарубіжній марксистській соціологічній, психологічній та педагогічній літературі. Це обумовлено тим, що в наш час особлива увага приділяється проблемі формування все-сторонньо і гармонійно розвиненої особи та визначенню місця і ролі людини в суспільстві. Для здійснення цієї задачі необхідні філософські і соціологічні дослідження не тільки закономірностей формування особи, її індивідуальності, а й процесу її соціалізації.

Завдання марксистської соціології полягає в тому, щоб побудувати програму досліджень процесу соціалізації особи, розробити діалектико-матеріалістичну методологію. Це можливо тільки на основі діалектико-матеріалістичного розуміння процесу взаємодії соціального оточення і особи. Але серед різноманітних відношень і зв'язків особи класики марксизму-ленінізму виділили найбільш суттєві — трудову діяльність, політичну та суспільну активність. Це — факт першорядного методологічного значення.

Тільки включення людини до діяльності сприяє освоєнню нею умов і суспільних відношень, традицій, звичаїв. Через діяльність можлива соціалізація особи. Як відмічають Х. Хієш і М. Форверк, соціалізація — це такий процес, в якому людина, внаслідок своєї активної взаємодії з соціальним середовищем, стає людиною, особою [14, 60]. У такому розумінні процесу соціалізації особливо підкреслюється активна роль людини як суб'єкта діяльності і пізнання. Хієш і Форверк відмічають той факт, що тільки в людському середовищі індивід стає особою. З даного визначення соціалізації можна зробити висновок, що процес соціалізації особи обмежується відношенням соціальне середовище — особа. Але ж коли простежити за дальшим ходом думок Хієша і Форверка, то стає зрозумілим, що процес соціалізації вони розуміють ширше, включаючи до нього не тільки відношення соціальне середовище — особа, але й організм — навколишній світ, суб'єкт — об'єкт.

На наш погляд, таке трактування процесу соціалізації особи є занадто широким. Його треба розуміти як взаємодію систем соціальне середовище — особа. Польський соціолог Я. Щепанський головними рисами соціалізації визнає ті впливи соціального середовища, які «залучають індивіда до участі у суспіль-

ному житті, навчають його розуміти культуру, поведінку в колективах. [12, 51]. Такий підхід до проблеми соціалізації нам імпонує. Але ми не згодні з тим визначенням, яке дає польський соціолог. Він пише, що соціалізація — «це процес формування особи дитини і пристосування її до життя у спільності на основі її навчання і залучення до культури, який дає дитині змогу зрозуміти цю культуру і свідомо діяти в її межах» [12, 50].

Згідно з цим визначенням соціалізація особи — це процес, який притаманний тільки одному періоду в розвитку особи, а саме — дитинству. Але Я. Щепанський не обмежується тільки таким визначенням поняття «соціалізація». У статті «Філософська і соціологічна концепція людини» він відзначає, що соціалізація — це «регулювання потягів та нахилів, засвоєння цінностей, зразків поведінки і т. ін., опанування нагромадженої соціальної спадщини, яку індивід застає навколо себе після народження» [13, 121].

Серед радянських філософів слід виділити точку зору І. С. Кона і Б. Д. Паригіна, близьку до точки зору Я. Щепанського.

Так, згідно з І. Коном, процес соціалізації — це «засвоєння індивідом соціального досвіду, в процесі якого створюється конкретна особа» [4, 22].

Б. Д. Паригін дає таке визначення «Процес соціалізації — входження в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння певних соціальних ролей і функцій» [7, 124]. Радянські філософи вирішують проблему соціалізації особи з діалектико-матеріалістичних позицій, виділяючи вирішальний фактор у даному процесі — соціальне середовище. Позитивним у цьому розумінні соціалізації особи є також те, що даний процес не обмежується якимось періодом розвитку особи, а розглядається як неперервний. Його повторює кожен окремий індивід слідом за своїми попередниками, бо «історія окремого індивіда аж ніяк не може бути відірвана від історії попередніх або сучасних йому індивідів, а визначається нею» [2, 419].

Таке вирішення проблеми докорінно відрізняється від буржуазного, в якому процес соціалізації обмежується або раннім періодом розвитку людини (дитинством), або увага концентрується на проблемах соціалізації молоді (в більшій мірі на студентській молоді, бо вона однорідніша і значно легше піддається вивченню). Проблема соціалізації особи розглядається соціологами-марксистами тільки в зв'язку з соціальною структурою суспільства, через діяльність особи. Це — заслуга як радянських соціологів, так і соціологів-марксистів інших країн. Але слід відзначити й недоліки.

Перш за все, це те, що в існуючих визначеннях поняття «соціалізація особи» підкреслюється, виділяється лише одна сторона взаємодії особи і соціального середовища, а саме: засвоєння

привласнення, пристосування. Але ж є й інша сторона — активність особи. Адже людина розвивається як особа не стільки в міру засвоєння, привласнення, скільки в міру зміни суб'єктом навколишньої дійсності. Карл Маркс відмічав, «що обставини в такій же мірі творять людей, в якій люди творять обставини» [2, 35].

Отже, соціалізація — це поняття, яке виражає взаємозв'язок впливу соціального середовища і неперервного процесу активного включення особи, що розвивається, в діяльність, соціальну систему людських відношень. Це визначення дає нам змогу зрозуміти соціалізацію особи як неперервний процес, що не обмежується віковими стадіями розвитку людини і починається з перших хвилин життя дитини, передбачає активність людини, вплив не тільки соціального середовища на розвиток особи, але й активну роль людини та вплив її на колектив, зміну особою навколишнього середовища (як соціального, так і природного). Тільки включення в діяльність та соціальну систему людських відносин сприяє освоєнню особою культури, відносин, що склалися в даному суспільстві.

Процес соціалізації, як вказувалося вище, відбувається у взаємозв'язку впливу соціального середовища на особу та її активність. Але цей взаємозв'язок необхідно зрозуміти не як просте механічне переплетіння, а як діалектичний процес. Крім того, слід відмітити, що ці дві сторони процесу соціалізації не рівнозначні. Визначальною в ньому є вплив соціального середовища на особу. Тому, розглядаючи процес соціалізації особи, ми виходимо з положення марксизму-ленінізму, що не особистість визначає соціальні умови, а, навпаки, суспільні відносини визначають суть особистості. Вивчення процесу соціалізації особи радянськими вченими і вченими-марксистами за рубежом базується на основних методологічних принципах марксистської соціології.

Краткое содержание

Человеческие проблемы всегда находились в центре внимания марксистской философии. Менялись лишь формы, в которых эти проблемы вставали в различные периоды. Такая постановка проблемы личности, как процесс ее социализации, не является «модой» и увлечением, а диктуется потребностями общественного прогресса.

В статье анализируется понятие «социализация личности», раскрывается сущность процесса социализации, дается критика некоторых буржуазных теорий социализации личности, методологической основой которых является позитивизм и прагматизм. Рассматриваются определения социализации, дано опре-

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 38.

4. И. С. Кон. Социология личности. М., 1967.
5. П. В. Копнин. Логические основы науки. К., 1968.
6. Г. В. Осипов. Современная буржуазная социология. М., 1964.
7. Б. Д. Парыгин. Социальная психология как наука. Л., 1967.
8. Социология сегодня. М., 1965.
9. З. Фрейд. Я и Оно. Л., 1924.
10. З. Фрейд. Психология масс и анализ человеческого «Я». М., 1925.
11. Т. Шибутани. Социальная психология. М., 1969.
12. Я. Щепаньский. Элементарные понятия социологии. М., 1969.
13. Я. Щепаньский. Философская и социологическая концепция человека.— «Философские науки», 1969, № 5.
14. Н. Hiebsch M. Vorweg. Einführung in die marxistische Sozialpsychologie. Berlin, 1968.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ І РОЗВИТОК ОСОБИ КОЛГОСПНИКА

Формування духовного багатства особи визначається умовами всього суспільного життя людей. Їх вплив на розвиток, становлення особи, її потреб, інтересів є, безумовно, домінуючим фактором. Це — вихідний принцип марксистського розуміння особи та її духовної суті.

Але визначальний вплив всього суспільного життя на формування людини проявляється через особливе, одиничне, через мікроумови життя індивіда. «Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме» [2, 347].

Вплив загальних закономірностей на розвиток духовної суті особи проявляється не прямо, а опосередковано, змінюючись через специфіку конкретних умов і обставин, які, впливаючи на особу, формують її свідомість, індивідуальні особливості. Обидва ці фактори діалектичні, діють в єдності, в якій головна роль належить суспільству в цілому. Це передбачає в процесі вивчення особи необхідність урахування єдності загальних і особливих умов її становлення.

Підкреслюючи важливе значення конкретних умов життя для розвитку особи, В. І. Ленін писав, що помисли і почуття особи «впливають необхідно з даного суспільного середовища, яке служить матеріалом, об'єктом духовного життя особи і яке відбивається в її «помислах і почуттях» з позитивного або негативного боку...» [1, 368].

Таким чином, суспільне буття, визначаючи становлення духовних якостей особи, так чи інакше проявляє свою суть в кожній із сфер суспільного життя і в кожній із соціальних груп.

Для колгоспників це, насамперед, існуючі в даному господарстві умови, організація, оплата праці, система ідеологічного та культурного впливу на особу, рівень організації побуту, сільські побутові традиції тощо [8, 459].

Побут, будучи важливим структурним елементом суспільних відносин, є сферою формування особи не сам по собі, а як невід'ємна частина суспільства, як носій, конкретний прояв всієї сукупності суспільних відносин. У зв'язку з цим дослідження со-

ціально-побутового середовища колгоспного селянства дає можливість простежити загальні тенденції формування і розвитку особи в соціалістичному суспільстві з урахуванням конкретних «економічних і соціально-культурних умов, виникаючих труднощів і протиріч» [9. 67].

Під соціально-побутовим середовищем розуміється вся сукупність матеріально-побутових і духовно-побутових факторів, що постійно оточують людину. Вивчення соціально-побутового середовища трудівників колгоспного села, особливо його духовно-побутових умов, показує, що воно дуже неоднорідне.

Простежимо специфіку міжособових відносин соціально-побутового середовища села, можливостей спілкування між людьми і їх роль у становленні духовних якостей особи колгоспника.

Відомо, що серед таких раціональних форм використання вільного часу, як відвідування театрів, кіно, лекцій, навчання і т. д., велике значення мають відносини, основним змістом і метою яких є встановлення, розвиток міжособових людських відносин, контактів, дружнє спілкування, бесіда і т. п. Спілкування в побуті відіграє важливу роль в житті людини, в розвитку її індивідуальності. Потреба людини в живому спілкуванні є проявом її суспільної природи. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що розвиток індивіда зумовлений розвитком усіх інших індивідів, з якими він має прямі або посередні стосунки. Багатство і різноманітність духовного життя людей завдяки спілкуванню стає досягненням кожної людини, створює багатство внутрішнього світу її ідей, почуттів, інтересів.

А по відношенню до сільського населення це має особливе значення. Тут, на відміну від міста, порівняно невелика і постійна кількість населення з року в рік зв'язана між собою і на виробництві, і як сусіди, і як родичі. Тому підвищення рівня духовного середовища сільського населення має велике значення для становлення духовних якостей людини, для вирівнювання умов духовного розвитку особи колгоспника і робітника.

Враховуючи роль безпосереднього середовища, конкретних форм спілкування в розвитку духовної суті людини, слід підкреслити, перш за все, велике значення підвищення рівня загальної освіти трудящих для збагачення, урізноманітнення їх соціально-побутового середовища і духовних умов життя. Дослідження показують, що із підвищенням рівня освіти населення зростають його духовні потреби, змінюються смаки, вимоги до предметів побуту, збагачується його духовна сфера, іншою стає структура вільного часу, змінюються форми життєдіяльності людини тощо.

Темпи зростання загальноосвітнього рівня населення нашої країни дуже високі, причому на селі вони вищі ніж у місті. Якщо порівняти матеріали переписів населення 1939 і 1959 рр., то побачимо, що число людей з вищою освітою за цей період в

місті збільшилось у 2 рази, на селі — в 4 рази [6, 81]. За роки, що пройшли після перепису, в колгоспне виробництво влились нові контингенти молоді з середньою і вищою освітою. Тільки за період 1959—1965 рр. число осіб, які мають середню (повну і неповну) освіту, збільшилось серед колгоспників з 23 до 31% [4, 111].

Ці дані свідчать про значні досягнення у зростанні загальноосвітнього і культурного рівня сільського населення, підвищення рівня їх духовного життя.

Але, разом з тим, потрібно відзначити, що в даний час на селі проживає ще досить значна кількість людей з низьким рівнем освіти. Як показали дослідження освітнього рівня колгоспників деяких сіл Миколаївської, Вінницької, Черкаської, Київської областей, диференціація сільського населення за освітою ще досить значна.

Дані про освітній рівень колгоспників деяких сіл
Української РСР (в % до загальної кількості працездатних)

Колгоспи	Читають і пишуть	1—4 класи	5—6 класів	7—8 класів	Незакінчена середня	Середня	Незакінчена вища і вище
ім. Кірова Бершадського р-ну Вінницької обл.	27,1	22,5	13,4	27,4	5,0	4,0	0,6
ім. Леніна Бершадського р-ну Вінницької обл.	19,2	22,8	9,8	28,7	11,2	6,8	1,5
«Росія» Тростянецького р-ну Вінницької обл.	15,2	49,0	28,3	2,3	1,7	3,4	0,1
ім. Кірова Вознесенського р-ну Миколаївської обл.	7,2	34,2	18,0	11,3	15,4	9,7	4,2
«Дніпро» Золотоніського р-ну Черкаської обл.	9,8	37,0	23,7	8,1	13,5	6,2	1,7
«Маяк» Золотоніського р-ну Черкаської обл.	17,0	29,0	21,8	9,4	11,2	8,1	3,5

Дані показують, що в більшості сіл колгоспники з початковою освітою чисельно переважають тих, що мають неповну і повну середню освіту. І хоч в селах зараз практично нема сімей, в складі яких не було б грамотних, що є великим соціальним досягненням, ще є певна кількість колгоспників, особливо старших за віком, що не мають ніякої освіти. Це дуже позначається на культурному зростанні всіх колгоспників, особливо на світогляді частини з них, на інтересах, спілкуванні тощо.

Як показали дослідження, не менш суперечливим є склад сільського населення за віком і статтю. Нами була вивчена структура сільського населення в цьому відношенні тільки в чотирьох сільських радах України (Димерський Макарівського р-ну

Київської області, Олянецькій Вінницької, Лесківській Черкаської і Щербанівській Миколаївської).

Дані свідчать, що в результаті міграції значної кількості молоді в місто і внаслідок продовження тривалості життя помітний процес «старіння села», зменшення долі молоді в загальній кількості сільського населення, наприклад, серед жінок віком 17—24 років по Димерській сільраді — 4,7%, Леськівській — 5,9, Олянецькій — 7,1%, Щербаківській — 7,4%, серед чоловіків відповідно — 1,8%, 5,1%, 5,1%, 7,1%. За останні роки населення сіл в нашій країні віком від 17 до 29 років зменшилось на 6 млн. чол., а середній вік працюючих в багатьох колгоспах становить понад 50 років [3, 162].

Характерною особливістю складу сільського населення є також значний розрив між чисельністю чоловіків і жінок, кількість яких у працездатній віковій групі переважає над чисельністю чоловіків у межах від 35 до 50%.

Відмічена диференціація сільського населення за освітою, віком, статтю має важливе значення для характеристики соціально-побутового середовища села. Вона є свідченням того, що на селі сфера людського спілкування досить обмежена, особливо для молоді. При цьому важливо підкреслити, що молодь взагалі прагне не стільки до різноманітності форм проведення часу, скільки до нових людей, нових знайомств, нових вражень, більш широкого спілкування. В селі для цього можливостей значно менше, ніж в будь-якому місті. Відзначена характеристика соціально-побутового середовища колгоспного села значною мірою впливає на формування моралі, етики, відносин між чоловіком та жінкою, тощо. Наслідком диспропорції статевого складу працездатної частини сільського населення є, наприклад, велика кількість незамужніх жінок, матерів-одиночок та ін. Здається, що відмічені суперечності соціально-побутового середовища колгоспного села надалі не можуть бути ліквідовані без цілеспрямованої політики держави в цьому напрямі. Програмування соціальних змін на селі повинне враховувати і ці особливості, що необхідно для цілеспрямованого керування суспільними відносинами.

Незважаючи на швидкі темпи культурно-побутового будівництва, удосконалення побутових умов, село ще не може задовольнити всі потреби колгоспного селянства, викликаючи протиріччя, розрив між запитами особи і об'єктивними умовами, що склались на селі, невдоволеність сільським життям. І знову ж таки ці протиріччя особливо чітко проявляються серед молоді, яка знає про культурні багатства міста, має смак, потребу в них, але на селі часто не знаходить можливостей для їх задоволення. Як свідчать проведені дослідження, серед таких мотивів міграції сільської молоді в місто, як непривабливість сільськогосподарської праці, ненормований робочий день,

відсутність роботи за спеціальністю, важливу роль відіграють такі фактори, як невдоволеність рівнем побутового і культурного обслуговування, обмежені можливості задоволення потреб колгоспників в різних формах використання вільного часу, умови одержання загальної і спеціальної освіти та ін.

Все це породжує серйозну невідповідність між зрослими духовними потребами колгоспників і можливостями їх задоволення. При цьому слід відзначити, що поширена раніше думка, нібито з підвищенням рівня оплати праці в колгоспах припиняється неорганізована міграція сільського населення в місто, не підтвердилась життям. Навіть в тих колгоспах, де досить високі заробітки, але нема належних культурно-побутових умов, спостерігається значний відплив молоді в місто. Сучасна молодь не зводить свої потреби і бажання до матеріального збагачення. З кожним роком зростають духовні запити й інтереси сільського населення. Ми поділяємо погляди угорських соціологів, що місто приваблює молодих людей уже тому, що пропонує їм більш, як 400 видів використання вільного часу, а село, як правило, 2—3 види [7, 114].

Наші висновки підтверджуються також соціологічними дослідженнями, проведеними під керівництвом В. І. Войтка. На питання анкети «Де Ви вважаєте за краще жити: в місті чи в селі? чому?» 96% опитуваних відповіли, що краще жити в місті тому, що в місті влаштованіше життя, побут, краще і різноманітніше здійснюється залучення до культури, більше можливостей для різносторонньої праці тощо [5, 10].

Духовне формування особи колгоспника, культура спілкування між людьми в побутових умовах села багато залежить від рівня розвитку побуту, побутових умов, що, в свою чергу, є проявом високої культури особи, рівня її освіти і т. д. Тим більш важливим є створення умов для дії цієї закономірності в широких масштабах.

Аналізуючи умови соціально-духовного середовища колгоспного села, слід підкреслити, що вони, поряд з іншими причинами, приводять до того, що розвиток духовного обличчя нової людини і духовного життя суспільства в цілому проходить ще досить нерівномірно, в процесі вирішення протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Необхідно, щоб організація побуту на тому рівні, що відповідає вимогам сучасного колгоспного села, стала не менш важливою справою, ніж інтереси виробництва. Тільки одноразово вирішуючи питання дальшої механізації сільськогосподарського праці і створення умов для кращого побуту, можна вирішити суперечності, що має важливе значення для перспектив нашого розвитку. Важливо, щоб заходи до підвищення культури побуту, урізноманітнення соціально-побутового середовища, створен-

ня умов для широкого спілкування між людьми розроблялись відповідно до запланованого розвитку матеріально-технічної бази колгоспів, з урахуванням постійної необхідності формування в усіх колгоспників високих духовних якостей, культури спілкування та ін. Розуміння значення цього процесу настійно вимагає, щоб у кожному колгоспі, поряд з планом зростання виробництва, існував план підвищення освітнього, культурно-технічного рівня колгоспів, в якому були б вказані перспективи села в розвитку побуту, культури і т. д.

Краткое содержание

В статье рассматриваются некоторые особенности личностных факторов социально-бытовой среды села и их влияние на развитие личности колхозника.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
3. Пленум ЦК КПРС. 24—26 марта 1965 года. Стенографический отчет. М., 1965.
4. О. М. Коси́гін. Доповідь про Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—70 роки. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
5. Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток філософської науки. К., 1968.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения. 1959 г. СССР. Сводный том. М., 1961.
7. В. Кокашинский, И. Клямкин, А. Ципко. Проповедь действием. М., 1968.
8. Социология в СССР, т. 1. М., 1964.
9. Социализм и быт.— «Коммунист», 1967, № 8.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ РОЗСЕЛЕННЯ І СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО МІСТА

Розселення — соціальне явище, яке відображає риси, притаманні даному суспільству. Характеризуючи процеси розвитку суспільства царської Росії, В. І. Ленін писав: Ріст міського (загалі індустріального) населення за рахунок сільського є не тільки сучасне, а загальне явище, яке відбиває саме закон капіталізму [1, 144]. Наслідком розвитку капіталістичних форм розселення в Росії було загострення суперечностей між культурою великих міст, які зосередили всі надбання цивілізації, і варварством села.

Капіталістичний спосіб виробництва, приватна власність на засоби виробництва, на землю і велике домоволодіння роблять неможливим раціональне розселення. Антагоністичні суперечності містобудування посилюються у зв'язку з концентрацією промисловості, що веде до скупчення населення в містах, особливо великих. Ще К. Маркс відзначав, що такі супутники зростання багатства в капіталістичному суспільстві, як «поліпшення» міст шляхом знесення погано забудованих кварталів і спорудження палаців для банків і універсальних магазинів і т. п., швидко витісняють бідноту в усе гірші й гірші, все більш переповнені трущоби.

Житлова нужда трудящих і кричущі суперечності розселення в епоху імперіалізму всебічно проаналізовані В. І. Леніним. Подивіться на все сучасне капіталістичне суспільство, писав В. І. Ленін, на великі міста, на залізниці, на шахти й рудники, фабрики й заводи. Ви побачите, як захоплені багатими і повітря, і вода, і земля... Ви побачите, як шалено ростуть ціни на землю в містах і як експлуатується робітник не тільки фабрикантами й заводчиками, але й також домовласниками [2, 158—159].

Певне значення для здійснення відносно прогресивних заходів у галузі розселення при капіталізмі має підвищення потреб трудящих, яке йде разом із зростанням техніки і культури. Аналізуючи в праці «З приводу так званого питання про ринки» кінець XIX ст., В. І. Ленін показує, що потреби робітників і селян щодо одягу, житла і т. п. дещо зросли з часу виходу в світ «Становища робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса, коли ро-

бітники жили в найжахливіших і найбрудніших злиднях і повному занепаді людської гідності.

Хоч, відповідь на вимоги, що їх ставить робітничий клас в ході класової боротьби, буржуазія дещо поліпшує житлові умови робітників, проте це технічне поліпшення робітничих квартир зовсім не відміняє об'єктивних економічних законів капіталізму, які ведуть до зростання зубожіння пролетаріату. Тільки знищення приватної власності на землю і влаштування дешевих та гігієнічних квартир може розв'язати житлове питання,— підкреслює В. І. Ленін [3, 430].

Містобудівники і соціологи на Заході з тривогою дивляться у майбутнє: вже зараз їм здається майже нерозв'язною в умовах капіталізму проблема надмірного зосередження у містах людей, промислових об'єктів і засобів транспорту. На симпозіумі 1967 р. в Сан-Хуані (Пуерто-Ріко) відомий грецький урбаніст К. Доксиадис у своїй доповіді «Жахлива подорож у майбутнє» намалював тяжку картину життя людей у місті наступного століття: «Повітря настільки забруднене, що водії можуть рухатися по вулицях лише з допомогою радарних установок і могутніх прожекторів. У будинках немає вікон. Сучасні установки кондиційованого повітря замінені спеціальними пристроями, які подають в квартири кисень». «Ми добровільно стаємо на шлях самовбивства»,— заявив на конгресі у США (1965 р.) швейцарський вчений Ж. Піккард, висловивши серйозний сумнів з приводу того, що людство зможе пережити наступне століття, оскільки ступінь забрудненості повітря і води у містах стане смертельним.

За останні роки архітектори і антропологи, медики і соціологи капіталістичних країн безуспішно намагаються розв'язати питання, як запобігти катастрофічно зростаючій з року в рік концентрації населення у містах. І справді, статистика свідчить, що крива кількості жителів, особливо у великих містах, неухильно зростає: в Нью-Йорку та його пригородах проживає сьогодні 15 млн. чол., в Токіо — 14 млн., у Парижі — 9 млн.

В умовах жорстокої конкуренції і прагнення монополістичного капіталу до максимальних прибутків за рахунок здоров'я трудящих буржуазна держава не здатна планувати містобудування і ефективно захистити населення міст від загрози, про яку говорять містобудівники і соціологи.

Зміст соціалістичного розселення визначається пануванням соціалістичної власності на засоби виробництва, ліквідацією експлуатації людини людиною, високими темпами розвитку продуктивних сил, все більш зростаючим задоволенням матеріальних і культурних потреб трудящих, знищенням протилежності між містом і селом. Соціалістичне розселення, за визначенням В. І. Леніна,— це нове розселення людства з знищенням як сіль-

ської занедбаності, відірваності від світу, здичавіння, так і проти природного скупчення гігантських мас у великих містах [4, 55].

Якими ж є основні риси й вимоги соціалістичного розселення?

По-перше, соціалістичне розселення вимагає раціонально рівномірного розміщення населення на території всієї країни з метою забезпечення найбільш ефективного застосування праці людей, розвитку виробництва, використання природних багатств, підвищення економіки і культури народів. Розміщення населення на території країни і розділ його між містом і селом виходять з вимог об'єктивного закону соціалізму — закону планомірного, пропорціонального розвитку соціалістичного народного господарства.

По-друге, соціалістичне розселення вимагає нового характеру населених місць, який відповідає сутності соціалістичного суспільства, інтересам виробництва і потребам трудящих: збереження міста як прогресивної форми розселення при обмеженні зростання великих міст; наближення сільських форм розселення за культурно-побутовим обслуговуванням, благоустроєм до рівня соціалістичного міста.

Соціалістичне місто за своїм класовим змістом, за своєю структурою і значенням в суспільному житті принципово відрізняється від всіх типів міст минулого. Це — місто трудящих, які є його повноправними господарями. З його розвитком відбувається процес подолання колишніх класових контрастів між центром і околицями, між окремими районами. Соціалістичне місто не протистоїть селу як зосередження експлуататорських класів, що характерно для міст класового суспільства, а є опорою села в його соціалістичному розвитку.

По-третє, сутністю соціалістичного розселення є правильне розв'язання житлового питання. Житлове питання в СРСР втратило свій класово-антагоністичний зміст. Основа причин труднощів у житловому питанні в соціалістичному суспільстві не має соціально-класового ґрунту, оскільки знищена експлуатація людини людиною, протилежність між містом і селом, безробіття. Житлове господарство перестало бути засобом додаткової експлуатації робітничого класу, бо воно є соціалістичним господарством.

Перспективне розміщення продуктивних сил є основою розселення. Спеціалізація району визначається галузями, для розвитку яких в даному районі є найкращі умови. Ці профілюючі галузі є економічним стержнем району, навколо якого утворюється багатогалузевий комплекс. Спеціалізація і комплексність господарства крупних економічних районів дозволяють краще і повніше використовувати природні, трудові і територіальні ресурси кожного району.

Радянське містобудування з перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції має загальнонародну гуманістичну спрямованість. В перші ж дні пролетарської революції, 21 листопада 1917 р., В. І. Ленін підготував проект закону «Про реквізицію квартир багатих для полегшення нестатку бідних», а 3 грудня — «Тези закону про конфіскацію будинків, що здаються в наймання квартирами». Тільки в Москві за 1918—1924 рр. у колишні квартири буржуазії було переселено 500 тис. робітників і членів їх сімей [9, 515]. Велика кількість будинків дістала нове призначення. В них розташувалися палаци трудящих, будинки політичної освіти, установи Радянської влади і т. п. В перші роки Радянської влади тільки для клубів, які щойно відкрилися, було перебудовано близько 22 500 будов, в тому числі — 18 000 у сільській місцевості. В той же час у націоналізованих маєтках, палацах було створено 543 будинки відпочинку для трудящих. Щоб ліквідувати успадковану від капіталізму суперечність між центром і околицями і житлову кризу. Радянський уряд здійснив житлове будівництво на старих околицях при нових промислових об'єктах. Були відкинуті капіталістичні методи планування робітничих кварталів з їх скупченою забудовою, що виникає стихійно.

Ідеї соціалістичного розселення розв'язувалися в органічній єдності з відбудовою всього народного господарства.

Напрямок соціалістичної перебудови старих міст в міста нового соціального змісту було визначено у програмі Комуністичної партії, розробленій під керівництвом В. І. Леніна і ухваленій VIII з'їздом РКП(б). У програмі підкреслювалась необхідність «всіма силами прагнути до поліпшення житлових умов трудящих мас; до знищення скупченості і антисанітарності старих кварталів, до знищення непридатних житлових будинків, до перебудови старих, спорудження нових, які відповідають новим умовам життя робітничих мас, до національного розселення трудящих» [8, 427—428].

Ці положення визначили соціальну спрямованість радянського містобудування, його головні, першочергові завдання. Відповідно до цих завдань розвивалася вся наступна містобудівна діяльність у нашій країні. Відбудова промисловості, а потім її повна реконструкція, будівництво нових фабрик і заводів, створення нових індустріальних гігантів викликали бурхливе зростання міст і успішний розвиток містобудування в період соціалістичної індустріалізації. Житлове і культурно-побутове будівництво розгорнулось у багатьох старих промислових містах, докорінна реконструкція яких означала всебічний процес їх повного оновлення.

Індустріалізація країни і гігантське піднесення промислового виробництва викликали в нашій країні бурхливе зростання міського населення, збільшення кількості і розмірів міст. За роки

Радянської влади кількість міського населення в країні зроста майже на 100 млн. чол., а його питома вага збільшилась з 18 до 54%. За цей період в країні створено близько 1200 нових міст і загальна кількість їх досягла майже 2000. Щорічно в нашій країні виростає 20—22 нових міста і приблизно 65 селищ міського типу. Зараз в країні налічується 30 міських агломерацій з населенням понад 500 тис. чол., з них 10 мають населення понад 1 млн. чоловік.

На Україні за роки Радянської влади виросло з робітничих селищ і побудовано 190 нових міст, таких, як Нова Каховка, Кремгес, Северодонецьк, Нововолинськ, Дніпрорудний. Невпізнанно змінилися Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кременчук, Горлівка, Краматорськ та ряд інших великих, середніх і малих міст. Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів УРСР у лютому 1968 р. прийняли постанову, спрямовану на даліше поліпшення планування і забудови міст і селищ нашої республіки. Ця постанова є програмою до перетворення існуючих населених пунктів, створення впорядкованих житлових районів і мікрорайонів, забезпечення найкращих умов для праці, побуту, громадської діяльності і відпочинку трудящих.

Планове соціалістичне господарство СРСР дозволило здійснити розселення відповідно до народногосподарських планів і соціально-економічних вимог періоду побудови соціалізму.

Розселення в умовах переходу до комунізму розвиватиметься також відповідно до закономірностей суспільного розвитку. Для правильного підходу до розв'язання проблем розвитку міст і сіл визначальне значення має положення Програми КПРС про те, що Комуністична партія висуває і розв'язує завдання комуністичного будівництва в міру підготовки і визрівання матеріальних і духовних передумов, керуючись тим, що не можна обминати необхідні ступені розвитку, як не можна і затримуватися на досягнутому. Це має важливе значення для теорії і практики планування і забудови нових та реконструкції існуючих міст, для перетворення всієї системи соціалістичного розселення у таку, що відповідає комуністичному суспільству.

У Програмі КПРС сказано: «Розгорнуте будівництво комунізму вимагає все більш раціонального розміщення промисловості, яке забезпечить економію суспільної праці, комплексний розвиток районів і спеціалізацію їх господарств, знищить надмірну скупченість населення у великих містах, буде сприяти подоланню істотної відмінності між містом і селом, дальшому вирівнюванню рівнів економічного розвитку районів країни» [7, 72]. У цьому положенні Програми КПРС визначено одне з розв'язання якого залежатиме розумне формування нової системи розселення комуністичного суспільства.

Раціональне розміщення промисловості і створення підпри-

емств по переробці сільськогосподарської сировини сприятиме ліквідації істотних відмінностей між містом і селом. Перехід до комуністичних виробничих відносин (а передумовою цього процесу буде злиття двох форм соціалістичної власності — державної і колгоспно-кооперативної в єдину комуністичну власність) — це економічна основа розв'язання важливої соціальної проблеми комуністичного будівництва — проблеми подолання істотних відмінностей між містом і селом. Внаслідок поєднання промисловості і землеробства та перетворення праці сільськогосподарської в різновидність індустріальної дістануть дальший, принципово новий розвиток і форми розселення [10, 189].

З розв'язанням проблеми подолання істотних відмінностей між містом і селом всі населені пункти Радянського Союзу перетворюються на міста або селища міського типу, які матимуть всі необхідні умови для життя населення.

У період соціалістичного і комуністичного будівництва виникає одна своєрідна проміжна ланка між містом і селом — селища міського типу, які займають певне місце в розвитку села. Характерним для селища міського типу є те, що воно, хоч і має ще чимало якісних особливостей, властивих селу, досягає вищого етапу розвитку і набуває вже ряд рис і якісних особливостей, властивих місту як структурі, що відрізняється від села [11].

Комуністичне розселення і правильне розв'язання проблем містобудування забезпечать раціональну комплексну організацію виробничих зон, житлових районів, мережі громадських і культурних закладів, побутових підприємств, транспорту, інженерного обладнання і енергетики, які забезпечують найкращі умови для праці, побуту й відпочинку людей.

Які ж вихідні соціальні вимоги до містобудування?

У радянському містобудуванні вимоги соціального прогресу знаходять вираз у створенні найбільш сприятливого матеріального середовища для трудової діяльності населення. Успішне розв'язання цих завдань залежить від комплексного розміщення промислових підприємств та інших місць застосування праці з урахуванням інтересів виробництва і зручності для населення, створення зручного зв'язку житлових районів з місцями застосування праці; раціонального архітектурно-планового розв'язання промислових районів, що ґрунтується на вимогах виробництва, спеціалізації і кооперування підприємств; створення нових, прогресивних типів виробничих будов і споруд, які відповідають рівню науково-технічного прогресу і сприятливим умовам праці.

Сучасний етап у розвитку виробництва характеризується надзвичайно швидким впровадженням науково-технічних досягнень. На наших очах відбувається швидка зміна технології виробництва. Зростає роль науки, посилюється і набуває нових форм її зв'язок з виробництвом. Досягнуті рубежі науково-технічного прогресу свідчать про те, що ми перебуваємо на порозі ще більш

значних якісних змін у техніці виробництва та її організації. Зараз у промисловості існує вже чимало цехів та цілих підприємств, де умови праці зовсім не схожі на ті, які існували до цього часу: вони наближаються до праці працівників лабораторій науково-дослідних інститутів. Все це свідчить про те, що відбувається активний процес поєднання розумової і фізичної праці у виробничій діяльності людей.

Радянське місто має задовольнити ці вимоги соціального прогресу.

Формування міст комуністичного суспільства органічно пов'язане з процесом перебудови побуту. В міру будівництва комунізму особисті потреби будуть все більше задовольнятися за рахунок суспільних фондів споживання. Внаслідок зростання продуктивних сил країни суспільство дістане можливість взяти на себе безплатне утримання дітей в дитячих закладах і школах-інтернатах (за бажанням батьків) і надати в безплатне користування квартири, комунальні послуги, громадський транспорт, деякі види побутового обслуговування. В цих положеннях Програми КПРС розвинуті і конкретизовані марксистсько-ленінські ідеї послідовного формування комуністичного побуту на основі достатку матеріальних і культурних благ суспільства.

Прогресивні зміни в побуті здійснюватимуться на основі розумного поєднання суспільних і особистих інтересів громадян. Становлення принципів комуністичного побуту не матиме нічого спільного з нівелюванням індивідуальних потреб і смаків. При комунізмі люди матимуть широкі можливості для організації свого побуту на основі достатку матеріальних засобів і можливостей, які дасть їм суспільство.

Створення найкращих побутових умов життя людей передбачає передусім остаточне розв'язання житлової проблеми. Комуністична партія і Радянська держава надають увагу цій проблемі надзвичайної ваги. В першу чергу в країні будуть задоволені потреби в упорядкованих житлах, а потім кожна сім'я, включаючи сім'ї молодожонів, матиме упорядковану окрему квартиру. Селянські будинки старого типу в основному будуть замінені сучасними будинками або реконструйовані і впорядковані.

У широких масштабах буде здійснено будівництво дошкільних дитячих закладів, шкіл, підприємств торгівлі, громадського харчування тощо.

Нові принципи, які визначають розвиток системи всебічного обслуговування, дістануть послідовний вираз у структурі міста.

Структура міста як єдиного соціального і архітектурно-планувального організму у багатьох відношеннях визначається системою громадських центрів. Оскільки громадська діяльність населення дістане ще більший розвиток, роль і значення громадських центрів міст зростатимуть. Відповідно до морального кодексу будівників комунізму утвердяться нові принципи між су-

спільством і особою, що вплине на різні сторони життя комуністичного суспільства, виховання, освіти і всі взаємовідносини між людьми. Комуністичний спосіб життя визначить нові форми побутової організації житла, культурно-побутового обслуговування, освіти і виховання.

Перспективи збільшення вільного часу посилюють необхідність розширення заходів щодо його раціонального використання. Це передбачає всебічний розвиток духовної і фізичної культури будівників комунізму. Оскільки в умовах будівництва комунізму всебічний розвиток особи набуває особливого значення, житлові комплекси розвиватимуться так, щоб оптимально розв'язувати ці завдання. Основний напрям дальшого збільшення тривалості життя — профілактика, попередження хвороб. Це вимагає широкого охоплення населення диспансерним попереджувальним спостереженням. Все це зв'язане з будівництвом лікарень і санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів тощо. Передумовою для створення найбільш сприятливих умов високопродуктивної праці є максимальне скорочення часу, який витрачається на рух від житла до місць праці. Для цього необхідна раціональна організація міського руху: житлові райони можуть бути оптимально пов'язані з промисловими лише при комплексному розв'язанні всіх транспортних проблем сучасного міста.

Таким чином, завдання комуністичної організації життя людей торкається широкого кола проблем, які безпосередньо пов'язані з розвитком радянських міст. У структурі міста впроваджуються загальні передумови для створення сприятливих умов для праці, побуту й відпочинку, для культурного обслуговування і зрештою для фізичного й інтелектуального розвитку населення.

Радянське містобудування перетворилося на фактор, який активно впливає на прогрес нашого суспільства. Слід мати на увазі, що для розвитку промислових і житлових районів велике значення має економічна реформа, яку партія і держава здійснюють останнім часом. Розширення прав і надання більшої самостійності фабрикам, заводам, будовам передбачає, що підприємства самі можуть планувати збільшення або зменшення тих чи інших галузей свого виробництва, що веде до певних змін у розвитку житлових масивів, концентрації населення. Зараз економісти і господарники висловлюють все частіше поради щодо створення виробничих об'єднань як нової ділянки управління первинними підприємствами. Концентрація такого роду викличе і певні зміни у розміщенні населення, звичайно, в бік його раціонального розселення, якщо виходити з загальних завдань розвитку продуктивних сил країни.

Які ж перспективи розвитку міст в період поступового переходу від соціалізму до комунізму?

Енгельс, розглядаючи проблему знищення протилежності між містом і селом, вважав закономірним в умовах повного комунізму відмирання великих міст [6, 74] і поєднання міста й села в єдине ціле. Цю формулу Енгельса в сучасних умовах необхідно конкретизувати. Коли Енгельс говорив про відмирання великих міст, він мав на увазі знищення негативних рис капіталістичних міст, ліквідацію саме капіталістичних міст з їх скупченою забудовою, брудними робітничими околицями і т. п. Положення Енгельса підтверджується і розвитком капіталістичних міст на сучасному етапі. Досить нагадати, що у центральних районах Нью-Йорка ціна одного квадратного метра землі досягає 2-х тисяч доларів, у Відні при реконструкції площі опери за один квадратний метр власникам виплачували по 18 тисяч шилінгів, що дорівнює заробітній платі інженера за рік. Зрозуміло, що на такому соціальному ґрунті виникають всілякі містобудівні повторності.

Чи можна твердити, що такі міста існуватимуть за комунізмом? Звичайно, ні. Вже практика розвитку радянського суспільства показує, що надто великі міста з скупченою забудовою не можуть створювати необхідних умов для всебічного розвитку людини. Не випадково Комуністична партія, спираючись на закономірності розвитку соціалізму, ще у 20—30 роках вказувала на необхідність обмеження зростання великих міст. У 30-і роки були прийняті рішення про обмеження дальшого промислового будівництва у Москві, Ленінграді, Харкові, Ростові-на-Дону, Свердловську, Новосибірську та інших великих містах, а після війни це рішення було поширене на всі міста з населенням понад 500 тис. чоловік.

Але Енгельс ніде і ніколи не говорив про відмирання міст взагалі, про відмову комуністичного суспільства від концентрації у певних місцях великого виробництва, а також і населення.

Класики марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали не тільки негативні сторони капіталістичного міста, але й позитивні (розвиток науки, техніки, культури і т. п.). І коли Енгельс говорив про відмирання великих міст, то він не мав, звичайно, на увазі ліквідацію прогресивних якостей міста.

Роз'яснюючи цю сторону розуміння марксизмом питання про великі міста, В. І. Ленін говорив: «Визнання прогресивності великих міст у капіталістичному суспільстві аж ніяк не заважає нам включати в свій ідеал знищення протилежності між містом і селом. Неправда, що це означає відмову від надбань науки і мистецтва. Як раз навпаки: це необхідно для того, щоб зривити ці надбання доступними всьому народові, щоб знищити ту відчуженість від культури мільйонів сільського населення, яку Маркс так влучно назвав «ідіотизмом сільського життя». І за раз, коли можлива передача електричного струму на віддаль, коли техніка транспорту підвищилась настільки, що можна пе-

ревозити пасажирів з швидкістю понад 200 кілометрів на годину, немає ніяких технічних перешкод тому, щоб надбаннями науки і мистецтва, що віками зосереджувалися у небагатьох центрах, користувалося все населення, розміщене більш або менш рівномірно по всій країні» [5, 135—137].

Отже, В. І. Ленін пов'язував питання про залучення всього населення до використання надбань науки і культури із збереженням міст, де віками концентрувалися кращі досягнення матеріальної і духовної культури. З розвитком соціалізму будуть удосконалюватися міські і сільські форми розселення, причому сільські форми розселення будуть підвищуватися за рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, за рівнем культури і культурно-побутового обслуговування до рівня соціалістичного міста.

Завдання створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР обумовлює дальший інтенсивний розвиток процесу урбанізації. Передбачається, що кількість міського населення на 1981 р. зростає до 180 млн. Триватиме міграція населення із західних районів країни у східні до 1981 р. За даними соціологічних прогнозів, очевидно, переселиться близько 10 млн. чол. Можливо, що до 2000 р. населення СРСР становитиме близько 350 млн. чол., причому 75—80% населення житиме в містах [12].

В умовах України* актуальною соціальною проблемою є стримування зростання найбільших і стимулювання розвитку малих і середніх міст. Певне значення тут має створення поблизу таких центрів, як Київ, Харків, міст-супутників, покликаних відтягти на себе частину промислових підприємств, навчальних і наукових закладів та населення, зв'язаного з ними.

Будівництво комунізму вимагає, як уже відзначалося, раціонального розміщення промисловості, яке забезпечить економію суспільної праці, комплексний розвиток районів і спеціалізацію їх господарства. На цій основі буде знищена скупченість населення у великих містах. Виконання цих соціальних і економічних завдань викликає необхідність зміни форм розселення, що історично склалися. На базі цих форм можна було успішно розв'язати завдання будівництва соціалізму, але деякі з форм значною мірою суперечливі, що не дозволяють орієнтуватися на них у період будівництва комуністичного суспільства. Це стосується великих міст. Деякі з них вже переросли розум-

* У нашій республіці різні аспекти соціальних проблем досліджує ряд науково-дослідних інститутів. Так, Інститут філософії АН УРСР розробляє проблему відносин у виробничих колективах, Зональний інститут типового й експериментального проектування та Інститут теорії й історії архітектури вивчають проблеми обслуговування населення, ряд закладів зайняті дослідженням демографічних змін та ін. Залучаються до цієї роботи також економісти, статистики, інженери, педагоги, гігієністи.

ні межі і зростання їх поки що триває [14], але вони «не можуть безмежно концентрувати промисловість, не вступаючи в суперечність з вимогами економіки і соціальними завданнями зростаючого комуністичного виробництва».

Головними позитивними наслідками планомірної реконструкції системи розселення в СРСР слід вважати те, що на базі розвитку промисловості, збільшення видобутку корисних копалин і використання енергетичних ресурсів у районах Уралу, Сибіру, Казахстану, Середньої Азії виникли нові промислові, наукові і культурні центри. Внаслідок цього із західних районів країни у східні переселилось за роки Радянської влади близько 17 млн. чол. У зв'язку з цим за останні роки помітно знизились темпи зростання великих міст, хоч загалом завдання регулювання їх розвитку ще не дістало остаточного наукового і практичного розв'язання.

В техніко-економічних основах генерального плану розвитку Москви, затвердженого урядом у 1966 р., на основі перспективного плану розвитку державної економіки і планового регулювання розвитку містоутворюючої бази міста передбачено обмеження дальшого зростання Москви. Проектна кількість населення міста на 1980 р. має не перевищувати 6,8 млн. жителів проти 6,4 млн. у 1966 р.). Урядом затверджені також генеральні плани розвитку Ленінграда, Києва та інших великих міст країни, в яких передбачено обмеження зростання кількості населення.

Уникнення надмірної скупченості населення у великих містах стає важливою передумовою розвитку комуністичних форм розселення.

Спрямування науково-технічного прогресу, перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, механізація і автоматизація виробництва процесів ведуть до зростання населення, яке працює у наукових закладах, прискорюють соціальні перетворення в містах Радянського Союзу. За статистичними даними, число працівників науки збільшується в 2,5—3 рази швидше, ніж в інших видах трудової діяльності. Ряд учених висловлюють думку, що зайнятість населення у науці і невиробничій сфері в країні зросте з 30,8% у 1960 р. до 55% у 2000 р., тобто майже вдвічі.

Практика показує, що в різних містах країни розподіл населення за сферами діяльності може істотно різнитися. У таких промислових центрах, як Донецьк, Запоріжжя переважає населення зв'язане з промисловістю, в Ялті — з обслуговуванням відпочиваючих, у Харкові — з промисловістю, наукою і навчанням. Тому питання про перспективні зміни трудової зайнятості потребує ґрунтовного дослідження.

Окремо слід сказати про соціальні проблеми, пов'язані з житлом. Це, передусім, вивчення соціальних основ розвитку

житла, прогнозування перспективних його типів, зокрема пошуки об'єднання житла та обслуговування. За останні роки при будівництві впроваджено мікрорайонування з чіткою системою культурно-побутового обслуговування, створено багато нових типів житлових будинків і закладів обслуговування. Дальше розв'язання цього питання передбачає прогнози матеріального достатку населення, вивчення бюджету часу на перспективу (зокрема вільного часу), змін структури потреб і характеру їх задоволення.

У період будівництва комунізму будуть створені такі форми і системи розселення, які відповідатимуть вимогам організації сучасного виробництва і максимально зможуть задовольнити потреби всього населення. В цьому сенсі вони можуть бути названі оптимальними. Звідси виникає проблема оптимального розміру міст — наукове і практичне завдання, пов'язане з перетворенням нашого суспільства в дусі вимог Програми партії, рішень XXIII з'їзду КПРС та Пленумів ЦК.

Оптимальним є такий розмір міста, який в даних конкретних природних і економічних умовах дозволяє забезпечити найкращі умови для організації виробництва і життя людей при найменшій питомій вазі витрат на будівництво та наступну експлуатацію будов, споруд, інженерного обладнання і впорядкованості. При різноманітності умов розміщення продуктивних сил, яке характерне для Радянського Союзу з його великою територією, розташованою у різних кліматичних зонах, неможливо назвати будь-яку одну величину, яка відповідала б вимогам оптимальності. Можна лише намітити, на думку спеціалістів-містобудівників, верхню і нижню межу, між якими розміщується ряд величин, які підходять до вказаного вище визначення в конкретних умовах будівництва і розвитку того або іншого міста.

Наслідки всесоюзного перепису 1959 р. свідчать про зростання міського населення і значні зміни у співвідношенні міського і сільського населення. У найближчі 20—25 років в нашої країні виникне багато нових міст, дістануть дальший розвиток існуючі невеликі міста. У зв'язку з цим питання регулювання зростання населення набувають все більшого значення. Порівняння даних останнього перепису населення з даними 1926 і 1939 рр. показує, що поряд із значним збільшенням кількості міст з населенням понад 100 тис. жителів продовжує зростати відносна кількість населення великих міст з жителями понад 500 тис. чоловік. При цьому відносна кількість жителів в інших містах зменшується.

Дослідження показали, що оптимальні умови розселення забезпечуються в тому випадку, якщо середні витрати часу на переміщення з місця праці до громадських центрів міста не перевищують 25-30 хвилин. Наведеним умовам відповідають

міста з населенням не більше 250 тис. чоловік. Місто такого розміру з успіхом може обслуговуватися звичайними видами масового транспорту — автобусом, тролейбусом або трамваєм, які забезпечують середню швидкість сполучення 16—18 км/год при русі по вулицях міста. Дальше збільшення міста за межі 250—300 тис. чол. неминує викликає необхідність використання швидкісного транспорту, а при зростанні міста до 1 млн. чол. доводиться вдаватися до будівництва метрополітену.

Отже, надмірне зростання міста не тільки створює незручності для сполучення з місцями праці і суспільного обслуговування, але й відображається несприятливо на економіці будівництва міста і експлуатації міського господарства. Витрати, пов'язані з транспортним обслуговуванням населення, звичайно, є тією головною статтею капітальних вкладень і експлуатаційних витрат, яка різко погіршує економічні показники великих міст.

Відповідно до Програми КПС основним напрямом у перетворенні системи міських селищ Радянського Союзу на найближчі два десятиріччя буде розвиток невеликих і середніх міст, що дозволить поліпшити і оздоровити умови життя міського населення. Повна електрифікація всієї країни, прискорений розвиток всіх видів транспорту, значне розширення сировинної бази, загальне зростання промислового виробництва створюють економічну базу для зростання малих і середніх міст. Саме на основі промислового розвитку чимало невеликих, відсталих в минулому міст, сьогодні перетворились на великі індустріальні центри і стали опорними пунктами у системі народного господарства і культури.

Розвиток на базі промисловості невеликих міст і селищ сприятиме посиленню виробничих зв'язків колгоспів і радгоспів з місцевими промисловими підприємствами і утворенню аграрно-промислових об'єднань, де сільське господарство органічно поєднується з промисловою переробкою його продукції при раціональній спеціалізації і кооперуванні сільськогосподарських і промислових підприємств і при найповнішому використанні трудових ресурсів. Більшість укрупнених центрів і селищ виконуватимуть також роль районних культурних центрів для сільської місцевості. Це матиме велике значення для формування системи розселення, оскільки сільські населені пункти, розташовані осторонь від великих міст, навіть після укрупнення, перебудови і об'єднання здебільшого потребують систематичного обслуговування з боку великих культурних центрів. Партія вважає необхідним рівномірно розмішувати культурні заклади по території країни з тим, щоб поступово підняти рівень культури села до рівня культури міста, забезпечити швидкий розвиток культурного життя у районах, які освоюють

ся. Це завдання партії може бути здійснено на основі розвитку системи районних культурних центрів.

Розширення існуючих промислових підприємств і будівництво нових є основним джерелом зростання великих міст. Розширення існуючих промислових підприємств — закономірне явище в розвитку виробництва. У багатьох випадках це стає вигіднішим, ніж будівництво нових аналогічних підприємств, оскільки таким шляхом одержують найбільший приріст продукції на кожний витрачений карбованець капітальних вкладень і скорочується строк окупності цих вкладень. Реконструкція підприємств супроводжується приростом виробничих потужностей і значним зростанням продуктивності праці. Тому зростання промислових кадрів у зв'язку з реконструкцією підприємств, як правило, не може бути значним. Практично викликане внаслідок цього зростання населення, наприклад, у Москві, Ленінграді, Києві, в найближчі роки відбуватиметься в межах природного приросту і не вимагатиме залучення промислових кадрів з інших районів країни.

Ще менше підстав чекати приросту міського населення на основі розширення існуючих підприємств в найближче двадцятиріччя. У цьому переконує простий розрахунок. Програмою КПРС намічено збільшити протягом 20 років обсяг промислової продукції не менше ніж у 6 раз і підвищити при цьому продуктивність праці у промисловості у 4—4,5 раза. Не буде перебільшенням припустити, що не менше однієї третини перспективної промислової продукції дадуть нові підприємства, більша частина яких розміститься в нових містах та невеликих міських селищах. Такий розподіл виробництва об'єктивно зумовлений необхідністю дальшого вирівнювання рівнів економічного розвитку районів країни. На існуючих підприємствах виробництво повинне розширитися в середньому в 4 рази при такому ж середньому рівні підвищення продуктивності праці. Якщо ж участь нових підприємств буде більшою, тоді збільшення обсягу виробництва на існуючих підприємствах відбуватиметься при випереджаючому зростанні продуктивності праці. Це означає, що розширення існуючих підприємств протягом найближчих 20 років може здійснюватися при стабільній кількості кадрів. Тим самим багато існуючих підприємств у перспективі можуть бути виключені як фактор зростання населення великих міст, навіть якщо ці підприємства будуть реконструйовані і значно розширені.

З метою обмеження зростання великих міст економічно нерентабельні підприємства будуть переведені в інші міста. Такі підприємства є в кожному великому місті і тим більше у тих великих містах, які дістали промисловий розвиток ще в дореволюційні роки і тому зберегли чимало недоліків планування і забудови капіталістичного періоду. Засобом боротьби з пере-

населеністю великих, особливо столичних центрів, є також розвантаження цих міст від тих навчальних закладів, наукових і проектних організацій, які за родом своєї діяльності і умовами зв'язку з практикою не потребують обов'язкового розміщення на території даного міста.

У сучасному містобудуванні одержала широке визнання ідея розсосередження населення великого міста за допомогою будівництва міст-супутників. Сутність цієї ідеї полягає в тому, щоб поступово винести з внутрішніх міських районів частину промислових підприємств і установ на деяку відстань від міста і в цих пунктах побудувати на їх базі невеликі міста. У містах-супутниках можуть бути також побудовані нові промислові підприємства, пов'язані переважно з обслуговуванням господарства, будівництва і населення великих міст. Це дасть можливість уникнути розміщення вказаних підприємств у самому місті і, отже, обмежити далі зростання кількості населення.

Таким чином, великі міста як форма розселення зберігаються, але їх розміри можуть бути значно зменшені. На цій основі можна буде перетворити великі міста і населені пункти, які до них тяжіють, у цілеспрямовані системи міст і селищ, у яких будуть відсутні суперечності викликані гіпертрофією і перенаселеністю сучасних великих промислових центрів.

Заходи Радянської держави щодо розселення докорінно відрізняються від намагань буржуазної держави внести певні корективи у стихійний процес розселення в умовах капіталізму.

Які ж справжні причини, що примушують імперіалістичну буржуазію займатися питаннями розселення?

По-перше, розвиток продуктивних сил (електрифікація виробництва, розвиток транспорту і хімічної промисловості, запровадження у виробництво автоматики, телемеханіки, кібернетичних пристроїв тощо) вимагає нового, раціональнішого розселення. У гонитві за надприбутком буржуазія намагається з допомогою своєї держави використати технічний прогрес у своїх інтересах і здійснити деякі зміни в розміщенні виробництва і населення.

По-друге, загострення класових суперечностей між працею і капіталом у післявоєнний період виявилось і в галузі розселення. Небачено загострилася житлова криза. В цих умовах буржуазія та її держава змушені поступатися перед вимогами широких трудящих мас і розгорнути житлове будівництво, забезпечуючи разом з тим високі прибутки монополіям. Існування світової соціалістичної системи господарства на чолі з СРСР, її всесвітньо-історичні успіхи у всіх галузях життя примушує імперіалістичну буржуазію йти на деякі поступки трудящим. Вона змушена займатися деякими сторонами благоустрою життя трудящих мас, в тому числі і питаннями розселення.

Суперечності капіталістичного розселення кричущі. Слід відмітити, що в буржуазній і реформістській літературі не бракує пропозицій щодо ліквідації цих суперечностей. Ще в XIX ст. буржуазні і реформістські ідеологи [14] пропонували різні фантастичні проекти розселення і подолання суперечностей між містом і селом шляхом створення «міст-садів» і т. п. На сучасному етапі кількість такого роду проектів, які свідомо перекручують справжні суперечності містобудування і взагалі розселення в умовах капіталізму, значно збільшилась.

Знищення антагоністичних суперечностей розселення, як і антагоністичних суперечностей взагалі, можливе лише з перемогою соціалістичних суспільних відносин.

Ще ніколи в історії містобудування не перебувало в таких сприятливих умовах і не мало такої суспільно-політичної значимості, як зараз, в умовах поступового переходу до комунізму. В нашій країні, на відміну від капіталістичних країн, розвиток міст не тільки служить задоволенню матеріальних і культурних потреб народу, але одночасно є й засобом, який сприяє розв'язанню великих соціалістичних проблем.

У Програмі КПРС сказано: «Велике значення набувають містобудування, архітектура і планування для створення упорядкованих, зручних, економічних у будівництві і експлуатації міст та інших населених місць, виробничих, житлових та громадських будов... В наступний період здійсниться широка програма комунального будівництва і впорядкованості всіх міст і робітничих селищ, що вимагає завершення їх електрифікації, газифікації, телефонізації, забезпечення комунальним транспортом, водопроводом і каналізацією, проведення системи заходів по дальшому оздоровленню умов життя в містах та інших населених пунктах, включаючи їх озеленення, обводнення, рішучу боротьбу з забрудненням повітря...».

Міста комуністичного майбутнього сформуються як внаслідок розвитку і видозмін існуючих міст, так і будівництва нових. Ліквідуючи те, що не відповідає нашим нормам життя, а також те, що не можна раціонально використати шляхом модернізації, радянське суспільство зберігає все, що відповідає вимогам комуністичного способу життя.

Міста і селища, які зараз будуються і в яких житимуть люди при комунізмі, втілюють в собі риси соціальної організації цього суспільства, відповідають новим формам виробництва, побуту, культури, суспільного життя в цілому.

Дальший розвиток нашого соціалістичного суспільства, створення основ нового комуністичного ладу, бурхлива науково-технічна революція ведуть до якісних змін у містобудуванні. В міру розвитку міст дедалі ускладнюється їх економічна, соціальна і планова структура. Особливого значення набуває наукове прогнозування соціальних перетворень наших міст.

Соціальні проблеми сучасного радянського містобудування — істотна частина загальних завдань соціалістичного суспільства, спрямованих на удосконалення розселення, подолання відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, на формування нових комуністичних відносин між людьми.

Краткое содержание

В статье рассматривается актуальная проблема сегодняшнего дня — проблема расселения, анализируются условия, при которых можно решить этот вопрос.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 4.
2. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 15.
3. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 24.
4. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 21.
5. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 5.
6. Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. — К. Маркс і Ф. Энгельс. Твори, т. 20.
7. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961.
8. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, вид. 7-е. К., 1953.
9. Всеобщая история архитектуры, т. II. М., 1963.
10. Н. Яхиял. Город и деревня. Социологические аспекты. Перевод с болгар. М., 1968.
11. Л. П. Трубе. Об экономико-географическом изучении поселков городского типа; Е. И. Питюренько. Типы городских поселений Донецкой области и перспективы их развития; Л. М. Лаппо. Географическое изучение населенных пунктов, занимающих промежуточное положение между городскими и сельскими поселениями. — В сб.: География населения в СССР. М., 1959.
12. «Архитектура СССР», 1967, № 6.
13. В. Ф. Промыслов. Москва строится. М., 1967.
14. Э. Говард. Города будущего. СПб, 1911; Э. Вандервельде. Бегство в города и обратная тяга в деревню. Петроград, 1919.
15. W. Beveridge. Full Employment in a Free Society. L., 1957.
- Ph. Bonesky. Brother. Bill Mekil Building the Union of Ford. N. J., 1953.

МІСТО І СЕЛО ЯК СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ

Розвиток форм розселення — об'єктивний процес, викликаний певною формою виробництва і породжених нею відношень.

К. Маркс і Ф. Енгельс, досліджуючи процес становлення суспільства, аналізуючи форми людської спільності, показують, що вони від кровно-родових, сімейно-общинних відносин розвиваються до суспільних відносин, що виробництво розвивається від родового до суспільного виробництва.

Розглядаючи розвиток суспільства як природно-історичний процес, К. Маркс і Ф. Енгельс вказували на джерело його розвитку — спосіб виробництва.

Марксизм для вивчення і розуміння суспільства виробив поняття суспільно-економічної формації. Для кожної суспільно-економічної формації характерна певна форма і характер виробництва з властивими йому поділом праці, рівнем і характером розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, рівнем розвитку суспільної свідомості; рівнем розвитку і характером сім'ї і побуту, сімейно-побутових відносин, форм розселення і т. д.

Всі ці суспільні явища можна розглядати як елементи певної суспільно-економічної формації, взаємодія, взаємозв'язок і взаємообумовленість яких проявляють соціально-економічну формацію як найбільш загальну соціальну структуру суспільства.

В той же час у суспільстві різні суспільні явища, у свою чергу, мають свою структуру: виробництво, продуктивні сили, праця і її поділ, система розподілу, виробничі, класові і суспільні відносини, культура, сім'я, побут, форма розселення і т. д., які повторюють загальну структуру суспільства певної стадії розвитку і в силу цього мають відносну самостійність у своєму розвитку. Тобто суспільство має поліструктурність, структури мають різний порядок, рівень і ступінь розвитку [15, 13]. У суспільному розвитку існують різні суспільні перехідні явища, характерні для однієї або кількох формацій. Наприклад, місто і село як форми розселення.

Розуміння суспільно-економічної формації як природно-

історичного процесу розвитку суспільства по висхідній лінії включає в себе ці явища як відображення боротьби нового з старим. Ці перехідні явища входять як елементи до загальної соціальної структури і функціонують в її межах у взаємодії і взаємозв'язку з іншими її елементами, зазнаючи впливу і самі впливаючи на розвиток інших елементів загальної соціальної структури.

В ході цього процесу одні елементи швидко розвиваються і змінюють свою структуру, інші розвиваються повільніше, а оскільки кожний з елементів загальної соціальної структури має свою структуру, то розвиток суспільства являє собою розвиток різних за характером, порядком, рівнем і ступенем зрілості структур. Місто і село як форми розселення є певними соціальними структурами.

Що ж являють собою місто і село як соціальні явища?

К. Маркс розглядає форми виробництва, форми людської спільності як взаємопов'язані суспільні явища, які зумовлюють певну форму розселення як єдиний соціально-економічний процес розвитку виробництва, його продуктивних сил, форм власності і розподілу, а також відносин, викликаних їх розвитком [6, 3—5].

К. Маркс і Ф. Енгельс розглядають місто і село як сукупність соціально-економічних явищ і відносин, що виникають внаслідок «першого великого суспільного поділу праці» [2, 144].

«В міру того, як видозмінювалось саме тільки це відношення між містом і селом, видозмінювалось і все суспільство» [2, 144].

Наслідком суспільного поділу праці є місто і село — форми концентрації специфічних видів людської праці, організації суспільства.

Тому село як форму розселення, згідно з аналізом К. Маркса і Ф. Енгельса, можна визначити як форму матеріальної організації виробництва, де обмін відбувається між його продуктивними силами і природою. Місто як форма розселення матеріально організує виробництво, де здійснюється обмін наслідками людської праці [1, 60—61; 6, 3—18; 5, 448].

Здійснення виробництва в безпосередній взаємодії з природою підпорядковане «використання природно виниклого знаряддя виробництва і тому тут немає поділу праці між різними індивідами...» [1, 61]. Тому це виробництво здійснюється як задоволення безпосередніх потреб. Регулювання відносин між людьми в процесі виробництва та розподілу у суспільстві можливе тільки на основі кровно-родових зв'язків. Сім'я постає як форма виробництва, сімейно-шлюбні відносини як виробничі і суспільні відносини [1, 20].

Виробництво для обміну «ґрунтується на поділі праці й існує тільки завдяки йому» [1, 61].

Це — економічна основа існування міста і села. Місто існує внаслідок поділу праці і викликаного ним обміну наслідками праці, тому регулювання відносин між людьми у процесі виробництва можливе тільки на основі соціально-економічних відносин, породжених обміном наслідками людської діяльності.

Поділ праці і його розвиток, підкреслює К. Маркс, викликається розвитком матеріального виробництва, розвитком і концентрацією знарядь праці і навпаки [2, 152].

Система поділу праці і викликана цим система соціально-економічних відносин — головні елементи, що визначають місто як соціальну структуру.

К. Маркс якраз і підкреслює, що сукупність суспільних явищ: поділ праці і породжена ним соціальна форма спільності, форма виробництва роблять місто єдиним цілим [6, 15].

Аналіз закономірностей розвитку суспільства, зроблений К. Марксом і Ф. Енгельсом, виявляє напрям розвитку людських відносин від кровно-родових, через сімейно-общинні, до соціально-економічних. При цьому людські форми спільності з кровно-родових перетворюються у соціальні і виробничі.

Розглядаючи суспільство як структуру, Ф. Енгельс підкреслює, що головними елементами цієї структури, які визначають стадію розвитку суспільства, є «ступінь розвитку праці і сім'ї» [4, 26].

Місто і село — структури, які свідчать про рівень, ступінь розвитку праці і сім'ї.

Село і місто концентрують різні форми виробництва і системи поділу праці з властивими їм формами власності, виробничими, класовими і суспільними відносинами, розподілом, формами сім'ї і людської спільності, умовами життєдіяльності, формами побуту і т. ін. Місто і село — специфічні суспільні явища, які в тій чи іншій мірі повторюють структуру суспільства в цілому і тому функціонують як відносно самостійні суспільні явища з властивими їм закономірностями розвитку. Тобто місто і село — специфічні соціальні структури, які виражають розвиток суспільства як природно-історичний процес, в якому село і місто — ступені висхідного процесу розвитку суспільства. Село і місто як форми розселення концентрують відповідні їм форми виробництва. У селі здійснюється виробництво для безпосереднього вжитку. Протилежність між містом і селом при капіталізмі це — протилежність капіталістичного виробництва до капіталістичним формам, що ще зберігаються в селі [14, 29] і закріплюються класовим інтересом панівних класів міста.

Відмінність у рівні розвитку міста і села при капіталізмі зумовлена тим, що в місті розвивається переважно виробництво засобів виробництва, знарядь праці, у селі — предмети безпо-

середнього вжитку, основною виробничою силою такого виробництва на селі є сім'я.

При капіталізмі перехід до індустріалізації сільськогосподарської праці веде до скорочення сільського населення і кінець кінцем до ліквідації села як форми розселення, обумовлює перетворення його в окрему ферму, хутір і т. ін.

Абсолютне переважання міського населення над сільським, розвиток міста, руйнування села — вираз закону капіталізму [9, 128], який відображає нерівномірності соціально-економічного розвитку капіталістичного суспільства.

Разом із ліквідацією села як форми розселення при капіталізмі зникає протилежність між містом і селом, перетворюючись в соціально-економічну протилежність між сільськогосподарською і промисловою працею.

Таким чином, руйнування села, зростання міст — закон розвитку капіталізму, а не суспільства взагалі.

І в той же час «основну форму всього виробництва, яке існувало до цього часу, становить поділ праці, з одного боку, всередині суспільства, з другого — всередині кожного окремого виробничого підприємства» [3, 284].

Кожній формі виробництва притаманний свій поділ праці, своя система розподілу наслідків праці і форма власності, сукупність виробничих, класових і суспільних відносин і характерна для них форма сім'ї, матеріальні і духовні умови життя, рівень розвитку науки, освіти, культури, побуту і т. д., своя форма розселення і т. д.

Селянська сім'я, як і сім'я ремісника в місті, здійснювала своє сімейне виробництво на основі ручної праці. Знаряддя виробництва і предмети безпосереднього вжитку виробляються нею [3, 248] і належить їй як приватна власність. Виробництво існує в опосередкованій обміном суспільній формі. «Коли суспільство вступає у володіння засобами виробництва і застосовує їх для виробництва в безпосередньо усупільненій формі, праця окремої особи, хоч би який різний був її специфічно корисний характер, стає з самого початку і безпосередньо суспільною працею» [3, 302].

Соціалістичні перетворення сільського господарства створюють умови для докорінної зміни характеру праці, для виникнення поділу праці, нового за характером виробництва. Внаслідок колективізації одноосібних господарств обособлена праця в землеробстві перетворюється у безпосередньо суспільну працю.

І як всяка суспільна праця землеробська проходить такі стадії підвищення продуктивності: проста кооперація; поділ праці і мануфактура; машини і велика промисловість; науково-технічна революція. Просте об'єднання знарядь і засобів праці одноосібних господарств у землеробстві на основі ручної праці й енергії тварин утворюють просту кооперацію. Остання підго-

товляє економічну необхідність нового суспільного поділу праці як у окремому колгоспі, так і в суспільстві, а також подолання універсалізації селянської праці як умови переходу до вищої стадії підвищення продуктивності праці. У промисловості цій стадії відповідає поділ і мануфактура як подолання універсалізації ремісничої праці. «...В мануфактурі розчленування суспільного процесу праці є чисто суб'єктивним...» [5, 368].

Поглиблення суспільного поділу праці, підсилення безпосередньої фізичної сили машинами, тобто індустріалізація сільськогосподарської праці на основі інтенсифікації землеробства шляхом свідомого застосування досягнень науки і техніки, створює соціально-економічну необхідність переходу до промислового виробництва сільськогосподарської продукції.

З цією стадією В. І. Ленін пов'язував можливість виробництва шляхом біо- і фотосинтезу білка та їжі [10, 119—120]. Об'єктивний шлях підвищення продуктивності суспільної праці проходить від підвищення продуктивності людської сили до підвищення в знаряддях і засобах виробництва, а тут вирішальна роль належить машині.

Машина — уречевлена сила знання. Машинне виробництво не виключає людину з безпосереднього виробничого процесу. Виключення людини з процесу виробництва — об'єктивна умова дальшого підвищення продуктивності суспільної праці.

Науково-технічна революція перетворює знання у продуктивну силу і тим самим виражає новий ступінь підвищення продуктивності суспільної праці.

Для кожного ступеня підвищення продуктивності суспільної праці характерна нова система поділу праці, співвідношення її сфер, структура розподілу, виробничих, класових і суспільних відносин, визначених формою власності, що характерна для даного способу виробництва, нова система зв'язку, транспорту, комунікацій, рівень культури, освіти, науки, форма виробництва інформації, форма побуту система відпочинку; виробнича, соціальна мобільність, структура соціалістичних груп і виробничих колективів і т. д., тобто відтворюється структура суспільства на певній стадії розвитку. Виробництво інформації, як і відтворення інших елементів структури суспільства, — наслідок взаємодії усіх елементів структури суспільства, певної стадії розвитку суспільства. Для кожної форми виробництва характерна своя форма розселення.

Не виробництво інформації, як вважають А. С. Ахієзер, Л. Б. Коган і В. Н. Яницький [12, 13], обумовлює форму розселення і змісту елементів структури суспільства на певній стадії розвитку, а форма виробництва як головний елемент структури суспільства, що обумовлює взаємопов'язаний розвиток усіх елементів структури суспільства.

Перехід сільськогосподарського виробництва до промисло-

вого має об'єктивну матеріальну основу [5, 368]. Поділ праці втрачає суб'єктивну орієнтацію. Разом з тим ступені підвищення продуктивності праці — кооперація, мануфактура і машинне виробництво — форми виробництва, форми здійснення певного способу виробництва, хоч мануфактурний поділ праці — специфічна форма капіталістичного способу виробництва [5, 344].

Перехід від кооперації до мануфактури, а від неї до машинного виробництва і т. д. кожного разу викликає новий поділ праці, характерний для кожної стадії підвищення продуктивності праці як у суспільстві, так і на кожному підприємстві.

Науково-технічна революція створює реальну можливість промислового виробництва шляхом біо- і фотосинтезу білка та зеленої їжі для тварин.

В той же час це — перехід від однієї форми здійснення способу виробництва до другої — вищої. Цей перехід зумовлений закономірністю розвитку праці, основаної на виробництві для обміну. Таким чином, розвиток сільськогосподарського виробництва об'єктивно веде до подолання старого поділу праці і розриву стадій виробництва і обробки сільськогосподарської сировини. «Капіталізм довершує розрив первісного союзу землеробства і промисловості, який з'єднував дитячо-нерозвинені форми обох. Але він створює в той же час матеріальні передумови нового, вищого синтезу — союзу землеробства і промисловості на основі їх протилежно розвинутих форм» [3, 291].

В. І. Ленін, продовжуючи ці думки К. Маркса й Ф. Енгельса, підкреслював, що підготовлювана капіталістичним способом виробництва нова форма виробництва, яка при соціалізмі стане основою для виникнення нових форм праці, сприятиме з'єднанню «промисловості з землеробством на ґрунті свідомого прикладання науки і комбінації колективної праці, нового розселення людства...» [11, 51].

В. І. Ленін вважав, що подолання соціалістичним суспільним виробництвом старого поділу праці, розриву землеробства і промисловості, формування нових, колективних форм праці, форм сім'ї і поява нової форми розселення — взаємообумовлені і взаємопов'язані процеси [11, 51—52].

Таким чином, подолання старого поділу праці, відриву землеробства від промисловості дозволить, з'єднавши стадію виробництва і переробки сільськогосподарської сировини, сучасному селу одержати нову економічну основу для формування нової форми розселення, відповідної новому етапові розвитку виробництва.

Агропромислові об'єднання — специфічна форма з'єднання сільськогосподарського і промислового виробництва, подолання старого поділу праці, форма переходу до безпосередньо суспільної форми виробництва у сільському господарстві.

Такий розвиток стимулює і саме сільськогосподарське виробництво.

Цей шлях розвитку сільського виробництва змінює його характер, веде до зближення з промисловістю, перетворюючи його в галузь промисловості.

Це викликає і зміну форм розселення села, перетворення його у місто, що концентрує сільськогосподарську промисловість, тобто в силу саморозвитку сільського виробництва виникає агромісто.

Агромісто — форма організації життєдіяльності, форма організації виробництва, ґрунтованого не тільки на обміні між людьми і природою, а й наслідках людської праці. Утворюється єдина форма розселення — місто.

Якісної зміни зазнає і сучасне місто, яке у взаємодії з агромістом обмежить своє територіальне і чисельне зростання. Утвориться система взаємодіючих краплинних поселень. Сучасні міста-гіганти будуть ядром такої системи міст.

Промисловість рівномірно розподіляється по країні. Саме такий шлях розвитку мав на увазі Ф. Енгельс, розглядаючи взаємовідносини міста і села, майбутнє великих міст, говорячи, що великих міст не буде, хоч це і тривалий процес [3, 290].

Такий розвиток нової форми розселення — відображення закону рівномірного і пропорціонального розвитку продуктивних сил і економічних законів соціалізму і комунізму.

Краткое содержание

Процесс урбанизации — характернейшая черта современности. Общество функционирует как сложная структура, элементы которой в свою очередь представляют структуры разного порядка и уровня. В силу этого они относительно самостоятельны. Город и деревня — структуры такого рода. Взаимодействие и взаимоотношение этих структур определяют направление и характер развития самого общества.

Поэтому структурный анализ позволяет выделить ведущий, главный элемент структуры, определяющий в частности и процесс урбанизации.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
6. К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., 1941.
7. К. Маркс. Из неопубликованных рукописей. — «Большевик», 1939, № 11—12.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 3.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 4.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 21.

12. А. С. Ахнезер, Л. Б. Коган, О. Н. Яницкий. Урбанизация, общество и научно-техническая революция.— «Вопросы философии», 1969, № 2.
13. Л. Б. Коган, В. И. Локтев. Некоторые социологические аспекты моделирования городов.— «Вопросы философии», 1964, № 9.
14. Л. А. Булочникова. Научно-техническая революция в сельском хозяйстве и ее социальные последствия.— «Вопросы философии», 1969, № 1.
15. С. А. Кугель. Изменения социальной структуры социалистического общества под воздействием научно-технической революции.— «Вопросы философии», 1969, № 3.
16. «Правда», 5 января 1969 г.
17. А. Г. Афанасьев. Социальные задачи пятилетки. М., 1966.

В. І. ЛЕНІН ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ РЕФОРМ І РЕВОЛЮЦІЇ

В умовах співвідношення сил, що змінилися на користь соціалізму, буржуазія в наш час в особі своїх ідеологів намагається протиставити соціалістичній революції реформи.

Тому проблема співвідношення реформ і революції має актуальне не тільки теоретичне, але й практичне значення. Науковий підхід до вирішення цієї проблеми дає марксизм-ленінізм. В. І. Ленін зазначив, що «відношення реформ до революції визначене точно і правильно тільки марксизмом» [7, 87].

У процесі зміни суспільства реформи і революції відбивають характер, глибину і рівень його перетворення. Якщо реформи, як правило, перетворюють старе в межах однієї сутності «обережно, поволі, поступово, стараючись ламати якнайменше», то революція «ламає старе в найбільш основному і корінному», цілком змінює якісну основу суспільства, що існує [7, 82].

Насамперед, якісне перетворення вимагає виходу за межі старої сутності, що має обов'язково супроводжуватись докорінною ломкою сутності старої якості і появою нової сутності з новою якістю.

Реформи можуть відбуватися в найрізноманітніших галузях суспільного життя, але сфера їх дії має обмежений характер і стосується тільки окремих сторін суспільства.

Такі реформи ведуть до зміни тільки у межах однієї і тієї ж якості при збереженні сутності, тобто даної суспільно-економічної формації. В антагоністичних суспільних формаціях реформи, як державні акції, переслідують єдину мету — запобігати спробі докорінних якісних змін у суспільстві шляхом часткових змін, «поступок неважливого, збереження важливого» [5, 43].

До таких державних катів панівний клас вдається тільки тоді, коли до цього його спонукає революційний рух мас.

Реформи, що їх проводить «зверху» панівний клас, є не більш, як тактична поступка, засіб, з допомогою якого капі-

талізм пристосовується до нових умов і виступає як знаряддя його самозбереження. З допомогою цього монополістична буржуазія намагається «затримати, ослабити або загасити революційну боротьбу», посіяти ілюзію серед революційних класів, затемнити їх свідомість «ніби все, до чого прагнуть трудящі, може бути досягнуто без революційного перетворення існуючого ладу», в межах капіталізму [4; 199, 9, 270]. Реформи спонукуються класовою боротьбою, а тому їх глибина цілком і повністю залежить від розмаху і гостроти цієї боротьби. «Тільки в тій мірі,— писав В. І. Ленін,— в якій сильна ця боротьба,— реальні і реформи» [2, 53].

Панівний клас вдається до реформи лише тоді, коли він відчуває себе безсилим перед революційним рухом мас. Але коли він відчуває себе достатньо сильним, він не вдається до реформи, а намагається відвести небезпеку, що загрожує його пануванню з допомогою сили.

Розглядаючи відношення реформ до революції, В. І. Ленін завжди виступав як проти протиставлення реформ революції так і, навпаки, революції реформам. Протиставляючи реформи революції, реформісти підносять значення реформ. Як кінцеву мету класової боротьби вони визнають тільки реформи в межах капіталізму і не бачать необхідності соціалістичної революції. Відкидаючи реформістські погляди, В. І. Ленін переконливо довів, що ніякі реформи самі по собі не спроможні змінити сутність капіталізму.

Соціалізм, як нова суспільно-економічна формація, виникає не в результаті реформ, а внаслідок докорінного перевороту в усіх сферах суспільного життя. Цей докорінний переворот і є соціалістична революція. Вона сама є необхідний результат розвитку капіталістичного суспільства. Вірність цього важливого висновку В. І. Леніна повністю підтвердив історичний досвід перемоги соціалістичної революції як в Росії, так і в ряді інших країн Європи та Азії, а також Латинській Америці на Кубі.

Реформісти звинувачують марксизм у тому, що, буцімто, він недооцінює значення реформ у класовій боротьбі пролетаріату. Розкриваючи теоретичну неспроможність цієї антинаукової концепції, Ленін переконливо показав, що не визнаючи за реформами здатності внести докорінні якісні зміни у суспільний розвиток, марксисті ніколи не відмовлялись від боротьби за реформи, «від захоплення хоч би неважливої і часткової ворожої позиції, якщо ця позиція посилить їх натиск і полегшить повну перемогу» [1, 58]. Вони завжди включали і включають у свою діяльність боротьбу за реформи, підкоряючи її боротьбі за соціалізм.

І хоч реформи і революція є результат боротьби революцій-

ного класу, однак революція — це вищий, основний, кінцевий продукт цієї боротьби, а реформи — «побічний продукт», складова частина революційної боротьби за соціалізм. «...Тільки тільки оцінюючи кожний крок «руху» і кожну окрему реформу з точки зору загальної революційної боротьби можна гарантувати рух від хибних кроків і ганебних помилок» [1, 58]

Якщо забути кінцеву мету класової боротьби, зв'язок боротьби за реформи з боротьбою за соціалізм — це приводить до реформізму. В цьому по суті і є принципова відмінність марксистсько-ленінських поглядів на відношення реформ до революції від поглядів реформістів. Останні абсолютизують роль реформ, визначаючи їх кінцеву мету в межах капіталізму, відкидають в ім'я реформ необхідність соціалістичної революції. В боротьбі проти сучасного реформізму надійною теоретичною зброєю залишаються і зараз безцінні сторінки ленінських праць. Ленінська теоретична спадщина допомагає стосовно сучасних умов розвитку капіталізму виробити вірне розуміння співвідношення реформ і революції. В ленінській теорії соціалістичної революції велике значення надається питанню поєднання боротьби за глибокі демократичні реформи з революційною боротьбою пролетаріату.

В. І. Ленін розглядав глибокі демократичні реформи (націоналізація землі, банків, промисловості і т. д.) «як побічний продукт революційної класової боротьби пролетаріату», як складову частину боротьби за соціалізм [3, 200].

У боротьбі за глибокі демократичні реформи в сучасних капіталістичних країнах пролетаріат тим самим відстоює і майбутній рух, рух за соціалізм. Особливість сучасного етапу розвитку імперіалізму полягає в тому, що політично він «є взагалі прагнення до насильства і до реакції» [4, 248]. З цього об'єктивно випливає намагання імперіалізму в боротьбі проти робітничого руху обмежити демократичні права і свободи застосувати з допомогою відкритих актів насильства «жорстокі методи поліцейських переслідувань, антиробітниче законодавство» [9, 259].

Це, в свою чергу, неминуче веде до загострення антагонізму між імперіалізмом, що виключає справжню демократію, і трудящими масами, які тягнуться до соціалізму. На цій основі об'єктивно виникає широкий демократичний рух, підвищується роль глибоких демократичних реформ у боротьбі за соціалізм.

«В процесі цієї боротьби, — як вказується у Програмі КПРС, — розвиваються правосоціалістичні, реформістські ілюзії, створюється політична армія соціалістичної революції» [8, 33].

Рух за глибокі демократичні реформи є складовою частиною загальнодемократичної боротьби і своїм вістрям спрямований

проти панування монополій — головної перешкоди на шляху до соціалізму.

В процесі цього руху межа між реформою і революцією стає все більш відносною, відбувається зближення завдань боротьби за глибокі демократичні реформи, як засоби просування до соціалізму, з боротьбою за соціалізм.

Маючи на увазі такого роду глибокі демократичні перетворення, В. І. Ленін зазначав, що «об'єктивне історичне становище не дозволяє ставити їх (глибокі демократичні перетворення.— Р. С.) поза зв'язком із соціалістичною революцією» [4, 148].

І хоч за своїм змістом вони не є соціалістичними, все ж глибокі демократичні реформи виступають як кроки до соціалізму.

Саме тому особливо актуально в наш час звучать слова В. І. Леніна про те, що пролетаріат, ведучи безпосередню боротьбу за соціалістичну революцію, ні в якому разі не повинен відмовлятися від боротьби за реформи, а має розглядати «кожну окрему реформу з точки зору загальної революційної боротьби» [1, 558].

Боротьба за глибокі демократичні реформи, хоч і набуває революційного характеру, все ж не заперечує необхідності якісних змін — соціалістичної революції. Нерозуміння діалектичного взаємовідношення реформ і революції, недооцінка чи заперечення реформ веде до анархізму, догматизму, лівацького авантюризму. Ленін рішуче вів боротьбу проти тих, хто під захистом революційної фрази намагався протиставити революцію реформам, принизити або й зовсім заперечити реформи. Він глибоко розкрив несумісність цих поглядів з інтересами робітничого класу. В. І. Ленін писав, що «було б докорінною помилкою думати, що боротьба за демократію здатна відвернути пролетаріат від соціалістичної революції, або заслонити, затінити її і т. і.» [4, 129].

Сучасні «ліві» опортуністи і, зокрема, китайські «теоретики» багато в чому повторюють дрібнобуржуазні концепції, які вже давно викрив Ленін.

Прикриваючись революційною фразою, вони відверто заперечують необхідність боротьби за глибокі демократичні реформи, будь-яку боротьбу за реформи вважають зрадою революції, змовою з буржуазією, засобом відвернення народних мас від соціалістичних цілей. Китайські горе-теоретики не бачать або не бажають бачити тих великих змін, що сталися в світі. Зміни в співвідношенні сил на світовій арені дають можливість марксистсько-ленінським партіям по-новому підійти до реформ, використовуючи їх як важливий засіб у боротьбі за соціалізм.

На думку маоїстів, соціалістичну революцію можна зробити лише з допомогою революційних лозунгів.

Такі їх дії дуже вдало характеризуються словами В. І. Леніна: «Повторюють лозунги, слова, бойові кличі, а аналізу об'єктивної дійсності бояться» [6, 4]. Заперечення тісного зв'язку боротьби за глибокі демократичні реформи з боротьбою за соціалізм, по суті, приводить до невір'я в силу народних мас, в їх здібності до організованих дій у класовій боротьбі. Виступаючи на словах за ліквідацію капіталізму, вони на ділі відкидають реальні спроби підготовки соціалістичної революції. На їх думку, революційний переворот може бути здійснений будь-коли і не потребує або майже не потребує будь-якої попередньої підготовки.

В. І. Ленін завжди вів боротьбу проти ілюзій, проти незначних зусиль здійснення соціалістичної революції, проти ультрареволюційної тактики «експорту революції». «Революції не робляться на замовлення,— підкреслював В. І. Ленін,— підганяються до того чи іншого моменту, а визрівають у процесі історичного розвитку і вибухають в момент обумовлений комплексом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх причин» [6, 495].

Ленін відверто говорив про тих, хто намагався експортувати революцію в інші країни, що вони «або безумці, або провокатори» [6, 433].

Марксистсько-ленінські ідеї поступового завоювання мас, їх виховання і організації для них залишаються чужими.

Копітка і постійна робота з масами, врахування об'єктивних і підготовка суб'єктивних умов у здійсненні соціалістичної революції підмінюється революційною фразеологією.

Маоїсти завжди і при всіх умовах орієнтуються виключно на збройну боротьбу і тим самим фактично виключають боротьбу за глибокі демократичні реформи. Своїми діями вони ігнорують одне з важливих марксистсько-ленінських положень про те, що неможливо здійснити соціалістичну революцію поза демократичним рухом і поза широкою боротьбою за глибокі демократичні перетворення.

Класові битви останнього часу з новою силою підтвердили основні положення марксизму-ленінізму.

«Комуністичні і робітничі партії,— як вказується в Основному документі московської Міжнародної наради комуністичних і робітничих партій,— на відміну від правих і «лівих» опортуністів, не протиставляють боротьбу за глибокі економічні і соціальні вимоги, за передову демократію боротьбі за соціалізм, а вважають її частиною цієї боротьби» [9, 275—276].

Поеднання боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм є одним із центральних пунктів стратегії і тактики комуністичних і робітничих партій.

У програмі глибоких демократичних реформ французької

та італійської комуністичних партій передбачається націоналізація великих промислових монополій, що панують в головних галузях економіки, проведення демократичної аграрної реформи на користь тих, хто обробляє землю, розширення прав трудящих в справах держави, демократизація податкової системи, системи освіти, реформа системи соціального забезпечення, обмеження воєнних витрат і т. і.

Програмні документи комуністичних партій Німеччини, Бельгії, Фінляндії, Англії, Австрії, США і ряду інших країн також мають вимоги докорінних демократичних реформ. Однак такого роду демократичні реформи, хоч і виходять за межі звичайних реформ, разом з тим не виходять за межі капіталізму. Вони можуть лише прокласти шлях до соціалізму, тим самим об'єктивно наблизити його. Вимога докорінних демократичних перетворень, як відзначив Х з'їзд Італійської комуністичної партії, покликана «просунути вперед народну боротьбу проти монополій, проти реакції, за демократичне оновлення і соціалізм» [10, 122].

Таким чином, у новій історичній обстановці робітничий клас ще до повалення капіталізму може нав'язувати буржуазії глибокі демократичні реформи, які, як підкреслюється у Програмі КПРС, «виходячи за межі звичайних реформ», стають важливими рубежами «розвитку його дальшої боротьби за перемогу революції, за соціалізм» [8, 32].

Цей глибокий висновок безпосередньо впливає з революційної класової боротьби на сучасному етапі і з ленінської теорії соціалістичної революції, з ленінського тлумачення питання про співвідношення реформ до революції.

Краткое содержание

В статье рассматривается важная проблема марксистско-ленинской философии — проблема соотношения реформ и революции, показывается возросшее значение реформ на современном этапе. Обосновывается мысль о том, что глубокие демократические реформы выступают основой развития борьбы за победу революции, за социализм.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 11.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 12.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 22.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 24.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
8. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968.
9. Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969.
10. Х съезд Итальянской Коммунистической партии. М., 1963.

ПРО СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІДОМОСТІ

Свідомість — одне з найскладніших суспільних явищ, розкриття сутності і структури якого досягається шляхом дослідження цього явища в різних планах, аспектах. Перш ніж обґрунтувати необхідність такої різноплановості дослідження свідомості з головною установкою на відокремлення і характеристику соціологічного аспекту, необхідно з'ясувати, що вкладається в саме поняття свідомості.

У загальній постановці питання свідомість — це сукупність знань. Знання є форма, або засіб існування свідомості. Ця думка яскраво висловлена К. Марксом в економіко-філософських рукописах 1844 р.

У нашій літературі поширена точка зору, згідно з якою у свідомість включаються, крім знань, почуття, воля, емоції, настрої і переживання людей, тобто, по суті, вся людська психіка. У «Філософському словнику», наприклад, дається таке визначення свідомості: «Свідомість являє собою сукупність психічних процесів, які беруть активну участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і свого власного буття» [7, 326]. Але ж осмислення людиною об'єктивного світу і свого власного буття — процес пізнання, який складається із двох сторін, чутливої і раціональної, і включає в себе такі компоненти психіки, як відчуття, сприйняття, уявлення, різні форми мислення, а також вольові і емоційні моменти. Згідно з наведеним визначенням все це включається у свідомість. Ми не поділяємо цієї точки зору. На нашу думку, вона є результатом ототожнення пізнання і свідомості і не сприяє виявленню суті як одного, так і другого.

Адже свідомість і пізнання при всьому своєму взаємозв'язку виступають як відносно самостійні системи, які необхідно розрізняти. Пізнання — це процес відображення об'єктивної дійсності у свідомості людей, а свідомість — результат цього процесу, сукупність знань, здобутих у процесі пізнання. Змішування цих двох систем і підміна однією іншою істотно утруднює їх дослідження.

Не може бути суперечок про те, яке відношення до свідо-

мости мають чуттєві, вольові, емоціональні та інші психічні процеси. Вони беруть безпосередню участь у формуванні свідомості. Але самі вони, як компоненти психіки, до свідомості не входять. Припускати інше значить — приймати всю людську психіку за свідомість. Насправді це далеко не так. Свідомість — це вищий момент психіки, а точніше — її вищий результат.

Пізнаючи об'єктивний світ, люди разом з тим поступово усвідомлюють і суть самого процесу пізнання, усвідомлюють, отже, крок за кроком і свою психіку, її компоненти: почуття, волю, емоції і т. д. Дані про ці компоненти об'єднуються в таких науках, як психологія, фізіологія, теорія пізнання та ін. і включаються до спільної скарбниці свідомості, але включаються як знання, а не як самі психічні процеси. Усвідомлення цих компонентів дає можливість людям розумно управляти ними, регулювати їх, що докорінно відрізняє психіку людини від психіки високорозвинених тварин. Однак і у людини можливості такого управління і регулювання обмежені певними рамками. Все це означає, що існує складний діалектичний взаємозв'язок між пізнанням як процесом і свідомістю, як результатом цього процесу. Свідомість формується і розвивається в процесі пізнання, останнє ж зворотно впливає на цей процес. Отже, розвивається і те, й друге, залишаючись при цьому кожне самим собою.

Таким чином, єдиним способом існування свідомості є знання. Свідомість — це скупченість знань про об'єктивний світ і про саму людину, як продукт розвитку цього світу, про її фізичну і духовну організацію і розвиток. Таке визначення свідомості є найзагальнішим, найабстрактнішим, що дозволяє, однак, охопити все те, що стосується цього суспільного явища. Це визначення потребує всебічного обґрунтування і конкретизації, що досягається шляхом дослідження свідомості в різних планах, кількох аспектах.

Питання про необхідність дослідження свідомості в різних аспектах розв'язується в нашій літературі. Ряд авторів говорять про два такі аспекти: гносеологічний і соціологічний. «В галузі філософії, — пише В. Ж. Келле, — можна виділити гносеологічний і соціологічний аспекти дослідження свідомості» [4, 5]. Цю точку зору поділяє також А. К. Уледов [6, 51—521].

У гносеологічному, або загальнофілософському¹, плані виявляється співвідношення матерії і свідомості, причому виявляється в загальній і разом з тим непринциповій постановці

¹ Відомо, що В. І. Ленін нерідко вживав поняття «гносеологічний» і «філософський», розглядаючи, наприклад, основне питання філософії як основне гносеологічне питання [2, 142].

питання: що первинне — матерія чи свідомість? Чи пізнаваний об'єктивний світ? Це завдання матеріалістична філософія розв'язує шляхом дослідження процесу пізнання, розглядаючи свідомість як результат цього процесу. Розв'язуючи основне питання філософії з урахуванням даних інших наук і насамперед таких, як психологія і фізіологія людини, філософ-матеріаліст виявляє, що пізнання, як процес, і свідомість, як результат цього процесу, є вищою формою відображення матерії, властивістю особливим чином організованої матерії — людського мозку. На підставі цього він робить висновок: свідомість ні в якому разі не може бути первинною щодо матерії, вона вторинна, похідна від неї. Враховуючи активність свідомості і її здатність проникнути в будь-яку таємницю матерії, він робить висновок про пізнаваність світу і його закономірності.

Це — головні висновки, які покликана обґрунтувати матеріалістична філософія, розв'язуючи основне питання гносеології. При цьому свідомість розглядається без ретельного аналізу її суспільної природи, суспільного характеру і суспільної значимості. Безумовно, і в цьому випадку враховується її суспільна сутність, але спеціально цю сторону свідомості досліджує марксистсько-ленінська соціологія, тобто історичний матеріалізм. Гносеологія розкриває структуру свідомості в теоретико-пізнавальному плані, в плані аналізу процесу пізнання, розглядаючи свідомість як результат цього процесу. В цьому плані свідомість виступає як діалектична єдність таких компонентів, як уявлення, поняття, судження і умовивід.

Такий гносеологічний висновок свідомості. Це найбільш істотний висновок, але не єдиний, оскільки дослідження свідомості тільки в гносеологічному плані виявляється недостатнім для повної характеристики цього складного суспільного явища. Недолік поповнюється за рахунок дослідження його в інших аспектах, зокрема в соціологічному.

Історичний матеріалізм розкриває інший бік свідомості — соціологічний. При цьому він виходить з відправних діалектико-матеріалістичних висновків і положень, передусім із розв'язання основного питання філософії, але конкретизує це питання, розглядаючи його як питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості. Свідомість береться вже не як свідомість взагалі, а як конкретний продукт і результат суспільного розвитку. На перший план тут виступає суспільна природа, суспільний характер і суспільна значимість свідомості. В цьому плані і структура свідомості має інший вигляд і виступає вже як структура всієї системи знань, нагромаджених людством. Її елементами є різні галузі знань, і насамперед такі, як природознавство, суспільствознавство і знання про людину.

Ми вже говорили про два аспекти дослідження свідомості:

гносеологічний (загальнофілософський) і соціологічний. Але в нашій літературі поставлено питання і про інший аспект свідомості — природничонауковий. На нашу думку цей аспект необхідний для дослідження свідомості.

Природничонауковий аспект складається з аналізу психологічних і фізіологічних основ свідомості. В першому випадку свідомість досліджується як вищий прояв людської психіки, як результат взаємодії суб'єкта і об'єкта, взаємодії, що ґрунтується на свідомій діяльності людей. У другому — досліджуються фізіологічні процеси, що відбуваються в мозку людини і на підставі яких складається свідомість. Мовою фізіології це називається дослідженням нейродинамічної структури мозку, як матеріального носія образу, інформації.

Отже, свідомість досліджується в різних планах, аспектах, що цілком виправдано при сучасній диференціації наук. Однак ці аспекти не підмінюють і не виключають, а навпаки, взаємно передбачають і доповнюють один одного. Вище йшлося про те, що гносеологія і соціологія у своїх дослідженнях спираються на дані інших наук, зокрема таких, як психологія і фізіологія людини, останні, в свою чергу, виходять із розв'язання основного питання філософії і соціології діалектичним та історичним матеріалізмом. Тільки такий комплексний підхід до дослідження свідомості дозволяє глибше і всебічніше розкрити його суть і структуру. Однак він не передбачає змішування аспектів дослідження, підміну одних наук іншими, що ще подекуди зустрічається в практиці наукового дослідження.

Так, учасники дискусії про природу психічного (Ю. Ф. Бухалов та ін.) в названих статтях відзначали, що при розгляді свідомості в гносеологічному плані остання виступає як ідеальне, як образ об'єкта і таке його тлумачення при розв'язанні основного питання філософії є єдино вірним. Однак абсолютизація такого трактування призводить до серйозних помилок, особливо коли свідомість досліджується в інших аспектах. Таких помилок припускається В. І. Мальцев [8]. Розглядаючи свідомість в природничонауковому плані, він трактує її як ідеальне, тобто абсолютизує її, протиставляючи матерії. А в цьому плані свідомість виступає як вищий результат людської психіки, як «внутрішній стан матерії» [2, 84] і абсолютизація протиставлення її матерії в даному випадку безглузда.

Те ж саме треба сказати про співвідношення гносеологічного (загальнофілософського) і соціологічного аспектів дослідження свідомості. Відрив одного від другого і абсолютизація витлумачення свідомості в кожному з цих аспектів призводить до концепції двох свідомостей: «свідомості взагалі» і «суспільної свідомості». До такої концепції мимоволі вдаються деякі філософи і соціологи. Наприклад, В. П. Рожин твердить: «Визнавши природу предметом відображення суспільної свідомості, автори

тим самим незаперечно відносять до неї і природничі науки. Нема потреби доводити, що це не так. Насправді, предметом відображення природничих наук є закономірності явищ природи, тоді як предметом відображення суспільної свідомості є суспільні відносини і закономірності їх розвитку і функціонування» [5, 144—145].

Сказано досить ясно: по-перше, природничі науки ніякого відношення до суспільної свідомості не мають, вони виділяються автором в тій же праці в особливий вид свідомості — «свідомість взагалі»; по-друге, суспільна свідомість має свій предмет дослідження. Вона також виділяється в особливий вид свідомості. Насправді ж ніяких двох свідомостей не існує й існувати не може. Є лише загальнолюдська свідомість, що розглядається в різних планах, аспектах і у зв'язку з цим виступає і як суспільна свідомість, і як свідомість взагалі. І предмет відображення у свідомості один — об'єктивний світ, але він диференційований, розчленований на відносно відособлені галузі, а це розчленування лежить в основі диференціації знань, в основі класифікації наук. Отже, мова має йти не про різні свідомості, а про різні галузі знань у рамках єдиної людської свідомості.

В. Ж. Келле, критикуючи концепцію двох свідомостей, пише: «Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість взагалі як властивість матерії, як відображення буття, тобто із загальнофілософських позицій; історичний матеріалізм бере ту ж людську свідомість (бо іншої свідомості нема) і розглядає її під соціологічним кутом зору як суспільну свідомість. Справа не в тому, що існують якісь «дві свідомості», одна з яких є суспільною, а друга — несупільною, справа лише в аспекті розгляду [4, 6].

Ми зупинились на характеристиці різних аспектів дослідження свідомості з тією метою, щоб чіткіше виділити предмет дослідження марксистсько-ленінської соціології у цьому питанні. На нашу думку, цим предметом є суспільна природа, ні. На нашу думку, цим предметом є суспільна природа, суспільний характер і суспільне призначення свідомості. Це основні ознаки свідомості в соціологічному плані. Правда, деякі автори ці ознаки заперечують. «Іноді,— заперечує В. П. Рокі,— головною ознакою суспільної свідомості оголошується те, що вона є продуктом суспільного розвитку. Звичайно, вірно, що свідомість з самого початку є суспільним продуктом і залишається ним, поки взагалі існують люди. Однак те ж саме можна сказати не тільки про свідомість, але і про продуктивні сили, і про будь-які інші явища життя взагалі, бо всі вони суть продукти суспільного розвитку. Основна ознака суспільної свідомості, отже, не в тому, що вона є продукт суспільного розвитку, а у тому, що в ній відображається суспільне буття [5, 144].

Залишається незрозумілим, з чого випливає «отже», бо теза: «суспільна свідомість відображає суспільне буття» вказує, насамперед, на джерело свідомості, на його вторинність щодо суспільного буття. Отже, ця теза відтіняє гносеологічну сутність свідомості. В даному ж разі йдеться про її соціальну сутність. Звичайно, суспільне буття впливає на суспільний характер свідомості, але цей вплив полягає не в тому, що воно відображається у суспільній свідомості, а в тому, що буття людей само є суспільним і виступає як сукупність суспільних відносин, в процесі яких і формується свідомість людей.

Теза історичного матеріалізму про суспільну свідомість як відображення суспільного буття використовується в цьому випадку В. П. Рожиним, на наш погляд, з тією метою, щоб привести у відповідність з його тлумаченням суспільної свідомості його ж тлумачення суспільного буття. За В. П. Рожиним, суспільне буття — це базис суспільства [5, 147], а суспільна свідомість відображає суспільне буття. Отже, суспільна свідомість відображає закономірності тільки суспільного життя і воно суспільним є тому, що відображає тільки ці закономірності. Але одне з цих посилянь, саме трактування суспільного буття, є далеко неповною, в ній надто звучується суспільне буття. В результаті звучується і поняття суспільної свідомості, а сама суть суспільного характеру свідомості трактується надто своєрідно.

Розглядаючи суспільну свідомість як відображення тільки суспільного життя, автор посилається на окремі висловлювання В. І. Леніна, зокрема, на його відоме висловлювання з праці «Три джерела і три складові частини марксизму». Так само, як пізнання людини відображає незалежно від неї існуючу природу, тобто матерію, що розвивається, так суспільне пізнання людини (тобто різні погляди і вчення філософські, релігійні, політичні і т. п.) відображає економічний лад суспільства» [3, 44].

На наш погляд, це висловлювання не є підставою для такої інтерпретації категорії суспільної свідомості. По-перше, В. І. Ленін говорить в даному випадку не про свідомість, а про пізнання. А ці поняття, як вже відзначалось, при всьому їхньому взаємозв'язку і взаємообумовленості, треба розрізняти, особливо при розгляді свідомості в соціологічному плані. По-друге, і це важливіше в даному випадку, В. І. Ленін дійсно говорить тут про суспільне пізнання, але вживає цей термін як пізнання суспільного життя, відзначаючи при цьому заслуги Маркса у створенні історичного матеріалізму. Щоб переконатися в цьому, досить проаналізувати його висловлювання з цієї ж праці. В ній сказано: «Поглиблюючи і розвиваючи філософський матеріалізм, Маркс довів його до кінця, поширив його пізнання природи на пізнання людського суспільства. Величезним заво-

юванням наукової думки став історичний матеріалізм Маркса. Хаос і довільність, що панували досі у поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм» [3, 44].

Як бачимо, В. І. Ленін говорить про розширення сфери пізнання, про поширення філософським матеріалізмом його пізнання природи на пізнання суспільного життя. Слід гадати, що термін «суспільне життя», як пізнання, вживається ним в даному разі як пізнання суспільного життя, але не як пізнання взагалі, тим більше, не як суспільна свідомість.

Сказане про суспільну свідомість дає підставу твердити, що основними ознаками свідомості в соціологічному плані є її суспільна природа, суспільний характер і суспільна значимість. Свідомість людей, як і їх буття, є суспільною тому, що люди живуть, виробляють матеріальні і духовні блага спільно, вступаючи в різні зв'язки і стосунки один з одним. Завдяки таким факторам, як мова і письменність, що виникли, насамперед, з потреб матеріального виробництва і на його підставі, люди обмінюються своїми знаннями, навичками, досвідом, інформацією. В результаті знання одних людей стають надбанням інших, набирають суспільного характеру.

Отже, на підставі виробництва, яке завжди було і все більш стає суспільним, в результаті постійного обміну знаннями, інформацією формується і розвивається суспільна свідомість. Слід зауважити при цьому, що природа будь-якого знання суспільна. Люди обмінюються і знаннями про природу, і знаннями про суспільство, і знаннями про самих себе, як про окремі індивіди. Крім того, суспільна свідомість формується не тільки на підставі обміну знаннями між людьми сьогодишнього покоління, але і на підставі наступності знання між поколіннями. Кожне нове покоління, вступаючи в життя, застает певний запас знань, нагромаджених наступними поколіннями, який воно опановує, критично переробляє і поповнює новими знаннями, своїми відкриттями і винаходами.

Все це означає, що суспільна свідомість вбирає в себе все найбільш істотне, що нагромаджується людьми покоління, а в історичному плані, що було нагромаджено всіма наступними поколіннями. У зв'язку з цим воно нагадує своєрідну громадську комору, з якої кожний бере, що хоче і скільки може, але яку і поповнюють кожний в міру своїх сил і можливостей. Ця «комора» міститься у всіх пам'ятниках матеріальної і духовної культури, які являють собою не що інше, як уречевлену суспільну свідомість, як суспільну пам'ять людства. Вона перебуває у мозку покоління. Слід зауважити при цьому, що нема

особливих «комор» для знань про природу, про суспільство і про саму людину, є одна спільна «комора» з різними «відсіками», з численними «поличками», на яких розміщено, на яких «розкладено» знання про відповідні галузі дійсності.

Таким чином, суспільна свідомість — це сукупність всіх знань про навколишній світ і саму людину як продукт розвитку цього світу, нагромаджених людством за всю історію і зафіксованих в пам'ятниках матеріальної і духовної культури і в мозку покоління. Ця система знань має свою структуру, яка полягає у розчленуванні суспільної свідомості на складові її елементи і у взаємозв'язку цих елементів між собою. Такими елементами виступають, передусім, три найширші галузі знань: природознавство, суспільствознавство і знання про саму людину. Це, на нашу думку, висхідні, первинні елементи суспільної свідомості, які, в свою чергу, розчленяються на цілий ряд елементів. Але докладне обґрунтування структури суспільної свідомості не входять у завдання статті, обмежимося лише постановкою питання в цій частині характеристики суспільної свідомості.

Краткое содержание

Сознание является одним из самых сложных общественных явлений и исследуется в различных аспектах: гносеологическом (общефилософском), социологическом и естественнонаучном. В гносеологическом аспекте сознание выступает как высшая форма отражения действительности, как свойство особым образом организованной материи, свойство человеческого мозга.

В социологическом плане оно выступает как общественное сознание, как продукт и результат общественного развития. В этом смысле общественное сознание является совокупностью всех знаний, накопленных человечеством и закрепленных в памятниках материальной и духовной культуры и в мозгу живущего поколения. В естественнонаучном аспекте исследуются психологические и физиологические основы сознания.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
2. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 18.
3. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 23.
4. В. Ж. Келле. Структура общественного сознания. М., 1964.
5. В. П. Рожин. Введение в марксистскую социологию. Ленинград, 1962.
6. А. К. Уледов. О структуре общественного сознания. — «Философские науки», 1965, № 3.
7. Философский словарь. М., 1968.
8. В. И. Мальцев. Еще раз о понимании психики. — «Философские науки», 1968, № 1.

КРИТИКА ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛОГІКИ ІСТОРІЇ

У Підсумковому документі міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій вказується, що остання третина нашого століття характеризується загостренням історичного протиборства сил прогресу і реакції, соціалізму й імперіалізму. «Ареною цього протиборства є увесь світ, всі основні галузі суспільного життя — економіка, політика, ідеологія, культура» [2, 11]. В нашу епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму, дедалі гострішою стає боротьба двох ідеологій — буржуазної і пролетарської. В ній відображається суперечливий процес поступального, прогресивного руху суспільства, об'єктивного ходу історії. В цьому аспекті становить певний інтерес марксистська критика інтерпретації буржуазною філософією, зокрема екзистенціалізмом, проблеми часу та історичності.

Якщо для марксизму історичність розглядається в плані взаємозв'язку минулого, теперішнього і майбутнього, можливості передбачення перспектив розвитку, що ґрунтується на розумінні часу, як об'єктивного процесу зміни станів матеріального руху, то екзистенціалізм саму часовість розглядає суб'єктивно, як людську, тобто в нього мірилом часу виступає існування суб'єкта. Наприклад, за Сартром, особливості людини, її прагнення виводяться не із об'єктивної реальності, а людина сама виступає творцем значень речей, смислів тощо. Отже, смисл цей цілком залежить від людини, а не від об'єктивності, вона вільно обирає її як «важку» або «легку» в своєму цілепокладанні. Своїм діючим проектуванням людина відбирає з минулого те, що їй необхідне для теперішнього. Значення з минулого залежить від теперішнього проекту, від цілей, які вона собі ставить. Виходить між минулим і теперішнім існує певна дистанція [онтологічного порядку], яка об'єктивно не детермінована. Тільки в цьому плані вільного вибору минуле присутнє в теперішньому. Також і майбутнє, будучи постійною можливістю можливостей, не може бути передбаченим наперед, можливість настання такого чи іншого «теперішнього» проблематична [14, 174]. У своїй праці «Буття і ніщо» Сартр доводить, що людина завжди вибирає своє буття залежно від

ситуації, і передбачити шляхи її вибору, що є завжди вільним, — неможливо. Він пише: «Людина не може бути то вільною, то рабом; вона повністю і завжди вільна або ні. Якщо моє існування тільки задум, проекція самого себе, то ніхто не може мені сказати, чим я буду, ніхто також не може передбачити, яким буде ранок людства» [14, 516].

Подібно до всіх екзистенціалістів міркує й Альбер Камю. За ним, людина належить до часу, який є невід'ємною структурою її буття. Вона завжди прагне жити завтрашнім. Однак це — недопустимо, бо час — наш грішний ворог. Жити завтрашнім, надіятись на нього — неможливо, все ество людини повинне протестувати проти цього. Причина та, що це завтрашнє може бути не нашим теперішнім. Тому він робить висновок, що людина повинна жити теперішнім, глибоко усвідомивши той факт, що для неї можливе лише воно, послідовність теперішнього [7, 27—28]. Тобто екзистенціалізм, в даному випадку Сартр і Камю, робить зміщення по фазі часових зв'язків в напрямі до теперішнього у тому розумінні, що минуле, як і майбутнє, будучи структурою того ж часу, не є нашим часом, даним, теперішньою миттю. Теперішнє для людини, за ними, не є ніщо, воно — все. Життя людини — хаос, позбавлений смислу і закономірності. Теперішнє — виключно індивідуальне і, взяте між минулим і майбутнім, воно повинне бути автономним.

Таке розуміння часовості, історичності суттєво впливає на розв'язання екзистенціалізмом, зокрема Сартром і Камю, проблеми свободи, діяльності людини, її смислу, воно відкидає можливість пізнання і передбачення майбутнього, ставить в центр історії окрему особу, а не трудящі маси, як рушія історії.

Вже в попередників сучасного екзистенціалізму зустрічаємось з спробою довести неможливість створення наукового світогляду, який міг би вказати на напрям суспільного процесу. Так, у Росії на початку XX ст. релігійно-екзистенціалістські пошуки М. Бердяєва, Л. Шестова, С. Булгакова спрямовуються, насамперед, на критику науки. За ними, закономірність і необхідність майбутнього незбагненна розумом. Наприклад, для Шестова, з того, що було, немає ніякого смислу виводити те, що буде, відкриття закономірностей не дає нічого для окремої особи, що залишена віч-на-віч з світом, тим більше, що закономірність кладе край людським прагненням, заганняючи людину на вузьку стежку повсякденності [6, 61, 169].

Таке суб'єктивістське тлумачення суспільної і природної необхідності побудоване на проголошенні окремого індивіда єдино правомірним суб'єктом історії. Тому не дивно, що М. Бердяєв вважає саму необхідність безглуздою. За ним, наука неспроможна досягнути смисл світу, це завдання має здійснити філософія [5, 25]. Остання може виконати цю місію лише че-

рез прорив безглуздості, вихід за її рамки. Головний недолік марксизму він вбачає в «логізації матерії», в незрозумілій вірі у «розумність матеріального світового процесу», в «речовинну логіку», доводячи, що необхідно з коренем відкинути монізм історичного матеріалізму [4, 238].

Класова спрямованість цих поглядів очевидна. Проповідь абсурдності буття, оспівування відчаю і страху, неможливості досягти гармонії людини і суспільства ніякими суспільними перебудовами («добро», «прогрес», «наука», всі цінності світу, далекого світу, безсилі мене спасти... М. Бердяев) веде російських релігійних містиків до обґрунтування існування бога і релігії, припущення розуму і є антигуманістичною за своєю суттю.

Для сучасних екзистенціалістів, таких як Ясперс, Хайдеггер, визнання об'єктивних законів суспільного розвитку є «хибною вірою» людей. Знання закономірності є вигаданим, велика особа може проривати «логіку звичайного» і «логіку історії», щоб змінити їх за своїм бажанням. У книзі «Про походження і цілі історії» Ясперс пише, що уявлення про історію, як доступний розумінню і необхідний хід розвитку людства, нічого не розкриває і тому воно повинне бути відкинутим. Чи не найповніше своє ставлення до даної проблеми він виразив так: «Ми не знаємо і ніколи не будемо знати, що собою в цілому становить той світ, в якому ми живемо, звідки він і куди йде...» [3, 505].

Така позиція заперечення існування загальних об'єктивних закономірностей, можливостей їх пізнання, приводить до розуміння світу як ірраціонального, впливати на нього не зможе не тільки велика людина, але фактично ніхто. Це суперечить практиці суспільного життя і є суб'єктивно-ідеалістичним вирішенням проблеми: людина не відображає, пізнає об'єктивну необхідність і впливає на неї, а творить її за своїм вибором, творить логіку історії або ламає її довільно як мислиму сутність.

Інший представник екзистенціалізму М. Мерло-Понті, який в роки холодної війни особливо багато спеціалізувався на критиці філософії марксизму, з одного боку, відкидає з порога закони діалектики як ненаукові, з другого — прагне довести невідповідність розвитку соціалізму в СРСР законам марксистської діалектики, невідповідність між практикою і теорією соціалістичного будівництва. Виходячи з принципу двозначності (ambiguïté) всього сущого, Мерло-Понті розуміє логіку речей, логіку історії такою, що не обов'язково веде до соціалістичної революції.

Ось, виявляється, в чому суть критики екзистенціалізмом об'єктивної необхідності розвитку людства!

За Мерло-Понті, марксистська діалектика — «сциєнтичний раціоналізм» нашого часу, і вона дає широкий простір для різних тлумачень, тобто вона сама є двозначною [11, 9]. Поляризує протилежності суб'єктивного і об'єктивного в людській

діяльності, протиставляючи їй, перекручуючи марксистське розуміння об'єктивного ходу історії, М. Мерло-Понті робить такий закид марксистській теорії: мовляв, іманентна логіка речей повинна виключати помилкові рішення і якщо пролетаріат є внутрішнім механізмом історії, то навіщо йому політична організація, партія? [12, 105—106]. Він не виступає проти ідеї розвитку (як не згадати тут слова В. І. Леніна про те, що з ходячою ідеєю еволюції погоджуються всі критики марксизму), але заперечує те, що цей розвиток веде до соціалістичної революції. Як не дивно, але в цьому запереченні Мерло-Понті прагне виходити з діалектики необхідного і випадкового, міркуючи так: соціалістична революція, як випадковість, може не статися і як така вона не може бути міркою історії, не може мати характеру необхідного майбутнього. Логіка й історія також можуть не збігатися в даний чи інший момент, можуть розминутись, тому логіка історії, що веде до соціалізму, є «не більше, як одною з можливостей серед багатьох інших» [13, 244].

Наведені вище міркування критиків марксизму свідчать про те, що співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, діалектики історичної необхідності і творчої діяльності мас, активності дійсного суб'єкта історії залишається для них непереборною перешкодою. В марксизмі, зокрема в працях В. І. Леніна, чітко поставлена і розв'язана дана проблема. В. І. Ленін, відкидаючи як суб'єктивістський, так і об'єктивістський підхід до аналізу історичного процесу, наголошує на тому, що слід аналізувати сукупність всіх суперечливих тенденцій розвитку, а не просто констатувати наявність цих тенденцій. Суперечності суспільного руху слід звести до точно визначених умов життя і виробництва різних класів суспільства, як носіїв цих тенденцій, що, у свою чергу, дає можливість науково визначити результат прагнень і груп [1, 37—38].

Марксист не просто вказує на необхідність історичного процесу, як це робить, наприклад, об'єктивіст, а розглядає, який клас несе в собі даний потік причинності, «керує» нею, визначає цю необхідність. З другого боку, марксизм не відкидає ролі суб'єктивного фактора, вважає суб'єктивність не абстрактною субстанцією, а активним компонентом суспільного процесу, що впливає на його хід. Необхідність соціалізму повністю виводиться з аналізу законів розвитку капіталізму, які не є вічними, як і сам капіталізм.

Звинувачення екзистенціалізмом та іншими течіями марксизму у фаталізмі б'є мимо цілі. Елемент фатальності притаманний будь-якій необхідності, як і кожному закону, що може здійснити при даних умовах. Але навіть елемент фатальності в цьому розумінні не тотожний дії стихійних природних сил, хоч би тому, що в суспільстві необхідність, як закон, проявляється через діяльність людей, детерміновану даним рівнем розвитку

продуктивних сил і виробничих відносин, і не виключає свободи волі індивіда, свободи вибору.

Заперечує марксистську ідею суспільного прогресу й Альбер Камю. Він прагне відмежуватись від тих представників екзистенціалізму, що абсолютно заперечують розум і стоять повністю на ірраціоналістичних позиціях. Вихідним принципом його міркувань виступає ідея абсурдності світу і прагнення не відкидати абсолютно розум, допускаючи ірраціональне [7, 56]. Ці застереження не рятують його від суб'єктивно-ідеалістичної трактовки як проблем пізнання, так і оцінки особливостей сучасної епохи. Погоджуючись з твердженням Бердяєва про неможливість збігу матеріалізму і діалектики, Камю називає позицію Маркса в питаннях суспільного життя «історичним детермінізмом», який розглядається виключно в дусі чистого «еконізму» [8, 245—246].

Здається, що в цих та інших міркуваннях Камю відсутня елементарна послідовність і бажання рахуватись з фактом існування соціалізму в СРСР, або, принаймні, перекручене розуміння самого марксизму. Однак вона має свою мету і свою логіку: довести неспроможність марксистського методу мислення, який за ним, як і за Мерло-Понті, двозначний, бо хоче одночасно бути «діалектичним і догматичним» [8, 272]. Якщо теорія є відображенням речей (економіки), міркує він, то вона може описати майбутнє лише гіпотетично, вона не може обігнати рух самого виробництва. Про практику, що підтвердила істинність марксистського передбачення, мова не ведеться. З таких міркувань Камю засуджує необхідність соціалістичної революції, проголошуючи в творі «Бунтуюча людина» (1951 р.), що вищим за всяку революцію є індивідуальний бунт, на позиції якого він стоїть. Яку ж оцінку сучасності намагається дати в своїх творах Камю?

Для нього проблема цілей і смислу історії зводиться до вирішення питання смислу життя: «Судити, чи життя варте, чи не варте того, щоб жити — відповісти на основне питання філософії» [7, 15].

Камю переконаний, що сучасне і минуле людської історії, повне трагічних суперечностей, воєн, вбивств, загрози ядерного знищення, не слід оцінювати оптимістично. Наша епоха, визнає Камю, настільки активна, що неможливо лишатись осторонь від неї, забути про неї. Для людини саме мовчання, невтручання в історію набирає грізного смислу і вона «взята на борт» галерією нашого часу мимо її волі, незалежно від того, схвалює, чи ні, вона її курс. [9, 26]. В історії завжди були леви та їх жертви, вважає Камю, і хоче бути на боці жертв [9, 59]. Вищим кредо поведінки в конвульсіях історії проголошується теза бунту: «Я бунтую, виходить ми існуємо» [8, 36]. Однак, чи є смисл в цій дії, якщо світ безглуздий, а точніше, «просто

нерозумний», як каже Камю, підправляючи цим Сартра та інших, для яких він, так би мовити, «онтологічно» абсурдний?». «Те, що є абсурдним,— пише далі Камю,— це безпосереднє зіткнення цієї нерозумності з відчайдушним бажанням ясності, яке все повніше охоплює людину...» [7, 37]. Але «просто нерозумний» світ мовчить, оточуючи людину мурами абсурду. На людину і людство чатує доля Сізіфа, легендарного героя стародавнього світу, який, правда, був мудрішим серед смертних і мав нахил до бунтарства, хоч був і безсилим змінити щось в наперед визначеній йому долі. День у день котить він своє прокляття — кам'яну брилу — до вершини гори, звідки вона щораз падає вниз під дією своєї ваги. Для Камю Сізіф — герой абсурдного світу. Він любить життя, зневажає богів і ненавидить смерть, прекрасно розуміє марність своєї роботи, щораз відшукуючи свою ношу. (Хіба доля робітника не подібна до його долі?). Такою є його плата за життя на цій землі. Невиразимі його муки, трагічним є його існування, але кожен раз, повертаючись до своєї носі, в своєму мовчазному протесті він вищий своєї долі і його слід вважати щасливим [7, 163—165].

Камю обирає цей міф не просто так. Він прагне тлумачити його широко, метафізично. Виходячи з цього, можна певною мірою твердити, що він у своєрідній формі, близький до ідеї вічного повторення історії, зла, як і його вчитель Ніцше. Повторення, його ритм, так високо підняте К'єркегором, досить широко дане і в творчості Альбера Камю. Вкажемо лише на те місце в «Міфі про Сізіфа», де говориться про пробудження: трамвай, чотири години роботи, їду, знову чотири години робити, їду, сон, і в понеділок і в вівторок, і так весь тиждень, один і той же ритм, один і той же шлях для людини. А потім, раптово питання «для чого?» — і людина починає міркувати про своє життя [7, 27]. Пекло безцільного повторення неможливо усунути, вважає Камю, життя — *amor fati*, а бунт — виклик долі.

Очевидно, що в історії людського життя Камю бачить лише вічні невдачі тих, що знедолені, прогрес мало ймовірний, рух історії деструктивний. Такий песимізм, однобічність мають багато підстав в сучасній історії, але Камю не враховує того гігантського прогресу, якого добились жертви історії своєю класовою боротьбою, а не лише індивідуальним бунтом. Звичайно, у Камю ми не знайдемо розгорнутої теорії ритму сходження в могилу культур і цивілізацій, подібно до Шпенглера чи іншого буржуазного теоретика, але в його аналізі сучасності проводяться подібні думки. Навіть в «Листах до німецького друга» (1943—1944 рр.), де фашистській ідеології протиставляється гуманістичний заклик: врятувати людину і її життя, а також таку її цінність, як свободу,— Камю не піднімається до думки про причини виникнення фашизму. Те ж саме «Чума», кращий

твір письменника і філософа, свідчить про те, що він дедалі більше переконується в ідеї повторюваності зла, хоч виступає проти нього, тому, що воно є. (Камю брав участь в лавах руху «Чуми» ніякого натяку на соціально-економічні причини, що привели до виникнення теорії і практики фашизму, oprіч вдалої аналогії з чумою. Перші й останні рядки цього твору повні міркувань про те, що чума невідомо звідки прийшла і зникає теж, невідомо чому: може від боротьби з нею, а може, ставши безсилою, зникла просто так, як в свій час в містечку Орані появились огидні пацюки — раптово і невідомо як.

На запитання, що таке чума, один з героїв твору відповідає: «Це — життя і край!». Продовжуючи ці думки, Камю закінчує твір словами про те, що бацила чуми ніколи не вмирає і не зникає, і що, можливо, настане день, коли на горі і науку людям, вона розбудить своїх пацюків і пошле їх конати у щасливе місто [10, 246—247]. Коли розуміти це як пересторогу майбутнім поколінням про можливість повторення чуми типу фашизму, то це розумна пересторога і робить честь автору «Чуми». Як показує історична практика, монополістичний капіталізм справді має тенденцію зберігати своє панування крайніми, фашистськими методами. Однак для Камю, як і для Сартра, війна, фашизм, панування зла — вічна доля людства. Людині залишається стоїчно протистояти долі, прагнучи жити повніше, інтенсивніше в даний момент свого існування, в теперішньому.

Такий варіант поведінки людини прагне вивести екзистенціалізм з аналізу ним смислу життя, смислу історії, заперечуючи позитивний смисл історичного діяння. Слід додати, що, проголошуючи тезу абсурдності дійсності, екзистенціалізм, з одного боку, спрямовує своє критичне вістря проти буржуазних відносин як нерозумних, відчужених, прагнучи зберегти від деградації і захистити людську особистість, з другого — таким думкам властива велика доля хибного критицизму, який несе в собі заряд апології капіталістичних відносин. Невідповідність між людиною і її життям розглядається ними як космічна, позачасова, загальна сила. Це закриває можливість наукового аналізу дійсності, тим більше, що вона проголошується ще й ворожою для самої людини, спрямованою проти неї: «трагізм існування», «безглуздість, мовчання нерозумного світу» оточують людину повсякденно і всюди.

Такою є одна із спроб спростити вчення марксизму-ленізму про історичну перспективу людства. В ній сама історичність виступає синонімом антиісторичності: і заперечення можливості пізнання суспільної закономірності, і проголошення всякої необхідності безглуздою (М. Бердяев), «нерозумність світу» (Альбер Камю), і онтологічна абсурдність всього суцього (Ж.-П. Сартр), апологія теперішнього, що виводиться з

скінченності існування індивіда — все це є показником відсутності в екзистенціалізмі наукової філософії історії, антиісторизм, що не може бути ключем до розв'язання проблем теперішнього, на якому побудований сам екзистенціалізм. Тому не дивно, що в недалекому минулому і в теперішньому, якраз такі міркування екзистенціалізму грали і грають на руку ідеологам антикомунізму, підриваючи цим єдність робітничого руху. Однак, як говориться в матеріалах Наради комуністичних і робітничих партій, прийнятих у Москві 17 червня 1969 року: «Імперіалізм безсилий повернути втрачену ним історичну ініціативу, повернути назад розвиток сучасного світу. Магістральний шлях розвитку людства визначають світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили» [2, 13].

Краткое содержание

В статье делается попытка дать критический анализ отношения современного экзистенциализма к важнейшей проблеме общественного развития — направленности общественного процесса, оспаривается научность понимания экзистенциализмом проблем историчности и проблемы времени.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
2. Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил. Основний документ, прийнятий міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у Москві 17 червня 1969 року. — «Комуніст України», 1969, № 7.
3. Современная идеалистическая гносеология, М., 1968.
4. Н. Бердяев. *Sub specie aeternitatis*. СПб., 1907.
5. Н. Бердяев. *Смысл творчества*. М., 1916.
6. Л. Шестов. *Апофеоз беспочвенности...* т. IV, СПб., 1905.
7. Albert Camus. *Le Mythe de Sisyphe*. Paris, 1942.
8. Albert Camus. *L'Homme révolté*. Paris, 1951.
9. Albert Camus. *Discours de Suede*. Paris, 1958.
10. Albert Camus. *La Peste*. Paris, 1947.
11. M. Merleau-Ponty. *Humanisme et Terreur*. Paris, 1947.
12. M. Merleau-Ponty. *Les aventures de la dialectique*. Paris, 1955.
13. M. Merleau-Ponty. *Sens et Non-Sens*. Nagel, 1948.
14. J.-P. Sartre. *L'Être et le Néant*. Paris, 1943.

МІСЦЕ І РОЛЬ БЕЗРЕЛІГІЙНОГО МІКРООТОЧЕННЯ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

У процесі тривалого спілкування у колективах між людьми встановлюються тісні зв'язки, в результаті яких виробляються спільні інтереси й погляди на ті чи інші феномени навколишньої дійсності. Зв'язані таким чином люди становлять певне мікрооточення, яке виступає як особливе по відношенню до особи (одиночного) і суспільства (загального). Як певна соціальна група мікрооточення до деякої міри контролює процес формування поглядів його членів, приводить їх у рамки поглядів, які вироблені в даному середовищі. Тому людину не можна розглядати ізольовано від суспільства, поза процесом самоутвердження у її певному конкретному соціальному середовищі. Людина тільки у тому випадку проявляє себе як особа, коли вона вступає у спілкування з іншими людьми. Саме на цьому наголошував К. Маркс, коли підкреслював, що «індивіди як фізично, так і духовно творять один одного» [1, 34].

Особливо велика роль мікрооточення у формуванні світогляду людини. Саме мікрооточення виступає тим компонентом суспільних відносин, який впливає не тільки на формування світогляду особи, але й на виховання у неї вчинків і дій у даній конкретній ситуації.

Мікрооточення особи складається з цілого ряду груп (родина, найближчі друзі тощо), кожна з яких намагається нав'язати їй певні вимоги відповідно до ціннісних орієнтацій, встановлених у даній групі. Ці ціннісні орієнтації мають певну рухомість і залежать від того, яке завдання становить перед собою група на найближчий період. Досліджуючи роль груп у процесі формування світогляду особи, американські вчені Дж. Райлі і М. Райлі відзначають, що «роль груп не обмежується тим, що вони дають якийсь стандарт, критерій, за допомогою якого індивід може оцінити себе й інших; важливіше те, що родина індивіда, спілка його сусідів, його товаришів по роботі, одним словом усі значущі для нього «первинні» групи прищеплюють йому свої цінності» [8, 624—625].

Мікрооточення (групи як компоненти цього мікрооточення) може по-різному впливати на особу. Наприклад, члени релігійного мікрооточення намагаються прищепити особі релігійні

уявлення про дійсність та процеси і явища, що відбуваються в ній. У такому мікрооточенні велику роль відіграє традиція, слухняне виконання різних приписів релігії молодшим за вказівкою старших. Спільне виконання членами таких груп релігійних настанов створює умови для відвертого обміну думками і спільного вирішення як релігійних, так і нерелігійних справ, сприяє духовному зближенню людей, укладанню шлюбів між членами релігійного середовища, виробленню певних норм поведінки тощо. За таких умов віруючі підкоряються тим правилам поведінки, що домінують у релігійному середовищі. Цьому процесу значною мірою сприяє і сформований у свідомості людей протягом їх життя динамічний стереотип, який виявляється у звичному для віруючої людини ході думки і поведінки. Дані конкретно-соціологічних досліджень свідчать про те, що саме у такому мікрооточенні з особливою стійкістю тримаються норми релігійної моральності і панує думка про необхідність навчання релігії дітей.

У релігійному мікрооточенні релігійна думка стає внутрішнім переконанням особи. Це допомагає віруючим подавляти прояви незгоди з релігійною думкою з боку окремих членів груп, пригнічує потяг до знань, критичного осмислення окремих релігійних положень і сутності релігії, сприяє насадженню конформізму серед членів мікрооточення. У свою чергу, конформізм примушує віруючих не відриватися від релігійного середовища, негативно впливає на процес відходу людей від релігії.

Так, релігійна сім'я вже з перших днів життя дитини прищеплює їй ту систему, або сукупність поглядів, які притаманні даному мікрооточенню. У процесі виховання у дітей з релігійних сімей вже в 3—4-річному віці зароджуються релігійні почуття [3, 60] і релігійні положення, взяті в готовому вигляді від старших, засвоюються дитиною.

Через деякий час діти з релігійних сімей потрапляють в інше мікрооточення (дитячий садок, школа) і зазнають і його впливу. Вивчення цього подвійного впливу на дитину було проведено ще в 20 — на початку 30-х років, коли особливо гостро нарізало питання про визначення ступеня релігійності населення і пошуки нових форм атеїстичної пропаганди. В журналі «Антирелігійник» вказувалось, що, поряд з середовищем установи, на дитину продовжує впливати і домашнє середовище. По відношенню до релігії цей вплив буває прямо протилежний. Чим менша дитина, тим сильніший цей вплив, тим вищий авторитет мами і тим важче йому протистояти. Якщо школа ставить собі завдання роботи з сім'єю, то для дошкільного закладу ця робота є одним із головних завдань [10, 78].

Вже в ранньому віці свідомість дитини відображає весь уклад сімейно-побутових відносин, хоч це ще не релігійна сві-

домість, бо одержані від релігійних батьків знання мають по-
чуттєвий характер, тобто ці знання закріплені силою авторите-
тної свідомості, інакше кажучи, коли людина починає свідомо освоювати навколиш-
ній світ, перетворення дійсності, погляди, які трималися силою автори-
тету, починають витіснятися власними висновками, які в бага-
тьох випадках не мають нічого спільного з поглядами, виробле-
ними в релігійному мікрооточенні.

Як справедливо підкреслює І. С. Кон, «дитина більш-менш
пасивно засвоює роль, яка їй відводиться. Становище юнака
набагато складніше. Його сфера спілкування, пізнання і діяль-
ність розширюються, він усвідомлює свою належність вже не
тільки до сім'ї і до якогось певного колективу, а стикається
з широким колом суспільних відносин. Юнак виявляє, що люди
думають і ведуть себе по-різному, що навіть ідеали далеко
не однакові. Це примушує його критично оцінити і переоцінити
і себе самого і все навколишнє» [6, 163].

Людина з релігійного мікрооточення репрезентує це мікро-
оточення лише в певних міжособових відносинах; в ряді інших
таких відносин (на виробництві, установі, школі) вона знач-
ною мірою відчуває вплив мікрооточення, відмінного від релі-
гійного.

Сучасні віруючі у нашій країні перебувають під впливом
двох діаметрально протилежних факторів. З одного боку, на
формування їх світогляду величезний вплив справляє радянсь-
ка дійсність і незалежно від того, бажають цього віруючі чи ні,
засоби масової комунікації, спілкування з товаришами по робо-
ті чи відпочинку і т. ін. привносять у їх свідомість елементи
матеріалістичного світогляду, що примушує віруючих з часом
підійти до перегляду притаманних їм релігійних уявлень до
деякої міри критично. З другого боку, на світогляд віруючої лю-
дини певний негативний вплив справляє релігійна ідеологія,
яка нав'язує і прищеплює їй перекручені уявлення про навко-
лишній світ. Велика роль у цьому процесі належить емоціо-
нальному забарвленню релігійних уявлень, а також емоційно-
вольовим факторам. Перебуваючи під дією цих факторів, сві-
домість сучасної віруючої людини являє собою досить складне
переплетіння матеріалістичних і релігійних уявлень, і в залеж-
ності від того, які уявлення переважають, свідомість віруючого
або поступово звільняється від тягара релігійних передсудів
і забобонів і людина стає на шлях матеріалізму й атеїзму, або,
навпаки, у свідомості віруючого відбувається протилежний
процес, який сприяє зміцненню і посиленню ступеня його ре-
лігійного переконання.

У процесі поступового відходу віруючого від релігії велика
роль належить найближчому оточенню, яке відіграє досить
помітну роль у формуванні світогляду людини. Безрелігійне

мікрооточення, як і релігійне, характеризується суб'єктивними мікровідносинами. Але, на відміну від релігійного мікрооточення, в безрелігійному мікровідносини збігаються з макровідносинами, що об'єктивно сприяє всебічному розвитку особи. Спочатку людина з релігійного мікрооточення зв'язана з членами безрелігійного колективу, де працює чи вчиться, лише певними професіональними зв'язками. Таким чином, професіональні обов'язки виступають лише як певна ланка, що зв'язує індивіда з колективом, а останній, будучи включеним у систему соціалістичного виробництва, зазнає впливу ідеології, яка сформована на основі соціалістичного базису. Тому, говорячи про належність людини до релігійного мікрооточення, слід враховувати відносність такої належності. Жодна група чи колектив, тим більше індивід, не можуть існувати, розвиватися без зв'язку з іншими членами, колективами і суспільством в цілому. Підкреслюючи роль суспільства у житті особи і формуванні її світогляду, В. І. Ленін вказував: «Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна» [2, 30].

Віруюча людина, зв'язана нормами і принципами релігійного мікрооточення, ілюзорно утверджує себе як особа. Потрапивши в безрелігійне середовище, вступивши у взаємовідносини з його членами, віруюча людина поступово засвоює погляди, які панують у даному безрелігійному мікрооточенні. В процесі звільнення людини від релігійних забобонів та марновірств велику роль відіграє суспільна думка безрелігійного мікрооточення.

Безрелігійне мікрооточення, яке формує особу, має у своєму розпорядженні велику кількість інформації, оволодіти якою особі допомагають знання. Характерною особливістю відношення різних осіб до цієї інформації є те, що кожна особа по-різному сприймає інформацію суспільства. Відповідність інформації макросередовища особистим переконанням особи перевіряється за допомогою соціального і власного досвіду. Опановуючи у процесі життя досягнення матеріальної і духовної культури, людина поступово, на основі власного досвіду, оволодіває й соціальним досвідом. Правий С. Л. Рубінштейн, коли зауважує, що кожна людина самостійно відкриває світ: «Коли говорять, що людина, як індивід, не відкриває, а лише засвоює вже здобуті людські знання, це, по суті, означає лише те, що вона не відкриває їх для людства, але особисто для себе вона все ж таки повинна відкрити, хай «перевідкрити». Людина достоту володіє лише тим, що сама добуває своєю особистою працею» [5, 34].

Інакше кажучи, у процесі життя людина виробляє певні погляди і переконання, за допомогою яких створює своєрідний кодекс норм «знання життя». Але це «знання життя» людини опосередковане і детерміноване як самим середовищем, так і соціальним досвідом, нагромадженим попередніми поколіннями.

Разом з тим люди по-різному засвоюють і сам соціальний досвід: одні глибоко і ґрунтовно оволодівають ним, що дає змогу людині повніше і ширше розвинути свої здібності, інші ж такої можливості не мають. У процесі оволодіння як соціальним, так і власним життєвим досвідом людина набуває певних знань, які з часом можуть перетворюватись у переконання і установку особи. Одним з основних завдань, що стоять перед безрелігійним колективом, є виявлення місця і ролі віруючої людини у системі виробництва, щоб віруючий сам усвідомив своє місце у перетворюючій діяльності колективу, де він працює чи вчиться. Зрозуміло, що подібний вплив на свідомість віруючих в безрелігійному мікрооточенні може здійснюватися лише за умов, якщо члени цього колективу мають міцні трудові традиції, які сформувалися в процесі діяльності колективу. Адже відомо, що члени релігійного мікрооточення, особливо з протестантських общин, активно впливають на нестійких у питаннях світогляду людей безрелігійного мікрооточення, для яких, як справедливо відмічає Ю. Сафонов, «релігійна думка... виступає як імператив» [7, 66]. Особливо звужується вплив релігійного мікрооточення на тих, хто працює на виробництві, в колективі, коли людина бачить результати не тільки своєї праці, а й весь процес творчої діяльності колективу. Звичайно, не завжди віруючий може самостійно охопити весь процес у цілому. Завдання колективу полягає в тому, щоб тактовно допомогти людині, свідомість якої сформувалась у релігійному мікрооточенні.

Віруючий у безрелігійному колективі з часом вступає у все тісніші контакти з своїми товаришами по роботі, що розмиває стіну відчуження між ними. Але людина не може розвивати свої здібності без практичної діяльності, спрямованої не тільки на задоволення особистих потреб, але й потреб суспільства. Практична робота на благо суспільства докорінно відрізняється від тієї, яку здійснює віруючий, керуючись думкою релігійного мікрооточення, спрямованою, насамперед, на задоволення своїх особистих інтересів. Зрозуміло, що в процесі діяльності, змінюючи навколишній світ, людина тим самим змінює і свою природу, але, в процесі суспільної діяльності зміна поглядів на дійсність проходить значно швидше, ніж в разі безпосереднього перетворення олюдненої природи. Особисті властивості віруючого проявляються, а потім і змінюються у взаємовідносинах його з іншими людьми, іншим мікрооточенням, і це певним чином впливає на руйнування релігійного світогляду.

Духовне багатство індивіда залежить від багатства його дійсних відносин. Тільки в зв'язку з певними відносинами індивід звільняється від різних національних і місцевих обмежень, вступає в практичний зв'язок з виробництвом, як матеріальним, так і духовним [1, 34]. Тільки в процесі практичних відносин віруючий може звільнитись від релігійного

мікрооточення. Тому перед безрелігійним мікрооточенням постає задача повністю включити віруючу людину в життя трудового колективу, де вона працює чи вчиться. Основним фактором, що впливає на руйнування зв'язків між членами релігійного мікрооточення, є участь людини в громадському житті безрелігійного колективу, що, до речі, не завжди використовується в практиці атеїстичного виховання.

Так, із 448 віруючих, серед яких було проведено дослідження беруть участь у громадській роботі 12 чол., виконують окремі доручення 11 чол. і не беруть ніякої участі у громадській роботі 425 чол. [9, 157]. Про це свідчать і дані Т. О. Безкоровайної і Л. Т. Ситенко, які проводили дослідження на київських заводах «Більшовик», «Точелектроприлад», верстатів-автоматів ім. Горького і Дарницькому шовковому комбінаті. Віруючі, що працюють на цих підприємствах, і беруть участь у громадській роботі становлять менше 13%, решта — 87% — ніякої участі у громадській роботі не беруть [4, 86]. Коли ж людину залучити до участі в житті безрелігійного колективу, то згодом у процесі практичної діяльності по перетворенню природи, особливо в стосунках з людьми цього колективу, у віруючих виробляються, а потім і закріплюються певні норми і принципи, які несуть на собі відбиток того середовища, в якому останні перебувають.

Процес звільнення від релігійної ідеології надзвичайно складний і потребує поєднання всіх форм науково-атеїстичної пропаганди, а також вивчення і узагальнення багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів, які сприяють існуванню релігійних пережитків. Вирішальна роль у формуванні в особи матеріалістичного світогляду належить суспільству в цілому. Але неабияке місце у процесі нейтралізації впливу на людину думки релігійного мікрооточення належить трудовому колективу, залученню віруючого до активної участі у громадському житті.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос о роли и месте безрелигиозной микро-среды в процессе формирования у верующих людей материалистического мировоззрения.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 10.
3. В. Р. Букін. Психология верующего и атеистическое воспитание. М., 1969.
4. Питання атеїзму, випуск 3. К., 1968.
5. «Вопросы психологии», 1955, № 7.
6. И. С. Кон. Социология личности. М., 1967.
7. Ю. Н. Сафонов. Общественное мнение и религиозные традиции. М., 1970.
8. Социология сегодня. Проблемы и перспективы. М., 1965.
9. Человек, общество, религия. М., 1968.
10. «Антирелигиозник», 1931, № 4.

ЗМІСТ

В. І. Войтко. Роль соціалістичної надбудови у створенні матеріально-технічної бази комунізму	3
М. В. Логвинов. Діалектика об'єктивного і суб'єктивного у формуванні надбудови комуністичного суспільства	16
В. К. Зволь. До питання про детермінуючу роль соціальних інтересів	25
А. І. Кавалеров. В. І. Ленін про побут як соціальний фактор формування і розвитку особи	33
М. В. Захарченко. В. І. Ленін про принципи соціального дослідження	42
І. М. Гавриленко. Особа як об'єкт контролю і управління в буржуазній емпіричній соціології	50
О. В. Король. Наука і матеріальне виробництво в умовах сучасної науково-технічної революції	59
В. А. Міщенко. Науково-технічна революція і деякі питання розвитку духовних потреб	67
А. В. Назаров. Свобода вибору і поведінка людини	73
О. Т. Сизякін. Співвідношення абсолютного і відносного у судовій істині	80
Л. М. Сніжко. Методологічний смисл визначення поняття «соціалізація особи»	87
Н. Я. Станілевич. Соціально-побутове середовище і розвиток особи колгоспника	96
А. І. Клевцов. Соціалістичне розселення і соціальні аспекти розвитку радянських міст	102
К. К. Тонкий. Місто і село як соціальні структури	119
Р. О. Степанов. В. І. Ленін про співвідношення реформ і революції	127
М. С. Фетисов. Про соціологічний аспект дослідження свідомості	133
І. П. Юришинець. Критика екзистенціалістської інтерпретації логіки історії	141
А. А. Герасимчук, В. О. Лебідь. Місце і роль безрелігійного мікрооточення в процесі формування матеріалістичного світогляду	149

Проблемы философии
Межведомственный научный сборник. Вып. 22
(На украинском языке)

Редактор *В. Ф. Яновська*. Художній редактор *В. Д. Лелека*
Технічний редактор *О. Д. Окопна*. Коректор *М. М. Христович*

Здано до набору 8. I. 1971 р. БФ 04673. Зам. № 1813 Вид. № 1029.
Тираж 500. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. та умовн. друк. аркушів 9,75.

Обл.-видавн. аркушів 9,16. Паперових аркушів 4,875.

Підписано до друку. 19. IV. 1971 р. Папір друкарський 3. Ціна 86 коп.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ—1971, поз. 296.

Надруковано з матриць Київського поліграфічного комбінату Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 3 в 4-й військовій
друкарні.

Проблемы философии
Межведомственный научный сборник. Вып. 22
(На украинском языке)

Редактор *В. Ф. Яновська*. Художній редактор *В. Д. Лелека*
Технічний редактор *О. Д. Окопна*. Коректор *М. М. Христович*

Здано до набору 8. I. 1971 р. БФ 04673. Зам. № 1813 Вид. № 1029.
Тираж 500. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. та умовн. друк. аркушів 9,75.

Обл.-видавн. аркушів 9,16. Паперових аркушів 4,875.

Підписано до друку. 19. IV. 1971 р. Папір друкарський 3. Ціна 86 коп.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв революції, 4.
Т. П. Вид-ва КДУ—1971, поз. 296.

Надруковано з матриць Київського поліграфічного комбінату Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 3 в 4-й військовій
друкарні.

6 коп.

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ